

33

33(08)

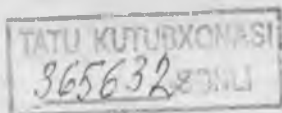
458

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

З. Йўлдошев

Миллий иқтисодиёт
ўқув қўлланма

Тошкент-2004

3. Йўлдошев. Миллий иқтисодиёт. (ўқув қўлланма). Тошкент, Тошкент Молия институти, 2004. 208 бет.

«Миллий иқтисодиёт» курси бўйича тайёрланган мазкур ўқув қўлланмада Миллий иқтисодиёт тушунчаси, Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги, уни бозор иқтисодиётига ўтиши, Республикада миллий иқтисодиётнинг шаклланиши, унинг ривожланишини таъминловчи омиллар, миллий иқтисодиётнинг таркибини қайта қуриш, ишлаб чиқариш ва социал мажмуаларни ривожлантириш масалалари ёритилган. Шунингдек, мазкур ўқув қўлланмада стратегик режалаштириш, Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий фаолияти каби масалалар ҳам ўрганилган.

Мазкур ўқув қўлланма иқтисодий олий ўқув юртлари талабалари, профессор-ўқитувчиларига ҳамда миллий иқтисодиётга қизиқувчи китобхонларга муволажалланган.

В учебном пособии рассматриваются понятие и сущность национальной экономики, основные факторы влияющие на формирование и развитие национальной экономики, преобразования старой системы и утверждения рыночных отношений, место и роль государства в реформировании и становлении национальной экономики, структурные преобразования, развитие производственного комплекса и социальной сферы и многое другое. В настоящем пособии сделана попытка изложить обобщенный и систематизированный материал по экономике Узбекистана, охватив в нем комплекс вопросов, связанных с формированием национальной экономики республики.

Данное учебное пособие рассчитано для студентов, преподавателей экономических вузов и читателей интересующихся проблемами национальной экономики

The following issues are discussed in this manual : concept and essence of the national economy, transformation old system and establishment of market relations, role of the government in restructuring and establishment of the national economy, structural transformations, development of production complex and social sector and others. An author of the manual endeavored to provide summarized and systematic material on Uzbek economy, covering a set of questions related to formation of the national economy of the republic

This manual is intended for students, trainers of economic universities and economists-practitioners.

Мазкур ўқув қўлланма Тошкент Молия институти қошидаги Олий ўқув юртлараро илмий услубий кенгашнинг 2004 йил 27 январида муҳокама қилинган ва 4-сонли Қарор билан нашрга тавсия қилинган.

Маъсул мухаррир: и.ф.д., проф. А. Воҳобов

Ички тақризчилар: и.ф.д., проф. Ё. Абдуллаев
и.ф.д., проф. М. Мирсаидов

Ташқи тақризчи: и.ф.д., проф. Э. Акрамов

КИРИШ

Ўзбекистонда сиёсий ва давлат мустақиллиги камол топиши билан унинг Миллий иқтисодиёти шакллана бошлади.

Миллий иқтисодиёт - бу маълум бир давлат ҳудудида тарихан ташкил топган, бир-бири билан мақсади ва меҳнат тақсимоти боғлиқ бўлган тармоқлар йиғиндисиدير. Ягона тизим сифатида миллий иқтисодиёт ўзига хос бўлган муносабатлари, бошқарув тизими, умумиқтисодий инфраструктураси ва мустақил қонунчилигига эга бўлган мустақил давлатчиликни тақозо қилади.

Бакалавр даражасини олаётган ҳар бир киши мустақил давлатнинг иқтисодий сиёсатини, бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўз моделини, унинг шаклланиш жараёнини билмоғи зарурдир.

Миллий иқтисодиёт курси Олий ўқув юртларининг молия, банк иши, солиқ ва суғурта, бухгалтерия ҳисоби, аудит ва бошқа иқтисодий йўналишларида ўқиётган бакалавр-талабалари учун мўлжалланган бўлиб, уларни мамлакат иқтисодиётида кечаётган чуқур ва кўп қиррали жараёнларни ўрганишга ундайди.

Миллий иқтисодиёт курси Ўзбекистон иқтисодиётининг бозор муносабатларига ўтиши, иқтисодиётни ислоҳ қилиш жараёнларини, ўзбек миллий моделининг моҳиятини, ҳамда республика, аҳолисининг юқори турмуш даражасига эга бўлган иқтисодий ривожланган давлатлар қаторига, босқичма-босқич ўтиш жараёнларини ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Миллий иқтисодиёт курси қуйидаги вазифаларни ҳал қилишга эътиборни қаратади:

- Мамлакатни ижтимоий-иқтисодий қайта қуриш ва ривожланишнинг ўзига хос йўлларини ва муаммоларини ўрганади.
- Республиканинг иқтисодий потенциалини, унинг таркибини, ўсиш динамикасини таҳлил қилади.
- Иқтисодиётни бошқариш вазифаларини ва асосий принципларини ҳамда бозор иқтисодиёти шароитида стратегик режалаштириш ва давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солиш тизимини ўрганади.
- Мамлакатни ташқи иқтисодий фаолиятини ташкил қилиш, хорижий давлатлар билан иқтисодий ҳамкорлик қилиш шаклларини ўрганади ва ҳоказо.

Миллий иқтисодиёт курси мамлакатимиз иқтисодиёти, унинг иқтисодий комплекслари, регионлар ва бир-бири билан боғлиқ бўлган тармоқларини ўрганишни тақозо қилади. Ўқув қўлланма молия, банк иши, солиқ ва суғурта, бухгалтерия ҳисоби, аудит, қимматли қоғозлар ва биржа иши каби иқтисодий йўналишларда ўқитилишини назарда тутилгани ҳамда ишчи ўқув режасидаги ажратилган соатларни камлигини эътиборга олиб, унга Ўзбекистон иқтисодиётини ривожланишида молия-кредит тизими каби иқтисослик фанларидан

ўтиладиган айрим мавзулар, курсга қайтариш бўлмаслиги учун, оғли равишда киритилмади.

Мазкур ўқув қўлланмани тайёрлаш ва нашр қилдиришда яратилган шароит ва ёрдам учун муаллиф Тошкент Молия Институтининг ректори, академик М.Шарифхўжаевга, ҳамда ректорнинг ўқув ишлари бўйича муовини проф. А.Воҳобовга миннатдорчилик билдиради.

1-БОБ. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

§ 1. Миллий иқтисодиёт тушунчаси, мазмуни, курснинг предмети.

§ 2. Ўзбекистон Республикасининг бозор иқтисодиётига ўтиши ва миллий иқтисодиётнинг шаклланиши.

§ 3. Миллий иқтисодиётни бошқарув тизими ва унинг вазифалари.

§ 1. Миллий иқтисодиёт тушунчаси, мазмуни, курснинг предмети

Иқтисодиёт кенг маънода - бу бир томондан, ўзига хос қонунлар асосида ривожланадиган ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тармоқларини бирлаштирган хўжалик бўлиб, иккинчи томондан иқтисодиёт, юқори меҳнат унумдорлигига эришиш, аҳолини турмуш даражасини яхшилаш ва чекланган ресурслардан унумли фойдаланиш мақсадида иқтисодий қонунларни ўрганиш билан шуғулланадиган энг қадимий фанлардан биридир.

Миллий иқтисодиёт фани эса - иқтисодиётнинг шаклланиш ва ривожланиш муаммоларини янги шароитда, мустақиллик шароитида ўрганиладиган иқтисодий фанлар тизимидаги ёш фандир.

Миллий иқтисодиёт иқтисодиётни ҳам миллий (nomos), ҳам иқтисодий (oikos) қисмларини бирлаштиради.

«Миллий» сўзи лотинча сўздан олинган бўлиб «natio»- халқ сўзини англатади. «Иқтисодиёт» эса грекча сўздан олинган бўлиб, «oikonomike»- уй хўжалигини бошқариш санъати маъносини англатади.

Иқтисодиётни 3 хил тушунчаси бор:

- Ишлаб чиқариш муносабатларининг йиғиндиси;
- Туман хўжалиги, мамлакат ёки мамлакатлар хўжалиги ёки дунё хўжалиги;
- Иқтисодий муносабатларни тармоқлараро ёки функционал аспектларини (томонларини) ўрганадиган фан тармоғи.

Миллий иқтисодиёт- бу тармоқлар хусусиятини бирлаштирган, муҳассамлаштирган комплексдир.

Миллий иқтисодиёт- бу мамлакат хўжалигини, унинг таркибини, унинг айрим элементларини ўзаро боғлиқлигидир.

Иқтисодиёт, Миллий,- деб аталса ҳам, у маълум бир миллат манфаатини ифодаламайди, балки умуммиллий манфаатларга хизмат қилади.

Иқтисодиёт инсон фаолиятининг асосий жиҳати, жамият ҳаётининг пойдеворидир. Шу боисдан «аввал иқтисод, кейин сиёсат» дейдилар. Инсон тирик жон бўлгани учун, биринчи навбатда, унинг моддий талаб эҳтиёжи қондирилиши керак, чунки унга фақат иқтисодий

фаолият орқали эришилади. Кишилар ҳамиша иқтисодиёт билан машғул бўладилар, чунки шу йўл билан ўз риск-насибасини яратадилар. **Иқтисодий фаолият**-у ёки бу мамлакат, бутун инсоният алоҳида индивидлари, гуруҳлари, ижтимоий катламларнинг фаолиятидир.

Иқтисодий фаолият – бу моддий ва маънавий неъматларни яратиш, хизматлар кўрсатиш, истеъмол қилиш билан боғлиқ бўлган хатти-ҳаракатлардир. Бундай ҳолатнинг мавжудлиги туфайли, иқтисодий фаолият биринчидан, у ёки бу эҳтиёжларни қондиришнинг устувор аҳамиятга эгаллиги, **иккинчидан**, мақсаднинг долзарблиги ва **учинчидан**, бошқа муқобил мақсадларга қараганда унга эришиш учун туланадиган ҳақнинг нархини танлаш билан боғлиқ муаммони ҳал этади. Бу уч ҳолат иқтисодий фаолиятнинг мазмунини ифодалайди.

Иқтисодий фаолиятни ўрганишда миллий чегараларини танлаб олиш ҳозирги замон техникасини, сиёсатини ривожланишини ҳамда умуммиллий кўрсаткичларини таҳлил қилишда муҳим аҳамият касб этади. Ҳар бир давлат маълум бир соҳани ёки умуман иқтисодий фаолиятни муваффақиятли ривожлантиришни у ёки бу шароитларини яратади. Бу ўз навбатида мамлакатнинг жаҳон иқтисодиётида маълум ўрин эгаллашида катта аҳамият касб этади.

Ўзбекистон **Миллий иқтисодиёти** мавжуд бўлган барча соҳалар, бирлашмалар, корхона ва ташкилотларнинг йиғиндисидир. Улар ягона иқтисодий тизимга, умумий қонунларга ва ривожланиш мақсадларига асосланган ҳолда бирлашган.

Миллий иқтисодиёт **курсининг предмети** алоҳида мамлакат миқёсидаги иқтисодий фаолиятни, иқтисодий жараёнларни унинг тармоқларини, ҳудудий ва функционал таркибини қамраб олади.

Миллий иқтисодиёт **курси**:

1. Мамлакатнинг ягона халқ хўжалиги мажмуи каби **Миллий иқтисодиётни шаклланиш жараёнини** ўрғанади;
2. Иқтисодиётни бошқаришда ҳаддан ташқари марказлашган тоталитар тузумдан тубдан фарқ қиладиган **бозор иқтисодиётини шаклланиш жараёнини** ўрғанади;
3. Мамлакат иқтисодиётини ислоҳ қилиш принципларини ўрғанади.
4. Мамлакат иқтисодиётининг ислоҳ қилишни миллий ўзбек моделини моҳиятини ўрғанади.
5. Иқтисодиётнинг бошқариш шаклларини қайта қуриш, янги бошқарув ташкилотлари тизимини яратиш ҳамда мустақиллик шароитида давлат бошқарувини ташкил қилишни ва бозор иқтисодиётига аста-секин, босқичма-босқич ўтиб бориш жараёнларини ўрғанади.

Миллий иқтисодиёт бошқа иқтисодий фанлар билан **чамбарчас боғлиқдир**. Миллий иқтисодиёт иқтисодий фанларнинг таркибий қисми сифатида умумий қонунлар асосида ривожланади. У аввало иқтисодиёт назарияси билан боғлиқ. Маълумки иқтисодиёт назарияси фани инсоннинг, жамиятнинг иқтисодий фаолияти, яъни моддий ва

маънавий неъматларни ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш жараёнларини, шу билан бирга, иқтисодий қонунлар, категориялар ҳамда уларни амал қилиш механизмини ўрганади. У кишилик жамияти пайдо бўлгандан буён ривожланиб такомиллашиб келаяпти.

Миллий иқтисодиёт курси иқтисодий ривожланишни ва такомиллашишининг бир, махсус даврига яъни марказдан туриб бошқариладиган иқтисодиётни бозор иқтисодиётига ўтиш даврига тўғри келади. Бу эски иқтисодий тизимни тубдан ислоҳ қилиш ва янги ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини яратиш даврини ифодалайди. Ижтимоий-иқтисодий жараёнларни такрор ишлаб чиқариш Миллий иқтисодиётнинг предмети бўлиб ҳисобланади.

Миллий иқтисодиёт курси макроиқтисодиёт, молия ва кредит, ва бошқа иқтисодий фанларнинг назарий томонларини маълум давлатнинг —масалан, Ўзбекистон Республикасининг хусусияти ва шароитига боғлайди. Бўлажак иқтисодиёт мутахассислари эътиборини ўз мамлакатининг иқтисодини чуқур ва ҳар тамонлама ўрганишга қаратади. Миллий иқтисодиёт фанини ўрганиш социология, тарих, иқтисодий география, статистика, информацион технология ва бошқа фанларни чуқур билишни тақозо қилади. Чунки, иқтисодчи-мутахассис иқтисодий фаолиятни барча жараёнларини тўлиқ ва ҳар томонлама ўрганиш учун иқтисодий, ҳуқуқий, техника ва бошқа фанларни ҳам билиши лозим бўлади.

§ 2. Ўзбекистон Республикасининг бозор иқтисодиётига ўтиши ва миллий иқтисодиётни шаклланиши.

1991 йил 31 август куни Тошкент шаҳрида Республика Олий Кенгашининг навбатдан ташқари сессияси бўлиб ўтди. Унда Ўзбекистонни давлат мустақиллиги эълон қилинди.

Махсус қарор билан Ўзбекистон ССР «Ўзбекистон Республикаси», деб аталадиган бўлди. 1 сентябрь—Мустақиллик куни, деб белгиланди. Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида қонун қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси унитар давлат бўлиб, давлат ҳокимияти ҳокимиятнинг тақсимланиш назариясига биноан мустақамланган. Унитар давлатда давлат тузилиши шакли, давлат худуди таркибида, федерациядан фарқли равишда, федератив бирликлар (штатлар, ерлар) бўлмайди, балки у маъмурий-худудий бирликлар (вилоятлар, туманлар, ва ҳоказо) га бўлинган бўлади.

Ўзбекистон Республикаси худудий жиҳатдан бўлинмас ягона давлатни ташкил қилади. Унинг таркибига Қорақалпоғистон Республикаси, 12 та вилоятлар, 163 та туманлар, 119 та шаҳарлар, қишлоқлар ва овуллар киради. Майдони — 447,4 минг кв. км, аҳолиси

– 24,8 млн^{*} киши, ундан 9358,7 минг киши ёки 37,9 % шаҳар, 15502,0 минг киши ёки 62,1 % қишлоқ аҳолисини ташкил қилади. 1 км² га тўғри келадиган аҳоли сони 53,3 кишидир. Қишлоқ хўжалигига яроқли ерлари – 27,9 млн.га, шундан суғоришга яроқли ерлар 5 млн.га, суғориладиган ерлар 4,2 млн. га ни ташкил қилади. (Журнал. «Бизнес курьер» № 31. 2003 й 23 октябр 6-бет)

- 1991 йил 18 ноябрда Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тасдиқланган;
- 1992 йил 2 март Ўзбекистон Республикаси БМТга аъзо бўлиб қабул қилинган;
- 1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тасдиқланган;
- 1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинган;
- 1992 йил 10 декабрда Ўзбекистон Республикасининг Давлат маҳияси тасдиқланган;
- 1994 йил 1 июлда Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси муомалага киритилган.

Ўзбекистон – суверен демократик республика. Давлатнинг «Ўзбекистон Республикаси» ва «Ўзбекистон» деган номлари бир маънони англатади. Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдига масъулдирлар. Ўзбекистон Республикаси ўзининг миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини ҳамда давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларининг тизимини белгилайди, ички ва ташқи сиёсатини амалга оширади. Ўзбекистоннинг давлат чегараси ва ҳудуди дахлсиз ва бўлинмасдир. Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир. У ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади.

Мустақилликка эришгандан сўнг мамлакатнинг ўзига хос хусусиятларини қамраб олган иқтисодий сиёсат шаклланиб, истиқбол йўналишлари белгилаб олинди. Собиқ иттифоқнинг парчаланиши оқибатида Ўзбекистонга ўта марказлашган, директив усул билан бошқарилган, мулкчиликнинг чекланган турларига асосланган иқтисодиёт мерос қилиб қолдирилган эди. Бу эса чуқур иқтисодий инқирозга олиб келди. Ишлаб чиқариш ҳажми, миллий даромад кўрсаткичлари пайсаиб кетди ва ҳоказо.

Республика Президенти ва ҳукумати зудлик билан қатъий чоралар куриш натижасида, энг аввало, янгича иқтисодий сиёсат

* Республика аҳолисини ўсиш сурати пайсаиб тенденциясига эгадир.

Масалан: 1970-1979 йй.да ўсиш сурати 3%ни ташкил қилган.

1980-1989 йй.да 2,6%ни ташкил қилган.

1990-2001 йй.да ўсиш сурати 1,8%ни ташкил қилди.

БМТнинг маълумотига қараганда Ўзбекистоннинг аҳолиси 2010 йилда 3 млн. кишига ўсади.

ишлаб чиқилди. Унинг негизига **бозор иқтисодиёти асос қилиб** олинди. Дунёдаги барча ривожланган мамлакатлар тажрибасидан, айниқса, Туркия, Жанубий Корея ва бошқа қатор Осиё давлатлари намуналаридан тўғри фойдаланилган ҳолда, мумкин қадар тезроқ, аҳолининг ҳеч бир табақасига катта зиён етказмасдан **бозор иқтисодиётига ўтиш кераклиги давлат сиёсатининг мазмунини ташкил қилди**. Бунинг учун ҳар тарафлама кенг иқтисодий ислохотлар ўтказиш режалаштирилди ва республикада бозор муносабатларига ўтишнинг қуйидаги назарий асослари ва мезонлари аниқланди:

- иқтисоднинг мафкурадан холи бўлиши ва унинг сиёсатдан устуворлиги;
- давлатнинг бош ислохотчи бўлиши;
- қонунлар ва уларга риоя қилиш устуворлиги;
- халқ манфаатларига қаратилган кучли ижтимоий сиёсатни юргизиш;
- бозор иқтисодиётига аста-секин, босқичма-босқич ўтиб бориш.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Президенти илгари сурган ривожланишнинг бу беш тамойили амалда ўзининг ҳаётийлигини тула тасдиқлади. Амалий иш жараёнида Ўзбекистон туб иқтисодий ислохотларни ўтказишни ўзига хос йўлини тўғрилиги ва таъсирчанлиги тасдиқланди. Бу тамойиллар жаҳон жамоатчилиги томонидан маъқулланди. Мазкур тамойилларни амалга ошириб, республикада ижтимоий-сиёсий барқарорлик, энг муҳими – бозор муносабатларини жорий этиш сари босқичма-босқич илгарилаб бориш таъминланди.

Ўзбекистонда ўтиш даврининг ўзидаёқ иқтисодий барқарорликни таъминлабгина қолмай, мамлакатни **иқтисодий ўсиш сари олиб чиқди**, келгусида уни янада жадалроқ ривожланиши учун мустақкам замин яратди. Натижада жаҳон иқтисодий адабиётида ҳақли равишда тараққиётнинг «Ўзбекистон модели», «Ўзбекистон феномени» деган тушунчалар пайдо бўлди.

Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалиги яқин ўтмишда умумиттифоқ халқ хўжалиги мажмуининг ташкилий қисмига кирар эди. Шу билан бирга Собиқ иттифоқдаги меҳнат тақсимотига асосан хом ашёни етказиб берувчи мавқеини эгалларди. Бундай шароитда халқ хўжалигини **“миллий иқтисодиёт”** тушунчаси билан таққослаш мумкин эмас эди.

Эндиликда Ўзбекистонда сиёсий ва давлат мустақиллиги камол топиши, иқтисодий ривожланишнинг ўз йўлини танлаш имконияти яратилиши билан республикада ҳозирги замон **миллий иқтисодиёти шакллана бошланди**.

Республикада иқтисодиётга оид бир қатор қонунлар қабул қилинди: «Мулкчилик тўғрисида», «Корхоналар тўғрисида», «Кооперациялар тўғрисида», «Ижара тўғрисида», «Тадбиркорлик тўғрисида», «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва

хусусийлаштириш тўғрисида», «Чет эл инвестициялари ҳақида», «Ташқи иқтисодий фаолият асослари тўғрисида», «Солиқ солиш тўғрисида» ва ҳоказолар каби 400 дан ошиқ қонунлар қабул қилинди.

12 та кодекс қабул қилинди. Кодекс бу соҳалар бўйича қабул қилинган қонунларни мужассамланишидир.

Ўзбекистонда иқтисодиётнинг асосини ташкил этувчи ишлаб чиқариш соҳасига алоҳида эътибор берилди ва берилмоқда. Ушбу соҳанинг энг асосий тармоғи саноатнинг анъанавий ривожланган турлари – қишлоқ хўжалик машинасозлиги, кимё саноати кабилар билан бир қаторда мутлақо янги саноат соҳаларини ташкил этиш зарур бўлди.

Ўзбекистон иқтисодиётининг муҳим тармоқларидан бири қишлоқ хўжалиги ҳисобланади. Унинг асосий бўғини бўлган пахтачилик энг рентабелли ва харидоргирдир. Шу сабабдан, келажакда ҳам пахтачиликни ривожлантириш, унинг тармоқ инфраструктурасида қулай, мос ҳажмини, салмоғини аниқлаш, шунингдек, тола сифатини тубдан яхшилаб, дунё стандарти даражасига келтириш энг долзарб муаммодир.

Давлатимиз нисбатан катта ҳудудга эга ва унинг географик ўрни ҳам алоҳида хусусиятларга молик. Бу ҳолат қурилиш ва транспортни ҳам жадал суръатлар билан ривожлантириш вазифасини қўяди. Ялпи ишлаб чиқариш майдонларини, уй-жой, маданий-маиший муассасалар, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларининг мустақил моддий-техник пойдеворини яратиш қурилиш соҳасининг мазмунини ташкил этади. Транспортнинг муҳим тури бўлган денгиз транспортига эга эмаслигимиз, темир йўлнинг эса паст даражадалиги ва фақат бир томонга, шимолга қаратилганлиги ушбу жабҳаларда чуқур ўзгаришларни амалга оширишни назарда тутди. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳаво транспорти республика ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди. «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси ҳозирнинг ўзидаёқ дунёнинг ўнлаб мамлакатлари билан пассажир ва юк ташини алоқаларини ўрнатди.

Давлат иқтисодий сиёсатининг асослари қилиб қуйидагилар белгиланди:

а) қисқа муддат ичида республикамизни хом ашё ишлаб чиқарадиган давлатдан дунё бозорларида рақобат қила оладиган, тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган мустақил иқтисодиётга эга, кудратли давлатга айлантириш;

б) истеъмол бозорини, аввало, ички ресурслар ҳисобига тўлдириш, аҳолининг озиқ-овқат, кундалик саноат товарларига бўлган эҳтиёжини жуда қисқа вақт ичида тўлиқ таъминлаш;

в) аҳоли даромадларининг нарх-наво билан мутаносиблигини таъминлаш, бунинг учун зарур бўлган ижтимоий тадбирларни амалга ошириш;

г) пухта ишланган қонунларга асосланган ҳолда давлат суверенитетини (дахлсизлигини) таъминлаш, биринчи навбатда, халқ

манфаатларини ҳимоя қиладиган тенг ҳуқуқли, ўзаро фойдали ташқи иқтисодий алоқаларни ўрнатиш;

д) ички истеъмол бозори ҳимоясини таъминлаш, давр талабига жавоб берадиган молия-пул сиёсатини ишлаб чиқиш ва ҳоказо.

Президентимиз И.А.Каримов ўзининг «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида» деган асарига «Пировард мақсадимиз ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига очиқ ташқи сиёсатга эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир» деган эди (179- бет).

Республикада бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш уларни ҳар бири учун конкрет мақсадларни, уларга эришиш воситаларини белгилаб олишни тақозо этади.

Биринчи босқич бугундай янги иқтисодий тизимнинг ҳуқуқий негизларини яратишга, давлатчиликни шакллантириш ва мустаҳкамлашга, эскича фикрлаш тарзларини онгимиздан чиқариб ташлашга қаратилган эди. Бу босқичда янги тузум учун ишончли пойдевор яратиш вазифаси қўйилди. **Биринчи босқичда:**

1. Ўтиш жараёнини ҳуқуқий асосларини шакллантириш, ислоҳотларнинг қонуний-ҳуқуқий базасини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;

2. Қишлоқ хўжалигида мулкчиликнинг янги шаклларини вужудга келтириш, маҳаллий саноат, савдо, маиший хизмат корхоналарини, уй-жой фондини хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш, шунингдек, енгил саноат, қурилиш ва транспорт соҳасидаги айрим корхоналарни акциядорлик асосида қайта қуриш ҳисобига кўп укладли иқтисодиёт негизларини яратиш. Хусусий тадбиркорликни ривожлантириш;

3. Молиявий аҳволни барқарорлаштириш, молия ва солиқ сиёсати; кредит-пул сиёсати, нарх-наво бўйича ва пулнинг қадрсизланишига қарши сиёсат ва ҳоказо ишлар амалга оширилди.

Республикада жамиятни ислоҳ қилишнинг **иккинчи босқичининг** вазифалари қуйидагилар деб белгиланди:

1. Давлат мулкларини хусусийлаштириш соҳасидаги бошланган ишни охирига етказиш;

2. Ишлаб чиқаришнинг пасайишига барҳам бериш ва макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш, корхоналар, тармоқларнинг ҳам умуман давлатнинг иқтисодий ва молиявий барқарорлигига эришиш;

3. Миллий валюта – сўмни янада мустаҳкамлаш унинг конвертациясига, қатъий валюталарга эркин суръатда алмаштирилишига бутун чоралар билан эришиш. Бу вазифа 2003 йил 15 октябрдан бошлаб ҳал қилинди.

4. Иқтисодиёт таркибини тубдан ўзгартириш, хом ашё етказиб беришдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш, унинг сифатини ва

рақобатга бардошчилигини жаҳон бозори талаблари даражасига етказиш ва ҳоказо.

§ 3. Миллий иқтисодиётни бошқарув тизими ва унинг вазифалари

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига биноан давлат бошқарув органлари қуйидагича:

1. Ўзбекистон фуқароларининг умумий сайлов йўли билан тайинланадиган Президент (1-илова).

2. Умумхалқ сайлови йўли билан сайланадиган – Олий Мажлис депутатлари, Олий Мажлис сессияси, шу оралиқда Олий Мажлис Президиуми, тегишли ҳайъат ва қўмиталари (2-илова).

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси – унинг раиси Президент ҳисобланади (3-илова).

Булардан ташқари **ҳуқуқий органлар** мавжуд бўлиб, булар қаторига Ўзбекистон Конституцион назорат қўмитаси, Конституцион суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси, Давлат Арбитражи киради. Бевосита иқтисодий бошқарувга оид давлат маҳкамалари мавжуд бўлиб, улар бошқарув олий органларининг учаласида ҳам мавжуд. Президент девонида иқтисодий масалалар бўйича Давлат маслаҳатчиси мавжуд. Ушбу шахс давлатнинг иқтисодий стратегиясини ишлаб чиқишда иқтисодий қўмита ва бўлимларни ҳам назорат қилади.

Олий Мажлис ва унинг Президиуми таркибида ҳам иқтисодиётга оид қонунлар лойиҳасини ишлаб чиқадиган, шунга оид масалаларни Олий Мажлис сессиялари кун тартибига киритадиган бир неча қўмиталар мавжуд.

Бевосита иқтисодиётни бошқарадиган, давлат иқтисодий сиёсатини ҳаётга тадбиқ этадиган бошқарув бўғинларининг асосийлари қуйидагилар ҳисобланади. Бош вазир, бош вазир ўринбосари, Молия вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги, Давлат статистика қўмитаси, Ўзбекистон Марказий ва Миллий банклари, Халқ жамғарма банки, Давлат бож, солиқ ва хусусийлаштириш қўмиталари, барча вазирликларнинг иқтисодий бошқармалари ва ҳокимликлар (4, 4.1, 4.2, 4.3 -илвалар).

Миллий иқтисодиётнинг бошқарув вазифалари умумий тарзда қуйидагича белгиланган:

1. Бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий асосларини ва ижтимоий муҳитни яратиб бериш.
2. Мулк дахлсизлигини таъминлаш.
3. Рақобат ҳалоллигини сақлаш ва уни ҳимоя қилиш.
4. Даромад ва миллий бойликларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш.

5. Миллий маҳсулот таркибини яхшилаш мақсадида ресурслар тақсимотини тартибга солиш, устувор йўналишларни белгилаш.
6. Иқтисодий тартибга солиш, иш билан таъминлаш, инфляция жараёнларини назорат қилиш, иқтисодий ўсишни рағбатлантириш, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш;
7. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ўтиш даврининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тегишли чора-тадбирлар, хусусан, аҳолининг маълум бир табақаларини ижтимоий ҳимоялашни таъминлаш.
8. Иқтисодий ислохотларни амалга ошириш босқичларининг узвийлигини таъминлаш.
9. Республика аҳолисининг таркибий ўсиш суръатлари ва бошқа хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда янги иш жойларини ташкил этиш, аҳолини иш билан таъминлаш, меҳнат биржалари ва меҳнат бозорларини ташкил этиш. Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш.
10. Истеъмол бозорининг ҳимоясини ташкил этиш.
11. Миллий пул бирлиги курсининг қатъийлигини таъминлаш ва ҳоказолар.

Бозор иқтисодиётига оғишмай боришни таъминлаш учун, биринчи навбатда, ана шу қайд этилган ишларни амалга ошириш лозим бўлади. Шу билан бирга маҳаллий хусусиятларни ҳисобга олиш, олдинги марказлашган давлат бошқарув тизимининг ҳам мақсадга мувофиқ жиҳатларини сақлаб қолиш керак.

Ўзбекистон Республикаси маъмурий жиҳатдан ўн иккита вилоят ва Қорақолпоғистон Республикасини ўз ичига олади. Маълумки, вилоятлар яна туманларга бўлинади. Ушбу минтақаларнинг бошқарув органлари ва уларнинг ҳуқуқий, мулк чегараларига ўзгартиришлар киритилди. Маҳаллий аҳамиятга молик бўлган қонунлар ва фармонлар қабул қилиш халқ томонидан сайланган туман, вилоят депутатлари, уларнинг кенгашлари зиммасига юклатилган. Маҳаллий даражада Олий бошқарув ва ижрочи орган – вилоят ва туман ҳокимият органлари тузилган. Ҳокимлар республика Президентининг жойлардаги вакили бўлиб, улар Президент томонидан тавсия этилади ва маҳаллий депутатлар кенгашида тасдиқланади. Шу билан бирга улар маҳаллий кенгаш раислари этиб сайланади. Маҳаллий ҳокимиятнинг мулк ҳуқуқлари асосий қонунда қатъий белгиланиб, уларнинг шаклланиш манбалари ҳам аниқ кўрсатилган. Муниципал мулк деб аталмиш ушбу мулк маҳаллий саноат, тижорат ва бошқалар ҳисобига ташкил этилади ва улар тўлиқ маҳаллий ҳокимиятлар тасарруфида бўлади. Маҳаллий ҳокимиятларнинг иқтисодийнинг бошқарув бўғинлари юқорида санаб ўтилган республика органларининг бўлимлари ҳисобланади.

Таянч иборалар

- Миллий иқтисодиёт
- Давлат мустақиллиги
- Сиёсий мустақиллик
- Иқтисодий мустақиллик
- Иқтисодий сиёсат
- Унитар давлат
- Суверен демократик республика
- Маъмурий-ҳудудий бирликлар
- Миллий иқтисодиётнинг шаклланиш жараёни
- Бошқарув тизими

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Миллий иқтисодиёт деганда нимани тушунасиз?
2. "Миллий" сўзининг маъноси нимада?
3. Иқтисодиётнинг уч хил тушунчаси тўғрисида нима дея оласиз?
4. "Миллий иқтисодиёт"ни «Халқ хўжалиги» иборасидан фарқи нимада?
5. Миллий иқтисодиётнинг шаклланиш жараёни қандай?
6. Миллий иқтисодиёт курсининг предмети ва уни бошқа иқтисодий фанлар билан боғлиқлиги нимада?
7. Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари нимада?
8. Унитар давлат деганда нимани тушунасиз?
9. Ўзбекистон-суверен демократик республика эканлигини маъноси нимада?
10. Бозор муносабатларига ўтишнинг ўзбек модели, унинг моҳияти ва аҳамияти нимада?
11. Давлатнинг иқтисодий сиёсати ва унинг асослари тўғрисида нималар дея оласиз?
12. Бозор муносабатларига ўтишнинг қандай босқичларини биласиз?
13. Миллий иқтисодиётни бошқарув органлари қандай тизимга эга?
14. Миллий иқтисодиётнинг бошқарув тизими қандай таркибга эга?
15. Миллий иқтисодиётни бошқаришда қандай вазифалар ҳал қилиниши лозим?

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент. Ўзбекистон- 1992 йил 8-42 бетлар.
2. И. Каримов. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. Тошкент. Ўзбекистон. 1996 йил 3-40 бетлар.

3. И. Каримов. «Ўзбекистон буюк келажак сари» Тошкент. Ўзбекистон -1998 йил 3-173 бетлар.
4. И. Каримов. «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда». Тошкент. Ўзбекистон, 1999 йил.
5. И. Каримов. Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг тўққизинчи сессиясида «Ўзбекистон Демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари» Халқ сўзи. 2003 йил 30 август.
6. Ўзбекистон Республикаси Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисидаги қонун. Халқ сўзи 14 декабр 2002 йил.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 22 декабр «Хўжалик бошқарув органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармони. Халқ сўзи, 23 декабр 2003 йил.
8. И.А.Каримов. «Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислохотлар йўлидан изчил бориш- асосий вазифамиз» мавзусида 2004 йил 7 февралда бўлиб ўтган Республика Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи газетаси, 2004 йил 10 феврал.
9. Социальная Политика и экономические преобразования в Узбекистане. Кейт Гриффин тахрири БМТ ривожланиши дастури 1995 йил 1-196 бетлар.
10. А. Ўлмасов. Иқтисодийёт асослари. Тошкент. Меҳнат, 1997 йил.
11. Р.З. Жумаев. Политическая система Республики Узбекистан: Становление и развитие. Ташкент. Фан, 1996 г.
12. М. Шарифхўжаев ва Ё. Абдуллаев. Бошқаришнинг ташкилий структураси. Тошкент. 2000 йил. Маъруза матни.
13. Н.Т. Соврунов и др. Национальная экономика Санкт-Петербурга. 1999 г. 51-57 стр
14. Н. Тўғлиев, А.Таксанов Национальная экономическая модел Узбекистана. Т. Ўқитувчи. 2000 г.
15. Э.Набиев, А. Қарюмов. «Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти». Тошкент. Университет-2000 й.
16. С. Ғуломов, Қ. Усмонов. Мустақиллик Ўзбекистонга нима берди. Тошкент, 2000 йил.
17. Асрларга тенг йиллар. Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта Махсус таълим вазирлиги. Маъруза матни. Тошкент, 2001 йил.
18. С. Ғуломов, Р. Убайдуллаева, Э. Аҳмедов. Мустақил Ўзбекистон. Тошкент. Меҳнат нашриёти, 2001 йил.
19. М.Шарифхўжаев, Ё.Абдуллаев. Менеджмент. Тошкент. Ўқитувчи, 2001 йил 59-187 б.
20. А.Воҳобов. Иқтисодий янгилашни йўлидан. Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси журнали № 9 2002 йил 1-7 бетлар.
21. О.Олимжонов. Сўм қувватини мустаҳкамлаш-умумхалқ иши. Ўзбекистон овози газетаси 2003 йил 11 ноябр.

2-БОБ. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ МАКРОИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИ

§ 1. Миллий иқтисодиётнинг фаолиятини таъминловчи омиллар.

§ 2. Иқтисодиётнинг ривожланишини белгилайдиган макроиқтисодий кўрсаткичлар тизими.

§ 1. Миллий иқтисодиёт фаолиятини таъминловчи омиллар

Маълум бир давлатнинг иқтисодий фаолиятини чегаралаб уни жаҳон ҳамжамиятидан ажратиб олиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам миллий иқтисодиёт жаҳон иқтисодий тизимини бир бўлаги сифатида қаралиши лозим. Демак, миллий иқтисодиётнинг хусусиятлари на фақат ички, балки ташқи омилларга ҳам боғлиқдир. Шундан келиб чиққан ҳолда миллий иқтисодиётга таъсир этадиган омиллар икки гуруҳга бўлинади: **Ташқи** ва **ички**. Улар бир-бирлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Ташқи омилларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

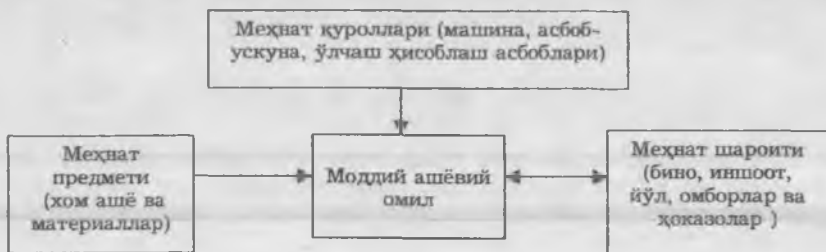
1. Иқтисодий
2. Сиёсий
3. Демографик
4. Маданий

- Жаҳон ҳамжамиятини **иқтисодий омилларига**, энг аввало, у ёки бу давлатнинг миллий иқтисодиётини ихтисослик - йўналишини белгилайдиган халқаро меҳнат тақсимооти киради.
- **Сиёсий омиллар** ҳар хил шаклларда намоён бўлиши мумкин. Масалан у ёки бу маҳсулот етказиб бериш ёки хизмат кўрсатишни таъқиқлаб қўйиш; эмбарго эълон қилиш, у ёки бу савдо-сиёсий уюшмаларига қабул қилиш ёки қилмаслик; дипломатик муносабатларни ўрнатилиши ёки бузилиши; у ёки бу ҳарбий-сиёсий ташкилотларга кириш, у ёки бу давлат билан бораётган уруш ҳолати ва ҳоказо.
- Жаҳон ҳамжамиятида намоён бўладиган **демографик омиллар**, энг аввало, ишсизликни келтириб чиқариши мумкин бўлган ишчи кучларининг миграциясини (бир жойдан иккинчи жойга кўчиши) билан боғлиқдир. Бундай ҳолат қайси давлат учун яхши кўрсаткич бўлиши мумкин, ва унинг акси-қайсидир давлат учун ёмон кўрсаткич бўлиши мумкин.
- Миллий иқтисодиётга **маданий омиллар** ҳам кучли таъсир ўтказиши мумкин. Масалан: умуммаданияти кучли бўлган давлатларни бошқа давлат маданиятига таъсири (босқинчилиги-экспансия) туфайли унинг иқтисодини пасайишига (фойда келтириб турган маданият ва санъат тармоқлари даромадларини пасайиб кетиши туфайли) олиб келади.

Миллий иқтисодиётга таъсир қилувчи ички омиллар:

- Шахсий-инсоний омиллар
  - Моддий-ашёвий омил
  - Миллий иқтисодиётни ташкил қилиш шакллари
  - Мамлакат миқёсида иқтисодий фаолиятни таҳлил қилиш имкониятини берадиган усуллар (методлар) киради.
- **Шахсий-инсоний омил**- бу меҳнат қилиш қобилиятидан иборат бўлмиш ишчи кучи ва унинг фаолият қилишидир. Шахсий инсоний омил меҳнатга лаёқатли аҳоли, унинг жисмоний ва ақлий қобилияти, билим ва савияси, малака ва маҳоратидир. 2003 йилда Ўзбекистонда мазкур аҳоли 12 000 млн. кишини ташкил қилган.
- **Моддий ашёвий омил**-бу ишлаб чиқариш учун зарур бўлган барча моддий шаклдаги воситалардир. Унинг таркибига табиий бойликлар, улардан олинган хом ашёлар, машина-механизм, асбоб-ускуна, қурилмаган иншоотлар киради. Улар ишлаб чиқариш воситалари, деб ҳам юритилади. Уларнинг маълум нархда ҳисобланиб, пулга чақилган шакли, яъни қиймат-пул шакли МДХ мамлакатларида ишлаб чиқариш фондлари номини олган. Моддий омиллар таркибан уч қисмдан иборат:

Моддий-ашёвий омил билан шахсий-инсоний омил бирикиб меҳнат жараёни, яъни ишлаб чиқариш юзага келади. Бунинг натижасида турли-туман маҳсулотлар ва хизматлар яратилади.

Тадбиркорлик қобилияти оддий ишчи кучидан фарқ қилиб, ишлаб чиқаришда бошқаришдан иборат бўлган алоҳида вазифани бажаради. У табиатан ишбилармонлик қобилияти бўлиб, алоҳида бир истеъдод, юксак билим, махсус тайёргарлик ва маъсулият мужассами, демакдир.

Тадбиркорлик қобилияти моддий омиллар билан бирикмайди, балки шу омиллар билан ишчи кучининг самарали бирикшини, иқтисодий фаолиятдан яхши натижа олинини таъминлайди.

- Миллий иқтисодиётни ташкил қилиш шакллари.

Инсоният тарихи хўжалик юртишни турли хил шакллари билди:

Анъанавий ёки натурал иқтисодий тизим

Бу ўта кўхна ва қолоқ иқтисодий тизим, узоқ вақтгача ўзгармай қолгани учун архаик (эски) тизим деб баҳоланади. Бу тизимда қўл меҳнати ҳукмрон, ишлаб чиқариш натурал характерга эга: меҳнат унумдорлиги ва турмуш даражаси ғоят паст. Иқтисодий алоқалар хужаликнинг уз ичида юз беради. Бошқалар билан олди-сотди муносабатлари бўлмайди. Бу табиатан берк иқтисодиёт давлат сиёсати таъсиридан ҳоли бўлади. Анъанавий иқтисодий тизимнинг аломатлари ҳали цивилизация гирдобига тортилмаган, уруғ-аймоқчилик шароитида яшаётган баъзи бир Африка халқларида учраб туради.

Бозор иқтисодиёти тизими

Бу бозордаги талабни қондиришга қаратилган, бозор орқали ҳамкорликни тақозо этувчи эркин ва демократик тизим. У хусусий мулкчилик, бозор учун ишлаш, чекланмаган иқтисодий танлов, наф қўриш ва рақобат каби тамойилларга асосланади. Бозор тизимида даромад топиш чегараланмайди, бой бўлиш таъқиқланмайди, ўзига тўқ, фаровон яшовчи одамларнинг моддий тенгсизлиги мавжуд бўлади. Бозор тизими асосида товар ишлаб чиқариш, пул ётади. Бозор тизими дунёнинг барча мамлакатларида бор, лекин унинг ривожланиш даражаси бир хил эмас.

Тоталитар-режали ёки буйруқбозлик-маъмурий иқтисодиёт тизими

Бу тўла тўқис давлатлаштирилган иқтисодий тизимдир. Унинг асоси давлат мулки ҳисобланади, ишлаб чиқариш давлатнинг режа-топшириқларига биноан юргизилади, нима ишлаб чиқариш масаласи давлатнинг буйруғига биноан ҳал қилинади. Бой бўлиш таъқиқланади, камбағалларнинг тенглиги ҳукм суради. Бундай иқтисодий тизим собиқ социалистик мамлакатларда бўлган.

Аралаш иқтисодий тизим

Бу ҳар хил даражада бозор ва нобозор алоқа-муносабатларининг қоринмасидан иборат тизимдир. Бу тизимда бозор воситалари билан биргаликда режалаштириш, ҳамкорлик ва саховатта асосланган иқтисодий алоқалар мавжуд бўлади. Иқтисодиёт юксак технология, ғоят юқори меҳнат унумдорлигига асосланади, бу эса моддий тўқинчилиكنи таъминлайди. Аҳолининг кўпчилиги мулк соҳибига айланади.

- Иқтисодий фаолиятни таҳлил қилиш имкониятини берадиган усуллар:

– Халқаро бозорда рақобатбардошлик афзаллигини кўрсаткичи миллий иқтисодиётнинг ривожланиш даражасини баҳолайдиган

муҳим кўрсаткичдир. Миллий иқтисодиётда у йиллик миллий даромад ҳажмини йил давомида сарфланган барча ресурсларнинг қийматига бўлган нисбатидир.

Мамлакатнинг бойлиги қуйидаги кўрсаткичлар йиғиндиси билан баҳоланади:

1. Аҳолининг жон бошига туғри келадиган ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)
2. Табиий ресурслар қиймати
3. Меҳнат ресурсларининг қиймати
4. Миллий иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва турлари корхоналарининг қиймати.

Мамлакат ихтиёридаги мавжуд ресурслар юқоридаги кўрсатилган усуллар билан аниқланиши мумкин.

§ 2. Иқтисодиётнинг ривожланишини белгилайдиган макроиқтисодий кўрсаткичлар тизими

Миллий иқтисодиёт фаолияти ҳар хил макроиқтисодий кўрсаткичлар билан ифодаланади. Қанчалик маҳсулот кўп ишлаб чиқарилса, шунчалик мамлакат бой бўлади, иқтисодиёт самарали фаолият кўсатади ва ҳоказо. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот хилма-хилдир. Унинг сони ва хиллари миллионлар билан ўлчанади ва хилма хил ўлчов бирликлари билан ифодаланади (дона, метр, тонна, киловат соат ва ҳоказо) уларни бир-бири билан таққослаб ёки қўшиб бўлмайди. Шунинг учун уларнинг ҳаммасини ягона асосга келтирадиган, ягона ўлчов бирлиги зарур бўлади. Ана шундай кўрсаткич бўлиб амалиётда қиймат кўрсаткичлари қўлланилади (сўм, доллар, евро, рубл, фунт стерлинг ва ҳоказо).

Макроиқтисодиётда қуйидаги кўрсаткичлар ёрдамида иқтисодиётнинг ривожланиши ёки пасайиши, унинг ютуқ ва камчиликлари аниқланади, ўлчанади;

- Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ)
- Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)
- Инфляция, унинг ўсиш суръати
- Давлат бюджети тақчиллиги
- Дефлятор-инфляциянинг ҳақиқий даражасини ифодаловчи

$$\text{кўрсаткич} = \frac{\text{ЯИМнинг амалдаги баҳоларда}}{\text{ЯИМ солиштирма баҳоларда}}$$

- Истеъмол баҳолар индекси
- Ишсизлик даражаси ва ишсизлик сони, аҳолининг иш билан бандлиги даражаси

- Аҳолини моддий неъматлар ва хизматлар истеъмоли ҳажми, унинг жамғармалари, иш ҳақининг қуйи миқдори ва қатор бошқалар.

Ишлаб чиқаришнинг натижаларини ифодалайдиган макроиқтисодий кўрсаткич бу **ЯЛПИ МИЛЛИЙ МАҲСУЛОТ (ЯММ)** ҳисобланади. **ЯММ** бир йил ичида миллий ҳўжаликда яратилган, тақсимланган ва фойдаланиладиган пировард яқуний маҳсулотлар қийматидир. **ЯММ** мамлакатда ишлаб чиқарилган барча маҳсулот ва хизматлар йиғиндисининг пул шаклидаги ифодасидир (мамлакатда ёки унинг ташқарисидиган қатъий назар). Миллий ҳўжаликда яратиладиган жуда катта ҳар хил маҳсулот ва хизматлар истеъмол товарларига ва инвестиция товарларига ёки ишлаб чиқариш воситалари маҳсулотларига бўлинади. Бу кўрсаткич, яъни **ЯММ** кўрсаткичи 1987 йилдан **БМТ** методологияси бўйича ҳисоблана бошланди.

ЯММ=ЯИЖМ +	Шу мамлакат юридик ва жисмоний шахсларининг хориждан оладиган фойда ва даромадлари	—	Хорижий инвесторлар ва ишчиларни шу мамлакатдан олган фойда ва даромадлари
------------	--	---	--

Маълумки ҳар хил давлатларда ташқи савдо сальдоси (қолдиги) бир хил эмас ва у **ЯММ** таркибига қўшилади. Бу, ўз навбатида, **ЯММ** ҳажмини ўзгартириб юборади. Натижада **ЯММ** кўрсаткичи таққослаб бўлмайдиган ҳолга келиб қолади. Шунинг учун мамлакат иқтисодини ривожланиш даражасини аниқ ифодалайдиган кўрсаткич бўлиб, **ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи (ЯИЧМ)** ҳисобланади.

ЯИМ- бу мамлакатнинг иқтисодий фаолиятини умумлаштириб ифодаловчи кўрсаткичаир. У мазкур мамлакат ҳудудида пировард истеъмол учун ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар қийматига тенгдир.

ЯИМ жами ижтимоий маҳсулот- **ЯИМ (C+V+M)** дан тубдан фарқ қилади. Бу фарқлар қуйидагилардан иборат:

ЯИМ- бу истеъмолга тайёр ҳаётий неъматларни билдиради. Шу сабабли унинг таркибига қайта ишлаш ёки қайтадан сотишга мўлжалланган маҳсулотлар кирмайди. Масалан: хом ашё, материал, ёниги, энергия, уруғлик, озуқа, транспорт хизмати, улгуржи савдо, тижорат, молиявий хизматлар ва бошқалар **ЯИМ** қийматига қўшилмайди. Акс ҳолда **ЯИМ** ҳам такрорий ҳисоблардан ҳоли бўлмас эди.

ЯИМ- бу ички маҳсулотдир. Чунки у мазкур мамлакат ҳудудида жойлашган барча резидентлар (қайси миллат ва қайси давлат фуқаросига мансуб эканлигидан қатъий назар) томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар қийматини ифодалайди.

ЯИМ натура ва пулда ҳисобланади. Натурада айрим маҳсулотларнинг ҳажми, миқдори, сони аниқланади. Масалан: кўмир, пахта, дон, цемент кабиларнинг миқдори тоннада, тахта, газ эса кубометрда аниқланади.

Маҳсулотлар хилма-хил бўлганидан уларни ягона моддий-натурада аниқлаб бўлмайди. Масалан: ўқитиш ёки даволаш хизматини тонна, м, м³ орқали ўлчаб бўлмайди. Шу сабабли уларнинг кўлами (ҳажми, миқдори, сони) неча пуллик хизмат кўрсатилганига қараб аниқланади.

Ялпи ички маҳсулот ҳажми яратилган маҳсулотлар (М) ва хизматлар миқдорини (Х) уларнинг бозор нархига (Р) купайтмасидан иборат:

$$\text{ЯИМ} = \sum \text{МР} + \sum \text{ХР}$$

Мазкур мавзунини яқунлар эканми қуйидаги хулосаларни чиқаришимиз мумкин:

1. ЯИМ таркибида хизмат кўрсатиш соҳаларининг ахамияти орта боради. Охирги 30-40 йил ичида жаҳон миқёсида Фан-техника тараққиёти ривожланиши моддий неъматлар ишлаб чиқарадиган соҳани тубдан ўзгартириб юборапти. Моддий неъматлар ишлаб чиқарадиган соҳанинг чегараси кенгайиб, ортиб борапти. ФТП янги технологияларни яратадиган бевосита ишлаб чиқариш кучига айланиб борапти.

2. 80-йиллар охиридан бошлаб АҚШ ва бошқа ривожланган давлатларда ахборот ишлаб чиқариш кенг ривож топмоқда. У кишиларни меҳнат фаолиятини учинчи кучли соҳасига айланиб қолаяпти. АҚШ миллий иқтисодиётида янги тармоқнинг улуши ЯИМ ҳажмида шу давр ичида 50 % гача ошган.

3. Ўзбекистон иқтисодиётида ҳам хизмат кўрсатадиган соҳаларни улуши ортиб борапти ва ҳоказо.

Таянч иборалар

- *Миллий итисодиётни таъминловчи ташиқи омиллар*
- *Миллий итисодиётни таъминловчи ички омиллар*
- *Бозор иқтисодиёти тизими*
- *Бўйруқбозлик-маъмурий иқтисодиёт тизими*
- *Ялпи миллий маҳсулот*
- *Ялпи ички маҳсулот*
- *Инфляция*
- *Дефлятор*
- *Истеъмол баҳолар индекси*

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Миллий иқтисодийётга таъсир қилувчи ташиқи омилларга қандай омиллар киради?
2. Миллий иқтисодийётга таъсир қилувчи ички омилларга қандай омиллар киради?
3. Макроиқтисодий кўрсаткичларга қандай кўрсаткичлар киради?
4. Ялпи ички маҳсулот тўғрисида нималар дея оласиз?

Адабийётлар:

1. И. Каримов. «Ўзбекистон буюк келажак сари» Тошкент. Ўзбекистон 1998 йил, 3-173 бетлар.
2. И. Каримов. «Фарзандларимиз биздан кўра кучли. Билимли, доно ва албатта бахтли бўлишлари шарт». Халқ сўзи. 1998 йил 24 декабр.
3. И. Каримов. Келажакни жасоратли инсонлар қуради. Халқ сўзи. 1999 йил 17 феврал.
4. И.А.Каримов. «Эришган марраларимизни мустақамлаб, ислохотлар йўлидан изчил бориш- асосий вазифализ» мавзусида 2004 йил 7 февралда бўлиб ўтган Республика Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи газетаси, 2004 йил 10 феврал.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат, нотижорат ташиқилотлари тўғрисида»ги қонуни. Халқ сўзи 1999 йил 8 май.
6. А.П. Градов. Национальная экономика Санкт-Петербург 1997 г стр. 80-87
7. Ўзбекистон Республикаси иқтисодийёти .Тошкент. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. 5-18 бетлар.
8. А.Эшмухамедов ва бошқалар. «Бозор муносабатлари шароитида Миллий иқтисодийётнинг ривожланиши». Тошкент. Ўқитувчи-1996 10-18 бетлар
9. А. Ўлмасов . Иқтисодийёт асослари. Тошкент. Меҳнат. 1997 йил 12-15 бетлар.
10. Вводной курс по экономической теории под общей редакцией акад. Г.П. Журавлевой. Москва ИНФРА-М, 1997 год. Стр. 229-239
11. Х. Набиев. А. Набишўжаев ва бошқалар. Миллий ҳисоблар тизими. Тошкент 1998 йил, 3-20 бетлар.
12. Общий классификатор всех видов экономической деятельности (ОКЭД) Ташкент 1995 год Главный вычислительный центр ГКГ прогнозстат. Стр.3-121
13. А.Воҳобов. Иқтисодий янгилаши йўлидан. Ўзбекистон иқтисодий аҳборотномаси журнали. 2002 йил №9 сон, 1-7 бетлар.

3-БОБ. МИЛЛИЙ БОЙЛИК. ФАН-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ

§ 1. Миллий бойлик тушунчаси, унинг таркиби. Миллий иқтисодий ривожлантириш асослари

§ 2. Фан-техника тараққиёти, унинг моҳияти. Янги техника ва технологиянинг иқтисодий самарадорлиги

§ 1. Миллий бойлик тушунчаси, унинг таркиби Миллий иқтисодий ривожлантириш асослари

Бойлик, деган тушунча иқтисодий назарияда кенг қўлланилади. Биринчи марта **бойлик** деган тушунчани англиялик иқтисодчи А.Смит киритган. У яратилган маҳсулотларнинг жамғарилиши бойлик деб атаган ва уни ишлаб чиқарувчилар меҳнати оширади деб уқтирган. 1664 йилда инглиз олими Уильям Петти миллий бойликни ҳисоблаган олимдир. У биринчи марта бойликнинг отаси меҳнат, онаси эса ердир,- деган.

Ҳозирги замон назарийчилари ҳам яратилган маҳсулот ишлаб чиқариш ресурсига айланиб, бойлик ҳосил этишини эътироф этадилар. Миллий бойлик ёки ижтимоий бойлик умумиқтисодий категориядир. Ишлаб чиқариш бор жойда миллий бойлик вужудга келади.

Миллий бойлик инсоният жамияти тараққиёти давомида яратилган ва жамғарилган моддий, номоддий ва интеллектуал бойликлар ҳамда табиат иномларидан иборатдир.

Миллий бойлик ўз ичига моддий ва номоддий неъматларни, яратилган санъат асарларини интеллектуал салоҳиятни ҳамда барча табиат ресурслари ва бойликларини олади.

Миллий бойликни шартли равишда қуйидаги учта йирик таркибий қисмларга ажратиш мумкин:

1. Моддий буюмлашган бойлик:
2. Номоддий бойлик:
3. Табиий бойлик:

Моддий буюмлашган бойлик ишлаб чиқаришнинг, унумли меҳнатининг натижаси ҳисобланади. У ишлаб чиқаришда яратилган маҳсулотларни жорий истеъмол қилишдан ортиқча қисмини жамғариш оқибатида вужудга келади ва ўсиб боради. Бойликнинг бир қисми ҳар йили ишдан чиқарилиб ва қайтадан янгиланиб туради (ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол буюмлари). Шу сабабли ишлаб чиқариш воситаларининг ўрнини қоплаш билан бир вақтда ялпи маҳсулотнинг фақат бир қисми моддий буюмлашган бойлик сифатида жамғарилиб борилади. Миллий бойлик меҳнат натижасида яратилади ва кўпайиб боради.

Миллий бойликнинг инсон меҳнати билан яратилган қисми, ўз ичига қуйидагиларни олади:

- ишлаб чиқариш характеридаги асосий фондлар
- ноишлаб чиқариш характеридаги асосий фондлар. Асосий фондларнинг бу турига давлатнинг уй-жой фонди, ижтимоий маданий характердаги объектлар киради.

- айланма фондлар. Миллий бойликнинг бу қисми меҳнат предметларидан иборат, бўлиб асосий фондларнинг тахминан 1/4 қисмини ташкил қилади.

- тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг моддий-буюмлашган қисми. Улар ишлаб чиқариш босқичида меҳнат жараёни таъсири остида бўлиб, потенциал тайёр маҳсулот ҳисобланади.

- моддий захиралар ва эҳтиёжлар. Бунга муомала босқичидаги тайёр маҳсулот, корхоналар ва савдо тармоқларидаги моддий захиралар, давлат эҳтиёжлари ва резерв фондлари киради. Моддий захиралар иктисодиётда рўй бериши мумкин бўлган ва олдиндан билиб бўлмайдиган фавқулотда ҳолатларда фойдаланиш мақсадида ушлаб турилади. Давлат эҳтиёжларига олтин захиралари, сугурта ва мудрофаа эҳтиёжлари учун зарур захиралар киради.

- аҳолининг уй, томорқа ва ёрдамчи хўжалиқда жамғарилган мол-мулк. Бунга уй-жой, автомобиль, маданий-маиший буюмлар, кийим-кечаклар ва шу қабиларнинг қиймати киради.

Моддий буюмлашган бойлик таркибий қисмларининг мазмуни ва уларнинг салмоғи ўзгаришсиз қолмайди. Асосан фан-техника тараққиёти шароитида моддий, буюмлашган бойлик таркибида йирик ўзгаришлар рўй беради.

Моддий буюмлашган бойлик ўсишининг асосий омиллари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- меҳнат унумдорлигининг ўсиши:

- ишлаб чиқариш самарадорлигининг ортиши:

- миллий даромадда жамғариш нормасининг ортиши:

Моддий буюмлашган бойликнинг ўсиши жамият моддий қимматликлари қўпайишнинг асоси ҳисобланади. Агар фан-техника тараққиёти юқори суръатлар билан ривожланса маданият, санъат, фан каби номоддий соҳалар ҳам ўсиб ва такомиллашиб боради.

Миллий бойлик нафақат моддий ишлаб чиқариш соҳаларида яратилади, балки унинг бир қисми номоддий ишлаб чиқариш соҳаларида вужудга келтирилади ва жамиятнинг номоддий бойлиги ҳисобланади. Улар ҳам моддий ишлаб чиқариш соҳаларининг фаолият қилиши ва ривожланиши учун, шунингдек, бевосита аҳолининг турмуш даражасини таъминлаш ва ошириб бориш учун зарур бўлади. Бундай бойликларга таълим, соғлиқни сақлаш, фан, маданият, спорт соҳаларида вужудга келтириладиган номоддий қимматликлар киради. Унинг тақибидан тарихий ёдгорликлар, архитектура обидалари, ноёб адабиётлар ва санъат асарлари алоҳида ўрин тутлади.

Жамиятнинг номоддий бойликларида маданият ва санъатнинг ривожланиш даражаси, жамият аъзоларининг туپлаган илмий билимлари ва интеллектуал даражаси, ишловчиларнинг ихтисослиги ва малакавий билим даражаси, соғлиқни сақлаш, таълим ва спортнинг ривожланиш даражаси ўз ифодасини топади.

Миллий бойликнинг бошқа қисми табиий бойликлар ишлаб чиқаришнинг моддий шарт – шароитини ва инсон фаолиятининг ташқи муҳитини ташкил қилади. Табиий бойликнинг вужудга келиши инсоният жамият ривожига боғлиқ эмас, у табиат қонуллари асосида рўй беради. Фойдаланиш қазилма бойликлар, ўрмонлар, сув ва ер ресурслари худди шундай вужудга келиб ишлаб чиқаришдан ташқарида туради.

Табиат инъомлари ўзларининг дастлабки кўринишида табиий бойлик бўлиб, шу ҳолатида инсон фаолиятининг натижаси ҳисобланган ижтимоий бойлик таркибига кирмайди. Бунинг маъноси шуки, табиий бойликлар жамият учун фақатгина потенциал бойлик ҳисобланади. Улар реал бойликка инсон меҳнатининг таъсири оқибатида айланади.

Ўзбекистон табиий ресурсларга бой давлатдир. Энг аввало, республикада 4,2 млн. га суғориладиган ерлар мавжуддир. Ана шу ерлар Марказий Осиёда етиштириладиган пахтанинг 3/4 қисмини ташкил қилади. Ўзбекистон ер ости бойликлари билан ҳақли равишда фахрланади. Машҳур Менделеев даврий системасининг деярли барча элементлари топилган. Ўзбекистон ҳудуди доирасида шакллантирувчи йиллик сув оқими 10 куб км.га яқин. Бошқа мамлакатлар ҳудудидан оқиб келувчи сув оқими 89 куб км.ни ташкил қилади.

Ўзбекистон ҳудудида олтин, мис, рух, вольфрам, молибден, алюминий ва магний рудалари, нодир металллар, олтингугурт, ош тузи, калийли ва бошқа табиий туз қатламлари, каолин, ўтга чидамли хом ашёлар, бентонит, мрамар ва бошқа безак тошлари топилган. Ёқилғи ресурслари бўйича эса кўмир, табиий газ конлари очилган.

Ўзбекистонда 100 га яқин бой минерал-хом ашё турларининг мавжудлиги республика иқтисодиётининг муҳим тармоқларини, айниқса, газ, олтин ишлаб чиқариш, энергетика, кимё, рангли металлургия, қурилиш материаллари саноатларини тез суръатлар билан ривожлантириш имкониятини беради.

Шу кунгача республикада ҳаммаси бўлиб минерал-хом ашё турларидан 70га яқини ишлаб чиқаришга жалб этилган.

Ўзбекистонда 4 минг тоннадан ортиқроқ катта захирага эга бўлган 30 та олтин ва катта захирага эга бўлган 30 та уран кони аниқланган. Республикада захираси 2 триллион м³ газ, 2 миллиард тонна кўмир, кўп миқдордаги нефт конлари топилган.

Конларнинг фойдаланишга топширилиши туманлар, вилоятлар иқтисодиётини тубдан ўзгартириб юборди. Айрим тоғ-саноат комплекслари бунёд қилинди. (Навоий, Олмалик ва ҳоказо)

Ҳозирги даврга келиб аниқланган миллий бойлик манбалари ишлаб чиқариш корхоналарини узоқ муддат давомида олтин, мис, табиий газ, қўроғошин, рух, кўмир ва бошқа маҳсулотлар билан таъминлабгина қолмай, ишлаб чиқаришни кенгайтириш имконини ҳам берапти.

Ўзбекистоннинг ер ости бойликлари пахта далаларининг ҳосилдорлигини оширишга муҳим ҳисса қўшади. Масалан: Турон ёнувчи сланецларидан маҳаллий сланец конлари базасида ўғит сифатида ишлатиладиган ва пахта ҳосилдорлигини оширишнинг муҳим омили бўлган смола олиш масаласи ҳал қилинган. Кўп миқдорда янги қурилиш материаллари, масалан, керамзит ишлаб чиқариш учун керак бўлган бетонитлар, Тошкент метрополитени учун зарур безак тошлари ва бошқалар ишлаб чиқарилиши ташкил қилинган ва ҳоказо.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бера оладиган бақувват иқтисодиётнинг асоси яратилди. Ўнлаб янги тармоқ ва соҳаларга асос солинди, маънавий ва жисмоний жиҳатдан эскириб қолган минглаб ишлаб чиқариш корхоналари бутунлай қайтадан замонавий, юқори унумли техника ва технология билан жиҳозланди.

Республикаимиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, Ўзбекистон келажаги буюк давлатдир, чунки унинг иқтисодий потенциали жуда катта.

Миллий бойлик жамиятнинг иқтисодий куч-қувватини кўрсатади ва иқтисодий потенциални ташкил этади. **Жамиятнинг ишлаб чиқара билиш қобилияти иқтисодий потенциал** деб аталади. Бу қобилият ишлаб чиқариш ресурслари миқдори ва сифати билан белгиланади, яратилган маҳсулотлар ва хизматлар миқдори билан ифода этилади. Шу сабабли унинг муҳим кўрсаткичи бўлиб- ялпи миллий маҳсулот кўрсаткичи ҳисобланади. Бу маҳсулотни ишлаб чиқариш эса- миллий бойликнинг ҳажми ва структурасига, ундан яхши фойдаланилишига боғлиқдир. Шундай экан, иқтисодий потенциал юксалган сари жамият тобора бойиб боради.

Иқтисодий потенциал жамият аъзоларининг эҳтиёжини қондириш учун ишлатилади. Агар эҳтиёжлар тўлароқ қондирилса, иқтисодий потенциал самарали ишлатилган бўлади. **Иқтисодий потенциалнинг тўрт хил унсур**и (элементи) мавжуд.

1. Меҳнат потенциали
2. Илм-маърифат потенциали
3. Техника-технология потенциали
4. Табиий потенциал

Меҳнат потенциали — жамиятдаги меҳнатга лаёқатли, билим ва малакага, ишлаб чиқара олиш қобилиятига эга бўлган кишилардир. Меҳнат потенциалнинг миқдорий ўлчами ишга яроқли кишилар сони бўлиб, унинг ўсиб бориши аҳолининг кўпайишидан келиб чиқади. Сифат жиҳатидан меҳнат потенциали мазкур аҳолининг билим савияси, касбий малакаси ва тажрибасини билдиради. Меҳнат

потенциали ишлаб чиқариш орқали Миллий бойликни оширишга ўз ҳиссасини қўшади.

Илм-маърифат потенциали - илм-маърифатга хизмат қилувчи моддий ва инсоний ресурслар, фан эришган даражадир. Илм-маърифат потенциалини унга сарфланган маблағлар ва илмий педагогик кадрлар сони ва малакаси белгилайди. Илм-маърифат ривожига қанчалик кўп маблағ сарфланса, уни самарали ишлатиш таъминланса, иқтисодий ўсиш шунчалик тезлашиб, миллий бойлик кўпаяди.

Техника-технология потенциали — жамиятдаги машина-механизмлар миқдори, уларнинг таркиби, техникавий даражаси ва технологик тизимлар мажмуини ўз ичига олади. Бу потенциал фан ютуқлари нақадар янги техника ва технологияда моддийлашганлигини билдиради. Техника-технология даражаси фан тараққиётига монанд тушиши шарт, аммо бунинг учун фан ютуқларини амалиётга жорий этишни таъминловчи иқтисодий воситалар амал қилишни талаб қилинади. Агар бундай восита бўлмаса, фан ва техника потенциали бир-бирини таъминламай қўяди. Масалан, собиқ СССРда ер юзидаги олимларнинг 25 фоизи ишлаган, лекин фан билан техникани боғловчи восита заифлигидан, улкан мамлакат ишлаб чиқариш даражаси бўйича дунёда 68 ўринни эгаллаган. Техника-технология потенциали илмий потенциалдан юқори бўлиши ҳам мумкин, аммо бу ҳол ишлаб чиқариш импорт қилинган техника-технологияга асосланганда юз берди.

Табиий потенциал — табиий ресурслар миқдори ва сифати, ишлаб чиқаришнинг об-ҳаво шароити. Табиий потенциал чекланган ва нотекис жойлашган бўлади. Табиий потенциални ер, сув захиралари, ўрмон ва ер ости бойликлари, сув бойликлари, иқлим қулайликлари ташкил этади. Улар иқтисодиётга кўмаклашуви ёки унга қийинчилик туғдириши мумкин. Аммо табиий ресурслар яратган тўсиқларни илмий ва техникавий потенциал бартараф этиши мумкин. Масалан, Япония табиий ресурслари камёблигини юксак техника-технология потенциали воситасида ортиғи билан қоплайди.

Иқтисодий потенциал унсурлари биргаликда амал қилиб, бир-биридаги етишмовчиликни тўддира олади. Уларнинг самарали амал қилиши учун жамиятдаги иқтисодий шароит улардан тўлароқ фойдаланиш юзасидан ҳам манфаатдорлик, ҳам жавобгарликни юзага келтириши зарур. Иқтисодий потенциалнинг ўсишини ва самарали ишлашини таъминловчи куч-бу эркин бозор механизmidир.

§ 2. Фан-техника тараққиётининг моҳияти. Янги техника ва технологиянинг иқтисодий самарадорлиги

Фан-техника тараққиёти фан ва техниканинг муттасил равишда ва ўзаро боғлиқ ҳолда ривожланишидир. Ижтимоий талаб ва эҳтиёжларнинг ўсиши таъсирида Фан-техника тараққиёти

жадаллашади. Бу ўз навбатида табиий кучлар ва ресурсларни инсонга хизмат қилдириш, ишлаб чиқаришда зарур маълумотларни аниқ мақсадни қўзлаб қўллаш имконини беради.

Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш туфайли:

- Меҳнат унумдорлигини оширишга эришилади;
- Асбоб-ускуналардан, моддий ресурслардан хом ашёлардан оқилона фойдаланиш зарурати янги технологиянинг вужудга келишини таъминлайди;
- Ишлаб чиқаришни самарали ташкил қилиш имкониятларини яратади;
- Техника тараққиёти мутахассисларни касбий маҳоратини ўзгартиради, шунингдек, янги касблар вужудга келишини таъминлайди;

Фан техника тараққиёти ўзаро бир-бирини тақозо этадиган икки напакла амалга оширилади:

- 1) Фан ва техниканинг анъанавий негизларини нисбатан секинроқ ва қисман такомиллаштиришни билдирувчи эволюцион шакл;
- 2) Принципиал жиҳатдан янги техника ва технологияни вужудга келтирадиган, жамият ишлаб чиқарувчи кучларини тубдан ўзгартиришга олиб келадиган инқилобий шакл.

Иқтисодиётни ҳар томонлама ривожланишини таъминлаш, маҳсулот сифатини яхшилаш, меҳнат унумдорлигини оширишнинг ҳал қилувчи воситаси фан-техника тараққиётини бутун чоралар билан жадаллаштиришни зарурат қилиб қўяди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш миллий иқтисодиётнинг шаклланиши ва ривожланиши ишлаб чиқаришни электрлаштиришни, роботлаштиришни, компьютерлаштиришни кенг миқёсда амалга оширишни тақозо этади. Фан бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланади.

Фан - техника тараққиётини жадаллаштириш учун:

- илм-фанни устувор йўналиш сифатида ривожлантириш;
- илмий ходимлар таркибини қайта тузиш.
- миллий иқтисодни ривожлантириш учун аҳамиятли ихтироларни ишлаб чиқаришга тезроқ жорий қилиш;
- саноатни етакчи тармоқларини, энг аввало, машинасозлик маҳсулотларини ўсиш суръатларини ва янгилаанишини таъминлаш;
- янги техниканинг иқтисодий самарадорлигини ошириш;
- инсон омилидан тўғри фойдаланиш, бошқариш ва таълим тизимини қайта қуриш ва ҳоказо каби тадбирларни амалга ошириш зарурдир.

Фан-техника тараққиётининг ҳозирги даврдаги асосий йўналишлари:

1. Ишлаб чиқаришни комплекс механизациялаш ва автоматлаштириш.
2. Компьютерлаштириш.

3. Энергетикани ва энг аввало атом энергетикасини ривожлантириш.

4. Транспорт ва алоқанинг янги турларини вужудга келтириш.

5. Янги техника ва технологияларни тезроқ ўзлаштириш.

6. Янги конструкцион материалларни вужудга келтириш ва фойдаланиш.

7. Биотехнология, чиқитсиз технологик жараёнларни ишлаб чиқаришга татбиқ этиш.

8. Алоқа атроф-муҳитни муҳофаза қилиш мақсадларида космосдан кенг фойдаланиш ва бошқалар ҳисобланади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда фан билан ишлаб чиқариш интеграцияси кучаймоқда, улар ўртасида ўзаро ҳамкорликнинг янги самарали шакллари вужудга келмоқда, техника янгилликларини, илмий кашфиётлар ва ихтироларни ҳаётга татбиқ қилиш муддатлари қисқармоқда.

Республика миллий иқтисодиётини шакллантириш ва ривожлантириш фан-техника тараққиёти ривожини билан чамбарчас боғлиқдир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш фан-техника маҳсулотини барпо этишни тақозо этади. Илмий-техникавий фаолиятни бозорга ўтказишнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Давлат назарий изланишларни ҳаммавақт қўллаб-қувватлаб, молиявий томондан таъмин этиб туради.

Янги техника ва ишланмаларни бунёд этиш ва уларни кенг қўламда амалиётга жорий қилиш, албатта, бозор механизмини қўллаш натижасида, яъни ҳўжалик шартномалари асосида амалга оширилади ва олинган натижалар маҳсулот сифатида қабул қилинади. Фан ва техникани замон талабига мос тарзда ривожлантириш учун унинг ҳозирги ва келажакдаги ўрнини аниқлаб бера оладиган илмий изланишларни олиб боришни кенгайтириш зарур.

Фан самарадорлигини оширишдаги асосий омил фан ва техника учун бўлган жавобгарликни оширишдир. Ана шундагина фандаги илмий хулосаларни техникага маҳсулот сифатида ўтказилиши ва ҳақиқий бозор иқтисодиёти рўёбга чиқиши, институтлар ўзларига хос бўлмаган жорий ишлардан халос бўлишлари мумкин.

Бозор иқтисодиёти кенг ривожланган баъзи мамлакатларда илмий тажриба, конструкция ишлари институтларига қилинган умумий харажатларнинг 20% ва ундан ҳам кўпрогини давлат молиялаштиради. Бизда ҳам давлат маблағларини анчагина қисми фан-техника тараққиётига сарфланаётти.

Фан-техника тараққиёти соҳасида кредитлаштириш узоқ давр мобайнида фақат янги фан-техникани жорий қилишга қаратилган эди.

Янги маҳсулотнинг яратилиши турли босқичларда харажатлар тузилмасини оқилона ўзгартириш, илмий текшириш институтларига кредит беришни тўғри йўлга қўйиш, шу билан бирга, жаҳон

тажрибаларининг ижобий томонларини ҳам амалда қўллашни тақозо қилади.

Солиқлар тизими ва имтиёзли солиқлар илмий тажриба, конструкторлик ишлари институтни бошқаришнинг муҳим эгри воситалари ҳисобланади. Бирқанча ривожланган мамлакатларда илмий тажриба, конструкторлик ишлари институтларига тўғри мутаносиб харажатларнинг ўсиб бориши билан бирга солиқлар чегирмаси жорий қилинган (бу чегирма жуда катта ёрдам беради, 20-50% ни ташкил этади).

Фан-техникани ривожлантириш учун сарфланаётган маблағлар, табиий равишда, иқтисодий самара бериши керак.

Фан-техника тараққиёти самарадорлиги янги техникани қўллаш натижасида олинган иқтисодий самарани уни ишлаб чиқаришга қилинган барча харажатлар миқдорига бўлиш йули билан аниқланади.

Йиллик иқтисодий самара дейилганда миллий иқтисодиёт миқёсида олинган иқтисодий тежам тупшунилади. Янги техниканинг иқтисодий самарадорлигини белгиловчи кўрсаткичлар бўлиб фойданинг ўсиши, таннархнинг камайиши ҳисобланади. Бу ишлар асосан янги техникани қўллаш натижасида амалга оширилади.

Фойданинг ўсиш кўрсаткичи қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\Delta P_t = (P_t - C_t) - (P_1 - C_1) A_t$$

бунда: P_t - Прогнозлаш даврида фойданинг ўсиши (t йил), сўм ҳисобида;

C_t ва C_1 - Улгуржи баҳо ва бир бирлик маҳсулотнинг таннархи (техника киритгандан кейингиси);

P_1 C_1 - Улгуржи баҳо ва бир бирлик маҳсулотнинг таннархи (янги техника киритилмасдан аввалгиси);

A_t - янги маҳсулотнинг t йилдаги ҳажми

Янги техникани жорий қилиш натижасида маҳсулот таннархининг камайиши қуйидагича аниқланади:

$$\Delta C = (C_1 - C_t) A_t$$

бунда: ΔC - Янги техникани жорий қилиш, таннархни камайтиришдан келиб чиқадиган самарадорлик;

C_t - янги маҳсулот таннархи (t йилдаги);

C_1 - Эски маҳсулот таннархи;

A_t - янги маҳсулотнинг t йилдаги ҳажми.

Таянч иборалар

- Бойлик
- Миллий бойлик
- Моддий буюмлашган бойлик
- Номоддий бойлик
- Табиий бойлик
- Иқтисодий потенциал
- Меҳнат потенциали
- Илм-маърифат потенциали
- Табиий потенциал
- Фан-техника тараққиёти
- Фан-техника тараққиёти самарадорлиги

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Бойлик ва миллий бойлик тушунчалари ўртасида қандай фарқ бор?
2. Миллий бойлик таркибига нималар киради?
3. Моддий буюмлашган бойлик деганда нимани тушунасиз?
4. Номоддий бойлик таркибига нималар киради?
5. Табиий бойлик таркибига-чи?
6. Иқтисодий ривожланиш даражаси ва миллий бойлик ўртасида қандай боғлиқлик бор?
7. Иқтисодий потенциал деганда нимани тушунасиз?
8. Иқтисодий потенциал қандай унсурлардан ташкил топган?
9. Меҳнат потенциалининг моҳияти нимада?
10. Илм-маърифат потенциалининг моҳияти нимада?
11. Техника-технология потенциалининг моҳияти нимада?
12. Табиий потенциалнинг моҳияти нимада?
13. Фан-техника тараққиётининг аҳамияти
14. Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш учун қандай омиллар таъсир кўрсатади?
15. Фан-техника тараққиётининг асосий йўналишлари
16. Фан-техника тараққиётининг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларни аниқлаш усуллари.

Адабиётлар:

1. И. Каримов. «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда». Тошкент. Ўзбекистон, 1999 йил.
2. И. Каримов. «Ўзбекистон буюк келажак сари» Тошкент. Ўзбекистон - 1998 йил 3-174 бетлар.
3. И. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга бусавасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент. Ўзбекистон, 1997 йил 229-250 бетлар.
4. И.А.Каримов. «Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислохотлар йўлидан изчил бориш- асосий вазифамиз» мавзусида 2004 йил 7 февралда бўлиб ўтган Республика Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи газетаси, 2004 йил 10 феврал.
5. А.П.Градов. Национальная экономика. Санкт-Петербург. «Специальная литература» 1997 г. Стр. 122-148.
6. Экономическая теория национальной экономики и Мирового хозяйства. Москва. «Банки и биржи» Изд. объедин. ЮНИТИ 1998 г. Стр 107-125.
7. А.Ўлмасов, М. Шарифхўжаев. Иқтисодиёт назарияси. Тошкент. Меҳнат, 1995 йил. 113-129 бетлар.
8. Макроэкономические проблемы переходного периода в Узбекистане. Ташкент-1998 г. Стр. 8-39,170-197.
9. Э.Набиев, А.Қаюмов. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. Тошкент. Академия, Университет 2000 йил.

4-БОБ. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ ТАРКИБИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

- § 1. Миллий иқтисодиёт таркиби, унинг мазмуни ва асосий шакллари.
- § 2. Иқтисодий фаолият таркибини таҳлил қилиш.
- § 3. Миллий иқтисодиёт таркибини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари.

§ 1. Миллий иқтисодиёт таркиби, унинг мазмуни ва асосий шакллари

Иқтисодиёт мураккаб ва кўп қиррали хусусиятга эга. У ҳар бири аниқ функцияни бажарадиган ва шунинг билан бирга бошқа бўғинлар ҳаракатини таъминлайдиган кенг тармоқли турли хил бўлимлар тизимидан иборат. Шунинг учун иқтисодиётнинг таркиби доимо ривожланишда ва такомиллаштиришда бўладиган мураккаб организмдир.

Иқтисодиётнинг таркиби (структураси) деганда маълум омиллар таъсирида юзага келган ижтимоий такрор ишлаб чиқариш ва ижтимоий меҳнат тақсимотини ифодалайдиган иқтисодиёт тармоқларининг нисбати тушувилади.

Маълумки, Марказлашган бошқарув тизимида муайян мамлакат иқтисодиёти “халқ хўжалиги” ибораси билан ифодаланар эди. Бундай ёндашувда мамлакат иқтисодиёти икки соҳага, яъни:

- Ишлаб чиқариш
- Ноишлаб чиқариш соҳаларига бўлинган халқ хўжалиги тармоқлари таснифига асосланар эди.

Ишлаб чиқариш соҳаси:

- Саноат;
- қишлоқ хўжалиги;
- ўрмон хўжалиги;
- қурилиш;
- юк транспорти;
- ишлаб чиқаришга хизмат қилувчи алоқа;
- моддий техника таъминоти;
- савдо ва тайёрлов ташкилотлари;
- умумовқатланиш корхоналари;
- бошқа ҳар хил ишлаб чиқариш фаолиятлари;

Ноишлаб чиқариш соҳаси:

- уй-жой коммунал хўжалиги ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш;
- соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва социал таъминот;
- халқ таълими;
- маданият ва санъат;
- молия, кредит ва давлат суғуртаси;
- бошқариш;
- муҳофизат;
- ҳар хил ноишлаб чиқариш фаолиятлари.

Халқ хўжалигини бу тартибда гуруҳлаш иқтисодиётни маъмурий буйруқ билан бошқариш шароитида вужудга келган бўлиб, ҳаддан ташқари марказлашган режалаштириш услубига асосланган эди. Бундай тасниф бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бера олмайди. Чунки унга асосланиб:

- ноишлаб чиқариш тармоқларида яратилган ижтимоий қийматни аниқлаш;
- тармоқларни мулк шаклларига ажратиш ўрганиш;
- тадбиркорликнинг янги структурасига оид қўпгина кўрсаткичларни аниқлаш имконияти бўлмайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида халқ хўжалигининг икки соҳасидаги чегара йўқолади, янги турли-туман мулкий тизим вужудга келади. Натижада, турли мулк шакллари кўринишида бозор иқтисодиётининг қуйидаги субъектлари шаклланади:

- Иқтисодий мустақил мулк эгаси, яъни истеъмолчи бўлган айрим кишилар ёки гуруҳлар. Буларга одатда ёлланиб ишловчилар, ер эгалари, капитал соҳиблари, ишлаб чиқариш воситаси эгалари киради. Улар тадбиркорлик қилмай, ўз мулкидан даромад топади ёки ёлланиб ишлайди.
- Фирма, корхона, хўжаликлар ва уларда банд бўлган тадбиркорлар. Улар фойда олиш йўлида мустақил иш юритадилар, ишлаб чиқариш омилларини ишга соладилар.
- Давлатнинг барча маҳкама-идора ташкилотлари. Улар ҳам ишлаб чиқариш, ҳам истеъмол билан шуғулланадилар, бозор ва унда қатнашувчилар фаолияти устидан назорат қиладилар.

Бозор иқтисодиёти иштирокчилари ўзаро алоқага киришадилар. Ишчи кучи, ер, капитал ва бошқа восита эгалари уларни корхона, фирмаларга сотади. Улар ўз навбатида ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиб товар ишлаб чиқарадилар ва хизматлар кўрсатадилар.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 1993 йилда қабул қилинган МСТининг 3-таъририда Миллий иқтисодиёт икки қисмга ажратилган:

1. Ички иқтисодиёт
2. Қолган дунё (ташқи дунё)

Ички иқтисодийёт 5 секторга ажратилган:

1. Товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналари (номолиявий корхоналар);
2. Молия ташкилотлари ;
3. Давлат ташкилотлари;
4. Уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи ижтимоий ташкилотлар;
5. Уй хўжалиги;

Миллий иқтисодийётнинг иккинчи қисми - қолган дунё ёки ташқи дунё секторидир. Унга ташқи иқтисодий алоқалар киради. Бу сектор асосан чет давлатлар ва мамлакат институционал бирликлар (резидентлари) ўртасидаги муомалаларни ҳисобга олиш учун хизмат қилади.

Ишлаб чиқариш жараёни, товар ресурслари, хизмат кўрсатишда ишлаб чиқариш ва истеъмол ўртасидаги мутаносибликни тавсифлаш мақсадида МСТда институционал бирликлар тармоқлар таснифининг халқаро стандарти (ТТХС)га биноан қуйидаги турт гуруҳга бўлинади:

- бўлимлар (жами 17 та бўлим);
- бўлимчалар (жами 20 та блок);
- тармоқлар туркумлари (жами 169 та фаолият тури);
- тамоқлар туркумлари (жами 292 та синф).

Бундай гуруҳлаш тармоқлар бўйича товар ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва улардан фойдаланиш жараёнидаги оқимларни таҳлил қилишда қўл келади.

Макроиқтисодийётни секторларга бўлиб ўрганиш бозор муносабатларини тартибга солиш учун зарур бўлган макроиқтисодий кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқишда, макроиқтисодий таҳлилни амалга ошириш ва макроиқтисодий қонуниятларини аниқлашда, макроиқтисодийётни бошқариш учун зарур бўлган тегишли тавсияларни тайёрлашда катта аҳамият касб этади.

Булардан ташқари ҳар бир секторнинг ўз вазифалари бор.

Секторлар ва уларнинг вазифалари

Т/р	Секторлар	Институционал бирликлар (корхоналар)	Секторларнинг вазифалари
1.	2	3	4
1.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш сектори (номолиявий корхоналар) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Фирмалар ▪ Корхоналар ▪ Корпорациялар ▪ Концернлар ▪ Концорциумалар ва бошқалар. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Товар ишлаб чиқариш ва молиявий бўлмаган хизмат кўрсатиш
2.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Молиявий ташкилолар сектори 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Марказий банк ▪ бошқа банклар ▪ сугурта компанияси ва пенсия фонди 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ мамлакатда пул муомаласини тартибга солиш ▪ суғурталаш ва нафақаларни

			белгилаш
3.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Давлат ташкилатлари сектори 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ қонун чиқарувчи органлар ▪ ижро этувчи органлар ▪ назорат этувчи органлар ▪ миллий даромад ва бойликни қайта тақсимлашда қатнашувчи бошқа ташкилатлар (молия вазирлиги, солиқ, божхона қўмитаси ва ҳоказо) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ миллий даромадни ва миллий бойликни қайта тақсимлаш: ▪ Макроиқтисодий мутаносибликларни таъминлаш ▪ Солиқ, бож, турли бадал ва тўловларни тўланишини назорат қилиш
4.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Уй ҳўжалигига хизмат кўрсатувчи ижтимоий ташкилотлар сектори 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Нотижорат ташкилотлари - касалхоналар - дам олиш уйлари - ўқув юртлари - осойишталикни муҳофаза қилувчи ташкилотлар ва бошқалар 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ аҳолининг талабини қондириш ▪ бепул даволаш ▪ бепул таълим бериш ▪ бепул маиший хизмат кўрсатиш ▪ бепул тинчлик ва осойишталикни таъминлаш ▪ хайрия ишларини бажариш
5.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Уй ҳўжалиги сектори 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ишлаб чиқарувчи еки истеъмолчи бўлган якка ва гуруҳ шахслар ▪ Оилалар ▪ Ибодатхоналарда яшовчилар ▪ Узоқ муддат руҳий касалхоналарда даволанаётганлар ▪ қамоқхоналардагилар ▪ қариялар ва болалар уйидагилар ▪ армиядагилар ва ҳоказо 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Бозор эҳтиёжи ва хусусан шахсий эҳтиёжни қондириш учун товар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш

Юқорида қайд этилганлардан ташқари БМТининг 1993 йилда қабул қилинган МСТида бозор иқтисодиётига ўтаётган малакатларда ягона иқтисодиётни икки соҳага ажратиш тавсия қилинади, яъни:

- а) **Товар ишлаб чиқариш соҳаси**-бунда буюм, газ, сув, ва энергия шаклида маҳсулотлар ишлаб чиқарилади, ишлаб чиқариш хизматлари кўрсатилади. Бу соҳага саноат, қишлоқ ҳўжалиги, ўрмон ҳўжалиги, қурилиш тармоқлари киритилади.
- б) **Хизмат кўрсатиш соҳаси**, бунга хизмат кўрсатиш билан шуғулланадиган тармоқлар киритилган.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси статистика хизмати ЯИМ, бандлик, меҳнат ҳақи ва бошқа кўрсаткичларни соҳа ва тармоқлар бўйича ҳисоблайди ва эълон қилади.

Шундай қилиб, Миллий иқтисодиёт турли қисм ва бўлақлардан ташкил топган мураккаб тизимдир. Иқтисодиётнинг турли қисм ва бўлақлари ўртасидаги ўзаро нисбат **иқтисодиётнинг таркибий тузилиши** деб аталади. Иқтисодиётни алоҳида қисмларга бўлиш асосида турли белгилар ётади, шунинг учун **таркибларнинг тузилиши** бир неча турларга ажратиб ўрганилади.

1. Ижтимоий тузилиши.
2. Тармоқ тузилиши.
3. Такрор ишлаб чиқариш тузилиши.
4. Ҳудудий тузилиши.

Ижтимоий тузилиш— бу иқтисодиётнинг турли мулкчилик шакллари ўртасидаги ўзаро нисбатдир.

Ўзбекистонда мулкчилик турлари давлат, жамоа, хусусий ва аралаш мулкчилик тарзида шаклланган.

Иқтисодиётни барча тармоқларида иш билан банд бўлганлар сони, асосий фондлар ва ишлаб чиқариш бўйича бу бўғинларнинг ҳар бирини улуши,—Республика иқтисодиётининг ижтимоий тузилишини акс эттиради.

Иқтисодиётнинг **тармоқ тузилиши** бу турли тармоқлар ўртасидаги ўзаро нисбатдир, яъни саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва алоқа ўртасида ёки қазиб олувчи ва қайта ишловчи тармоқлар ўртасидаги, моддий маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи тармоқлар ва ҳоказолар ўртасидаги нисбатдир. Тармоқ тузилиши миллий иқтисодиётнинг ривожланиш даражасини ифодалайдиган муҳим кўрсаткич бўлиб ҳисобланади.

Юксак ривожланган мамлакатларда хизмат кўрсатувчи соҳаларнинг ҳиссаси юқори, қайта ишловчи тармоқларнинг ҳиссаси эса— қазиб олувчи тармоқлардан устун бўлган иқтисодиёт тузилишига ҳосилдир.

У меҳнат ва капиталнинг юқори даражада унумдорлигидан, табиий ресурслардан оқилона фойдаланганлигидан ва пировард натижада аҳолини турмуш даражаси юқорилигидан далолат беради.

Иқтисодиётнинг **такрор ишлаб чиқариш** тузилиши бу кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни асосий нисбатлари, яъни ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқариш ва истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш ўртасидаги, истеъмол ва жамғариш ўртасидаги ўзаро нисбатлардир. Такрор ишлаб чиқариш тузилиши **иқтисодий ўсишнинг имкониятларини** ифодаловчи кўрсаткич ҳисобланади.

Иқтисодиётнинг **ҳудудий тузилиши** ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланишининг ҳудудий жиҳатларини акс эттиради ва алоҳида ҳудудларнинг умуммиллий кўрсаткичлардаги ҳиссасини аниқлайди. У бутун мамлакат бўйича турмуш шароитини барқарорлаштириш мақсадида аниқланади ва тадқиқ қилинади. Маълумки, маъмурий

* Дунёда 215 дан ортиқ давлат мавжуд бўлиб улардан фақат 23 давлат ривожланган давлат ҳисобланади.

жиҳатдан Ўзбекистон 12 вилоят ва 1 та автоном республикадан иборатдир. Унда 119 та шаҳар, 163 та қишлоқ маъмурий туманлар мавжуддир.

Иқтисодий районлаштириш белгилари бўйича мамлакатимиз 6 та иқтисодий регионга бўлинади:

1. **Тошкент иқтисодий региони.** У Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳри ҳудудларидан иборатдир. Бу регионга республикани 3.5% майдони ва 18.5% аҳолиси тўғри келади. Бу регион ўрта ҳисобда Мамлакат миллий даромадини 25.9% ва 32.5% саноат маҳсулоти ишлаб чиқаради.

2. **Ишлаб чиқариш потенциали бўйича иккинчи ўрин Фаргона иқтисодий регионига** тўғри келади. Бу регион Андижон, Наманган ва Фаргона вилоятларини ўз ичига олади ва 19.2 минг м² территорияга эгадир, ёки 4.3% республика ҳудудини эгаллайди. Унда аҳолини 27.6% яшайди. Бу регион Ўзбекистон миллий даромадининг 26 %ини, саноат маҳсулотини 31.5% ини, 36.8% қишлоқ хўжалик маҳсулотини, 28.3% товар оборотини ишлаб чиқаради.

3. **Марказий иқтисодий регион** ўз ичига Бухоро, Навоий, Самарқанд вилоятларини ўз ичига олади. Бу регион ҳудуд жиҳатдан энг катта ва кенгдир. У республиканинг 37% ҳудудини эгаллайди, аҳоли сони жиҳатидан 19.9%, миллий даромадини 18.6%, саноат маҳсулотини – 14.6%, қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулотини – 20.8% ини ишлаб чиқаради.

4. **Жанубий иқтисодий регион** - Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларидан иборатдир. У республиканинг 11% ҳудудини ва 15.8% аҳолисини ташкил қилади. Бу регионда қишлоқ хўжалиги, айниқса, чорвачилик ривожланган. Унда республика қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотини 19.4%, саноат маҳсулотини 12.4% ини, миллий даромадини 14% шу регион етиштиради.

5. **Мирзачўл иқтисодий региони** ўз ичига Жиззах ва Сирдарё вилоятларини олади. У республика ҳудудини 5.7%ини, аҳолисини 6.6%ини олади. Бу регионда ўрта ҳисобда республиканинг 6.1% миллий даромади, 2.7% саноат маҳсулоти ва 8.6% қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотини етиштирилади.

6. **Оролбўйи иқтисодий региони.** Унга Қорақалпоғистон Автоном республикаси ва Хоразм вилояти киради. Бу регионда республикани 38.4% ҳудуди ва 11.5% аҳолиси жойлашган. Бу регион республика саноат маҳсулотини 6.3%ини, қишлоқ хўжалиги маҳсулотини 12.5% ини етиштиради.

§ 2. Иқтисодий фаолият таркибини таҳлил қилиш

Иқтисодий фаолиятни таҳлил қилиш умумий тизим фаолияти даражасини, миллий иқтисодиёт таркибидаги мавжуд камчилик ва

қолоқ томонларни англаш имкониятини яратиб беради. Таркибий таҳлил асосида иқтисодий сиёсат ишлаб чиқилади.

Миллий иқтисодиётни таҳлил қилиш қуйидаги тартибда амалга оширилади:

1. Мулкый муносабатлар таҳлил қилинади.

Республикада мулк муносабатларини такомиллаштириш бўйича маълум ишлар амалга оширилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикасида “Мулкчилик тўғриси”да, уни “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонунлар ва “Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантиришни таъминлаш тадбирлари тўғрисида”ги Президент Фармони ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиниши республикада 2003 йилнинг 1 январига келиб:

- давлат корхоналари – 16,4%
- қўшма ва чет эл корхоналари – 1,2%
- хусусий корхоналар – 32,5 %
- деҳқон ва фермер хўжаликлари – 37%
- акционерлик жамиятлари – 10 %
- бошқалар – 2,9% ни ташкил қилди.

2003 йилнинг 1 январ ҳолатига миллий иқтисодиётнинг давлат секторидида банд бўлган аҳолининг умумий сони 23,4 % ни, нодавлат секторидида 76,6% * ни ташкил қилди.

1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида давлат ва нодавлат секторларининг улуши

	Давлат сектори(%)	Нодавлат сектори(%)
Ялпи ички маҳсулот	25,9	74,1
Саноат маҳсулоти	28,6	71,4
Ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти	1,0	99,0
Чакана товароборот ҳажми	2,4	97,6

2. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик даражасини таҳлил қилиш.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни рағбатлантириш, қимматбаҳо қоғозлар бозорини шакллантириш ислохотлар тақдирини белгиловчи шартлардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистонда қисқа вақт ичида кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни ҳуқуқий шарт-шароитлари ва ташкилий тузилмалари яратилди. Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси, ўрта ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш бўйича ҳуқуқат

* Ўзбекистон Республикасининг 2002 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. Тошкент-2003 йил, 14-бет.

комиссияси, Бизнес-Фонд, “Мадад” суғурта агентлиги, консалтинг, инжиниринг, лизинг, фирма ва компаниялар, бизнес-инкубаторлар иш олиб бормоқдалар.

Хусусий корхона тўғрисидаги қоидалар қонун нуқтаи-назаридан мустаҳкамланди. Тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш тартиби тубдан янгиланди ва соддалаштирилди.

Бугунги кунда рўйхатга олиш ва расмийлаштириш жараёни етти кундан бир ойгача бўлган муддат ичида бажарилиши шарт.

Айни вақтда мамлакатимизда 250 мингга яқин кичик бизнес корхонаси фаолият кўрсатмоқда, бу соҳада 5,5 миллион киши ёки иш билан банд бўлган одамларнинг 57 фоизи меҳнат қилмоқда. Ялпи ички маҳсулотнинг 35 фоизи ана шу корхоналар ҳиссасига тўғри келмоқда. Ваҳоланки, бу кўрсаткич 1999 йилда 29.1 фоизни ташкил қилган эди.

Биргина 2003 йилда тадбиркорликни ривожлантириш ҳисобидан 375 мингга янги иш ўрни ташкил этилди.

Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш уч муҳим масалани ечишни кўзда тутати:

Биринчи масала-яқин беш-ўн йил ичида ушбу соҳада ялпи ички маҳсулотнинг 50-60 фоизини ишлаб чиқаришга эришиш.

Иккинчи масала- бу соҳани ривожлантириш аҳолини иш билан таъминлаш ва унинг даромадлари ўсишининг энг муҳим манбааларидан бирига айланиши лозим.

Учинчи масала- мамлакатдаги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий барқарорликнинг пойдевори бўлмиш кичик ва ўрта мулкдорлар синфини шакллантиришдан иборатдир.

2. Устувор йўналишларни тўғри белгилаш

Устувор йўналишларни, соҳаларни тўғри белгиланиши нафақат илгари тақчил ҳисобланган маҳсулот турларини кенг ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга, балки ижтимоий ишлаб чиқариш таркибини такомиллаштиришга ҳам имкон беради, шу билан бирга, бутун иқтисодиётнинг ривожланишига олиб келади.

Ҳозирги даврда устувор йўналишлар қаторига қуйидагилар киритилган:

- аҳолини ижтимоий ҳимоялаш, янги иш ўринларини яратиш, тадбиркорликни ривожлантириш, пенсия таъминотини янада яхшилаш ва ҳоказо.

- иқтисодиётни таркибий жиҳатдан ўзгартириш (корхоналарни техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш ва модернизациялаш, рақобатбардош ишлаб чиқариш тизимларини кўпроқ бунёд этиш ва ҳоказо);

- қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш;

- кичик ва ўрта бизнесни кенг қўламда ривожлантириш;

- кадрлар тайёрлаш миллий дастурини иккинчи сифат босқичи вазибаларини изчиллик билан бажариш;

- соғлиқни сақлаш бўйича ислохотларни янада яхшилаш ва ҳоказо.

3. Ишлаб чиқариш самарадорлигини таҳлил қилиш

Маълумки, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ўстириш халқнинг турмуш даражасини ошириш имкониятини беради. Ўзбекистонда 1997 йилда биринчи марта ЯИМ ишлаб чиқариш ҳажми аҳоли сонининг ўсиш даражасидан юқори бўлди. Бу ўта муҳим ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичдир. Ҳозирги вақтда ЯИМнинг ҳажми йилига 4,1-4,5% ва ундан ҳам ошиқроқ ўсаяпти.

Миллий иқтисодиётни таркибий бўлимлари, тармоқлар ва уларнинг ўсиш суръатлари, маҳсулот турлари бўйича ўсиш даражалари ва ҳоказо кўрсаткичлар таҳлил қилинади.

4. Ижтимоий ишлаб чиқариш ҳажмини миқдор ва сифат жиҳатидан ўсиш суръатлари таҳлил қилинади

Ўзбекистондаги изчил иқтисодий сиёсат, ўтмишдан мерос қолган қийин оғир аҳволдан тезда чиқиб кетиш ва муттасил ривожланиш туфайли МДХ давлатлари орасида 2004 йилдаёқ 1990 йилги даражага етиш имкони яратилди. Ваҳоланки, ишлаб чиқариш бўйича Россия 2001 йили 1990 йилги даражанинг 64%, Украина 46%, Қозоғистон -72%, Қирғизистон 69%га эришди ҳолос.

МДХ мамлакатлари орасида Ўзбекистон иқтисодий тангликдан энг кам талофатлар билан чиқди, у бошидан кечирган иқтисодий тушқунлик даври энг қисқа бўлди. Ўзбекистондаги иқтисодий янгиликларнинг муҳим ва эътиборли яна бир томони борки, у ҳам бўлса, мерос қолган анъанавий тамойиллардан ташқари, иқтисодий ислохотлар юзага чиқарган янги омилларга ҳам таянилди. Иқтисодий ўсиш кейинги 5 йилда бир меъёрда 4,0-4,5% атрофида бўлди, чунки у ишончли ички кучларга таянди, улар барқарор ва ишончли бўлганидан ташқи кучларнинг иқтисодиётимизга кўрсатган салбий таъсирини сезиларли даражада кеса олди. Шу сабабли, жаҳон бозорида пахта, олтин ва мис нархининг жиддий пасайишига қарамай, Ўзбекистон иқтисодиётининг ўсиш суръатлари барқарор бўлиб, жон бошига товар ва хизматлар яратиш йилига 3% ва ундан ҳам юқорироқ даражани ташкил этмоқда.

Бошқа МДХ мамлакатларидан фарқлироқ, Ўзбекистонда сакраб ўсишга қаракат қилингани йўқ. Бошқаларда иқтисодий ўсиш хом-ашё ёки ёқилғи-энергетика ресурсларининг жаҳон бозоридаги нархига қараб, бир юқорилаб, бир пасайиб туради. Иқтисодий ўсиш бирданига 10-12%га қадар юқорилаб борса, сўнгра пасайиб 2-3%га қадар тушиб кетади.

Ўзбекистонда иқтисодиётнинг жаҳон бозори конъюктурасига боғлиқ томонлари билан биргаликда, ундан ҳоли бўлган соҳалари ҳам ривож топмоқда. Улар мамлакат ички бозори учун ишлайди ва тез суръатларда ривожланиб боради, ташқи бозорга қарамлик кучсизланиши эса, унинг барқарорлигини кафолатлайди. Аммо,

глобализация шароитида экспортга ишлаш зарур бўлади, чунки экспорти йўқ мамлакатнинг келажаги бўлмайди.

6. Иқтисодий тизимда рўй бераётган ўзгаришларни таҳлил қилиш

Собиқ иттифоқ парчаланиб кетгач, Ўзбекистонда умумиттифоқ вазирликлари тугатилди. Ўзбекистон ҳудудида жойлашган иттифоқ ва иттифоқ-республика бўйсунувидаги корхоналар миллийлаштирилди. Бу корхоналар ўз фаолият соҳаларига қараб ихтиёрий равишда давлат тармоқ концернлари, давлат уюшмаларига айлантирилди. Ислохотларни биринчи босқичи мобайнида тармоқ вазирликлари уюшмаларга, концернларга, корпорациялар, иттифоқлар ва бошқа хўжалик бирлашмаларига айлантириш йўли билан батамом тугатилди. Автомобиль транспортида, қурилишда, қишлоқ хўжалигида бошқарув тизими қайта тузилди. Умуммиллий аҳамиятга эга бўлган тармоқлар ва фаолият соҳаларида, масалан, саёҳатчилик, транспорт, маданият, кинолаштириш тизими ва бошқаларда миллий компаниялар тузилди.

Уларни бошқа бошқарув тизимидан фарқи шундаки, улар иқтисодий жиҳатдан батамом мустақилдир. 1992 йил январ ойидан бошлаб вилоят, туман ва шаҳар жойлардаги вакиллик ҳамда ижроия-бошқарув ҳокимиятига раҳбарлик қилувчи ҳокимлик жорий этилди.

§ 3. Миллий иқтисодий таркибини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари

Иқтисодий таркибини қайта қуриш иқтисодий ислохотларни муваффақиятли ҳал қилишнинг асосий шартларидан бири ҳисобланади. Иқтисодий таркибини қайта қуриш иқтисодий мустақилликка эришиш, миллий иқтисодий бәрпо этиш, иқтисодий ўсишни таъминлашнинг муҳим шартларидан биридир. Ўзбекистон халқ хўжалигининг амалдаги таркиби собиқ Иттифоқдаги меҳнат тақсимоти ва ихтисослашуви тамойиллари асосида ўнлаб йиллар мобайнида шаклланган эди. Унда Ўзбекистонга:

- арзон хом ашё ва ярим тайёр маҳсулотлар ва стратегик минерал ресурслар етказиб бериш;
- саноат марказларида ишлаб чиқарилган тайёр молларни сотишнинг кенг бозори мавқеи ажратилган эди.

Мамлакат иқтисоди озиқ-овқат маҳсулотлари, энергоресурслар импортига ва қишлоқ хўжалик хом ашёси ва қимматли металллар экспортига асосланган эди. Халқ хўжалигининг бундай мустамлака таркиби шароитида жаҳон бозорида рақобат қилиш, иқтисодий ўсишни таъминлаш ва аҳолини турмуш даражасини кўтариш имкониятини бера олмас эди. Шунинг билан бирга Ўзбекистон

рақобатбардош таркибга эга бўлган миллий иқтисодиёт таркибини ташкил қилиш имкониятларига эга эди. Мамлакатнинг ер ости ва ер усти бойлик ресурсларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, вужудга келган номутаносибликлар ва зиддиятларга барҳам бериш, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг тармоқ ва ҳудудий таркибини қайта қуриш лозим эди.

Шу муносабат билан Ўзбекистонда таркибий тузилиш сиёсати аниқланди. У, энг аввало, республиканинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигини, шунингдек, аҳолига муносиб турмуш шароитларини яратишни назарда тутди. Таркибий сиёсат, қишлоқ хўжалиги хом ашёси ва минерал ресурсларни чуқур қайта ишлашга, технологик жараёнларни тугалланганлик даражасини оширишга, мамлакат ёқилғи – энергетика ва озиқ-овқат мустақиллигини таъминлашга қаратилди. Илгари ташқаридан келтирилган юзлаб маҳсулот турлари шу ернинг ўзида ишлаб чиқарила бошланди.

Республикада индустриянинг таянч тармоғи ҳисобланган, яъни ёқилғи энергетика, авиация ва автомобил қурилиш, машинасозлик, химия ва нефтхимия саноатидан ва ҳоказодан тортиб, то енгил саноат корхоналарига ҳамда жуда кўп қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлайдиган корхоналар қурилди.

Республикада энг катта саноат тармоқлари бўлиб енгил ва ёқилғи энергетика саноати ҳисобланади. Охириги йилларда машинасозлик саноатини улуши 1,5 баробарга ошган ва ҳоказо. Бунинг сабаби мамлакатимизда ички ва ташқи кредит воситаларининг асосий қисми ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун база ҳозирлашга қаратилганлигидадир. Бу автомобиль ва нефтни қайта ишлаш заводлари, янги автомобиль ва темир йўллар, енгил, тўқимачилик ва озиқ-овқат саноатини ўнлаб янги ва замонавийлаштирилган корхоналарни қуришга имкон берди. 1997 йилнинг ўзидаёқ Қўқдумалоқ қонида компрессор станцияси, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Фарғонада ип йигирув фабрикаси ишга туширилди. Маълумки, Ўзбекистоннинг саноат қудрати асосан бир неча йирик шаҳарларда тўпланган эди. Мустақиллик йилларида амалга оширилаётган йирик қурилишларни географияси анча кенгайди. Бу сиёсат узоқ вақтдан бери ҳукм суриб келаётган саноат тараққиётидаги минтакавий номутаносиблик ва зиддиятни сезиларли юмшатди. Табиийки, иқтисодиётни таркибини такомиллаштиришда компаниячиликка йўл қўйиб бўлмайди, у бирданига такомиллига етиб ҳам қолмайди. Бу ўзгаришлар мунтазам давом этадиган ижтимоий-иқтисодий жараён бўлиб, улар давр талаби ва иқтисодий сиёсатдан келиб чиқиб, тармоқлараро ҳамда тармоқлар ичида тўхтовсиз давом этаверади.

Президент И.Каримов “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида” китобида “Иқтисодиёт таркибини тубдан ўзгартирмай туриб чинакам мустақилликка эришиб бўлмайди” деган эди (333-бет). Иқтисодиёт таркибини тубдан ўзгартиришнинг

асосий вазифаси хом ашё етказиб беришдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш, унинг сифатини ва рақобатбардошлигини жаҳон бозори талаблари даражасига етказишдан иборатдир. Ана шуни назарда тутиб республикаимиз мустақиллигининг дастлабки йилларида анъанавий бўлган пахта ва олтиндан бошқа хил турдаги экспорт мавжуд бўлмаган бўлса, эндиликда янги турдаги товарлар пайдо бўлди. Бу — рангли металллар, автомашиналар, минерал ўғитлар, тўқимачилик маҳсулотлари ва озиқ-овқат маҳсулотларидир. Бу билан, экспорт-импорт таркиби янгиланди.

Импорт ўрнини босувчи товарларнинг кўплаб яратилиши, мамлакатнинг импортга қарамлигини анча чеклади, чунки бу билан, мамлакатимиз ўзини-ўзи маҳсулотлар билан таъминлашга бир қадар эришди.

Илгари Ўзбекистон ўзини ёқилғи-энергетика ресурслари билан таъминлаш учун уларни катта миқдорда импорт қилар ва бунга 600 минг тонна пахта толаси қийматига тенг пул маблағлари сарфланар эди. Ёқилғи-энергетика мустақиллигига эришиш Ўзбекистонни бу соҳада четга қарамликдан ва катта миқдордаги валюта сарфидан холи этди. Таркибий ўзгаришлар натижасида Ўзбекистон озиқ-овқат таъминотида ҳам, мустақиллик томон жиддий қадам ташлади. Бунга биринчи навбатда, дон ишлаб чиқаришни ривожлантириш орқали эришилди. Натижада, Ўзбекистоннинг донга бўлган талаб-эҳтиёжларининг 90%дан зиёд қисми ўз ишлаб чиқариши ҳисобидан қондириладиган бўлди.

Таркибий ўзгаришлар мамлакатнинг салоҳиятидан самарали фойдаланишни кўзда тутди. Шу мақсад йўлида маҳаллий хом-ашёни чуқур қайта ишлаб, ундан тайёр ёки ярим тайёр, ҳатто, экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлига ўтилди ва бу катта наф келтирди. Пахтани сотиш ўрнига ундан калава ип тайёрлаб, уни жаҳон бозорида сотишдан 3 марта кўп даромад олина бошланди. Муҳими, бу соҳанинг ривожланиши янги ишчи ўринлар ҳисобига аҳолини банд қилиш, унинг даромадлари мансабларини ошириш имконини яратди.

Таркибий ўзгаришлар туфайли Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг анъанавий соҳалари билан биргаликда янги соҳалари ҳам ривожлантирила бошланди. Бундаги асосий омиллардан биринчидан, саноатлашув бўлса, иккинчидан, сервис секторининг тез суръатларда ўсишига аҳамият берилганлиги бўлди ва ҳоказо.

Миллий иқтисодиёт таркибини тақомиллаштириш қуйидаги вазифаларни ҳал қилиши лозим:

1. Республика учун энг асосий бўлган тармоқларни, жумладан, ёқилғи-энергетика ва ғалла комплексларини ривожлантириш, янги тармоқлар яратиш, фаолият кўрсатаётган саноат тармоқларини реконструкция қилиш.
2. Табiiй, минерал-хомашё, меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш;

3. Бошқа давлатлардан хом-ашё ресурсларини энг мухим турлари, бутловчи ва озиқ-овқат махсулотлари олиб келинишини қисқартириб, ана шу махсулотлар ўрнини босадиган корхоналарни ривожлантириш асосида республиканинг иқтисодий мустақиллигини янада мустаҳкамлаш;
4. Ўзимизда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ҳисобига аҳолининг ва иқтисодиётнинг энг муҳим махсулотларга бўлган эҳтиёжини қондириш;
5. Корхоналарни замонавий илғор технология, энергетика ускуналари, айниқса, кичик ва ўрта корхоналар учун мўлжалланган ихчам ускуналар билан жиҳозлаш;
6. Ходимлар малакасини ошириш ва миллий ишчи кадрларга эга бўлиш;
7. Аҳолининг кам таъминланган қисмини ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш. Ташаббускорлик ва омилкорликни рағбатлантириш;
8. Иқтисодиётнинг мутаносиб ривожлантиришни таъминлаш ва унинг бир томонлама ихтисослашувини, шунингдек, тармоқлар ичидаги ва ҳудудий номутаносибликларни бартараф этиш;
9. Республиканинг экспорт имкониятини кенгайтириш;
10. Аграр секторда қайта қуришни тугаллаш. Экин майдонларида пахта, ғалла, ем-хашак экинларини, сабзавот ва ҳоказоларни оптимал вариантларини яратиш, қишлоқ хўжалигида бошқарув ва ишлаб чиқаришни ташкил қилиш шакллариини такомиллаштира бориш;
11. Саноат, транспорт, алоқа, химия ва нефть химия саноатини, автомобилсозлик, телекоммуникация тармоқларини ривожлантириш;
12. Чет эл туризмини ривожлантириш;
13. Янги бошқарув структурасини вужудга келтириш ва такомиллаштира бориш. Уларда ишлайдиган кадрларга, уларнинг касбий тайёргарлигига янада юқори талаблар қўйиш ва ҳоказо.

Президентимиз И.Каримов Олий Мажлис тўққизинчи сессиядаги маърузасида 2002 йил 29 август Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамият асосларини шакллантиришнинг етгита йўналишларини белгилаб берди.

Биринчи муҳим устувор йўналиш - бу Мустақилликни бундан буён ҳам асраб-авайлаш, ҳимоя қилиш ва мустаҳкамлаш бўлиб хизмат қилади.

Мустақиллик биз учун муқаддас маънавий қадриятлар ва миллий анъаналарга таянган ҳолда ва тарзда яшаш, ана шу бебаҳо меросни асраб-авайлаб, уни келгуси авлодларга янада бойитган ҳолда етказиш демакдир.

Айни вақтда мустақиллик биздан зиммамизга олган халқаро мажбуриятларга риоя этиш ва уларни бажаришни, Бирлашган

Миллатлар Тапкилотги Низоми талабларига, халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган меъёрларга қатъий амал қилиб яшаш маъсулиятини сўзсиз юклайди.

Бу - узоқ-яқин қўшниларимиз билан дўстлик ва ҳамкорлик асосида яшаш, дунё ҳамжамиятидан ўзимизга муносиб обрў ва ўрин эгаллаш учун доим интилиш ва қурашиш демакдир.

Биз мустақил тараққиёт йўлини айнан мана шу маъно-мазмунда англаб, уни мамлакатимизни сиёсий жиҳатдан ривожлантириш, иқтисодийни модернизация қилиш, жамиятни маънавий янгилаш борасида олиб бораётган барча ислоҳотларимизнинг меъзони, деб билишимиз керак.

Иккинчи устувор йўналиш – бу-мамлакатимизда хавфсизлик ва барқарорликни, давлатимизнинг ҳудудий яхлитлигини, сарҳадларимиз дахлсизлиги, фуқароларимизнинг тинчлиги ва осойишталигини таъминлашдан иборат.

Учинчи устувор йўналиш - бу-бозор ислоҳотларини янада чуқурлаштириш, кучли бозор инфратузилмасини яратиш, барқарор ва ўзаро мутаносиб, мустаҳкам иқтисодийнинг муҳим шarti бўлиб эркин иқтисодийнинг тамойилларини жорий этишдан иборат.

Бу йўналиш ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришда етакчи уринни эгаллайдиган, фуқароларнинг муҳим даромад манбаи ва мулкдорлар синфинг шакллантиришнинг асоси бўлган хусусий секторнинг мавқеини янада ошириш, кичик-ўрта бизнес ҳамда тадбиркорликни жадал ривожлантиришни тақозо этади.

Бу борада ташқи иқтисодий фаолият ҳамда валюта бозорини эркинлаштириш, миллий валютанинг эркин алмашувини таъминлаш, миллий валютамиз - сўмимизнинг барқарорлиги ва харид қувватини ҳар томонлама ошириш тараққиётимизнинг янги босқичидаги асосий вазифаларимиздан биридир.

Иқтисодийтимизда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва уни модернизация қилиш, экспорт ривожи, импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлашнинг муҳим шarti бўлган хорижий инвестициялар, аввалом бор хусусий сармояларни жалб этиш, бунинг учун тегишли инвестицион муҳит ва инвесторлар учун кафолатлар яратиш. Шунингдек, ташқи ва ички инвестицияларни бутун иқтисодийтимизни янгилашга, олтин-валюта захираларимизнинг барқарор ўсишига хизмат қиладиган етакчи тармоқларга биринчи навбатда йўналтириш.

Бундай вазифаларни амалга оширишда халқаро молиявий ташкилотлар билан ҳамкорлигимизни янада кучайтириш, дунё иқтисодий тизимига интеграциялашув, Жаҳон Савдо Тапкилотига аъзо бўлиш учун зарур шарт-шароитларни яратиш.

Тўртинчи устувор йўналиш-бу инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини сўз ва матбуот эркинлигини, шунингдек, ошкороликни, жамиятда ўтказилаётган ислоҳотларнинг очиқлигини

таъминлайдиган демократик тамойилларни сўзда ёки қоғозда эмас, амалий ҳаётда жорий қилишдир.

Оммавий ахборот воситалари том маънода «тўртинчи ҳокимият» даражасига кўтарилмоғи лозим.

Бешинчи устувор йўналиш - фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим шарти бўлиб, бу жамият ҳаётида нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ўрни ва аҳамиятини кескин кучайтиришдан иборат. Ёки бошқача қилиб айтганда, бу-«Кучли давлатдан кучли жамият сари» деган тамойилни амалда ҳаётга жорий этиш демақдир. Бу йўналиш ижтимоий иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ кўп масалаларни ҳал қилишда давлат тузилмаларининг ролини камайтириш ва бу вазифаларни босқичма-боқич жамоа ташкилотларига ўткази боришни тақозо этади.

Бунинг учун авваламбор давлатнинг иқтисодий соҳага, хўжалик юртурувчи тузилмалар, биринчи галда, хусусий сектор фаолиятига аралашувини чеклаш лозим.

Ҳаётимизни эркинлаштириш йўналишларининг яна бир муҳим йўли марказий ва юқори давлат бошқарув идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг қуйи тузилмаларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-боқич ўткази боришни таъминлашдир.

Олтинчи устувор йўналиш-бу - суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ қилиш бўйича бошланган ишларни изчил давом эттириш. Судлар том маънода мустақил бўлган ҳолдагина қонунларнинг қатъий ижроси ва уларнинг ҳақиқий устуворлиги сўзсиз таъминланади.

Еттинчи устувор вазифа-бу барча ислоҳотларимизнинг бош йўналиш ва самарадорлигининг пировард натижасини белгилаб берадиган инсон омили ва меъзонидир.

Бу-демографик ва бошқа миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат олиб бориш демақдир.

Ижтимоий инфратузилмани таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларини янада ривожлантириш, нафақа билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш, аҳолини экологик ва бошқа хавф-хатардан муҳофаза этиш, аҳолини социал соҳа бўйича талаб ва эҳтиёжларини қондириш масалаларига давлатнинг доимий этиборини ҳар томонлама кучайтириш.

Юқорида кўрсатиб ўтилган муҳим тамойил ва устувор йўналишларнинг барчасини изчил амалга ошириш натижасида ўзимизнинг асосий мақсадимизга-ривожланган, маърифий, ҳуқуқий демократик давлатларда мавжуд бўлган ҳаёт даражасига эриша оламиз, юртимиз тинчлиги, Ватанимиз равнақи, халқимиз фаровонлигини таъминлаш имконига эга бўламиз.

Таянч иборалари

- Иқтисодиёт таркиби
- Соҳа, комплекс
- Миллий ҳисоблар тизими
- Ички иқтисодиёт
- Ташиқи (қолган дунё)
- Секторлар
- Институционал бирликлар
- Иқтисодиётнинг таркибий тузилиши
- Ижтимоий тузилиши
- Тармоқ тузилиши
- Такрор ишлаб чиқариш тузилиши
- Ҳудудий тузилиши
- Иқтисодий регион
- Устивор йўналиши
- Кичик бизнес ва тадбиркорлик
- Ишлаб чиқариш самарадорлиги
- Таркибий тузилиш сиёсати
- Инвестиция
- Хорижий инвестиция
- Хусусий сармоя

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Миллий иқтисодиётнинг таркиби деганда нимани тушунасиз?
2. Соҳа, сектор ва комплекс тушунчаларининг бир-биридан фарқи нимада?
3. Миллий ҳисоблар тизимида миллий иқтисодиёт қандай таснифланади?
4. Макроиқтисодиётни секторларга бўлиб ўрганишнинг аҳамияти нимада?
5. Секторлар ва уларнинг институционал бирликлари тўғрисида нималар дея оласиз?
6. Бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда ягона иқтисодиётни икки соҳага ажратили тажрибаси, товар ишлаб чиқариш соҳаси ва хизмат кўрсатиш соҳаси, уларнинг моҳияти нимада?
7. Иқтисодиётнинг таркибий тузилиши нимани англатади?
8. Ижтимоий тузилиши нимани англатади?
9. Тармоқ тузилишичи?
10. Такрор ишлаб чиқариш тузилишичи?
11. Ҳудудий тузилишичи?
12. Иқтисодий районлаштириш белгилари нималардан иборат?

13. Ўзбекистон қандай иқтисодий регионларга бўлинади?
14. Иқтисодий фаолият таркиби қандай таҳлил қилинади?
15. Мулкий муносабатлар таҳлилида нималарга эътибор берилади?
16. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик даражасиқандай таҳлил қилинади?
17. Устувор йўналишларни тўғри белгилаш нималарга асосланади?
18. Ишлаб чиқариш самарадорлиги қандай таҳлил қилинади?
19. Ижтимоий ишлаб чиқариш ҳажмини миқдор ва сифат жиҳатидан ўсиш суъатларини таҳлил қилишдан мақсад нима?
20. Иқтисодиёт таркибини қайта қуришнинг вазифалари нималардан иборат?
21. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамият асосларини шакллантиришнинг қандай йўналишларини биласиз?

Адабиётлар:

1. И.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент. Ўзбекистон 1998 йил 175-414 бетлар. (Ўзбекистон буюк келажак сари).
2. И.Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. Олий Мажлиснинг тўққизинчи сессиясидаги маъруза. 2002 йил 30 август Халқ сўзи газетаси.
3. Ўзбекистон Республикаси Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисидаги қонун. Халқ сўзи, 2002 йил 14 декабр.
4. И.А.Каримов. “Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислоҳотлар йўлидан изчил бориш- асосий вазифамиз” мавзусида 2004 йил 7 февралда бўлиб ўтган Республика Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи газетаси, 2004 йил 10 феврал.
5. А.П. Градов. Национальная экономика. Санкт-Петербург 1997 г. стр 163-181
6. Региональная экономика под ред. Т.Г. Морозовой Москва 1995г. Стр. 61-66
7. Ўзбекистон Республикасининг давлат ва маъмурий тuzилиши. Тошкент 1996 йил.
8. Общей классификатор всех видов экономической деятельности. (ОКЭД) Ташкент 1995 год.
9. А.Вахобов Иқтисодий янгиланиш йўлидан. Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси №9 2002 йил 2-7 бетлар

5-БОБ. ЯНГИ ХЎЖАЛИК ЮРИТИШ ШАРОИТИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАЖМУИ

§ 1. Саноат миллий иқтисодиётнинг йирик соҳаси.

§ 2. Республика транспорти мажмуи.

§ 3. Алоқа инфраструктуранинг муҳим бугини.

§ 1. Саноат миллий иқтисодиётнинг йирик соҳаси

Ишлаб чиқариш мажмуи - бу жамият талабини қондириш учун моддий неъматлар ва хизматлар ишлаб чиқарадиган тармоқлар йиғиндисиدير.

Ишлаб чиқариш мажмуи ўз ичига саноат, қишлоқ хўжалиги ва қурилиш тармоқларини олади. Маълумки, бу тармоқларда моддий неъматлар моддий буюм шаклида ишлаб чиқарилади. Ундан ташқари ишлаб чиқариш мажмуи ўз ичига юк ташиш транспортини, ишлаб чиқаришга хизмат қилувчи алоқа тармоқларини, савдо ва тайёрлов ташкилотларини, умумовқатланиш корхоналарини ҳам олади.

Ишлаб чиқариш мажмуида саноат миллий иқтисодиётнинг йирик соҳаси бўлиб ҳисобланади. Унда 1 млн.дан ортиқ ишчи ва хизматчилар меҳнат қилади. Бу иш билан банд бўлган аҳолининг 1/8 қисмини ташкил қилади. Саноатнинг 100 дан ортиқ тармоқлари бўлиб, улардан 6 таси базавий(таянч) ҳисобланади. Асосий фондларнинг 40% саноат ҳиссасига тўғри келади, яъни ички маҳсулотнинг 15% дан ортиқроғи саноатда яратилади. Республикамиз саноат корхоналарида 3 триллион сўмга яқин маҳсулот ишлаб чиқарилаёпти. Саноат тармоғида 1600га яқин ўрта ва йирик корхоналар, ишлаб чиқариш бирлашмалари фаолият курсатаёпти. Нодавлат сектори корхоналари саноат маҳсулотининг 70%идан ортигини етказиб беради.

Ўзбекистон Республикасида саноат маҳсулотининг тармоқ таркиби қуйидагичадир.

Ўзбекистон Республикасида саноат маҳсулотининг тармоқ таркиби*

Тармоқлар	2000 й. %	2001 й. %
Маҳсулотнинг умумий ҳажми Шу жумладан:	100	100
Енгил саноат	19,5	20,5
Озиқ-овқат саноати	14,1	13,4
Ёқилғи саноати	15,0	12,9
Рангли металлургия	10,1	10,7
Машинасозлик ва металлсозлик	9,2	10,5
Электр-энергетика	9,1	8,0
Кимё ва нефть кимёси саноати	5,5	5,3
Қурилиш материаллари саноати	5,3	5,3
Қора металлургия	1,2	1,4
Урмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз саноати	1,4	1,4
Бошқа саноат тармоқлари	9,6	10,1

Ўзбекистон саноатида электр энергияси, газ, нефть, кўмир, бензин, пулат, автомобиллар, тракторлар, пахта териш машиналари, электродвигателлар, трансформаторлар, аккумуляторлар, кабеллар, экскаватор, кўприкли кўтаргичлар, йигирув машиналари, самолётлар, олтингутурт кислотаси, минерал ўғитлар, сунъий тоғалар, цемент, турли қурилиш материаллари, газламалар, пахта мойи, ун, гуруч, кийим-кечак, озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Саноат тармоқлари орасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи ва агросаноат мажмуига хизмат кўрсатувчи тармоқлар тарихан етакчи мавқега эга. Булар пахта тозалаш, шойи тўқиш, консерва, ёғ-мой ва бошқа саноат турларидир. Шунингдек, автомобилсозлик, кимё ва нефть кимёси, машинасозлик ва метални қайта ишлаш, электротехника, энергетика, металлургия, енгил саноат ҳамда истеъмол моллари ишлаб чиқариш жадал суръатларда ривожланмоқда.

Саноат тараққиётида ёқилғи энергетика мажмуасининг ўрни алоҳида. Унинг таркибига газ, нефть ва нефтни қайта ишлаш, кўмир ва энергетика киради. Бу мажмуанинг ҳиссаси саноат ишлаб чиқаришида 26,8%ни ташкил қилади. Ўзбекистон жаҳондаги ўнта йирик газ ишлаб чиқарувчи мамлакатлар жумласига киради. Республикада қудратли гидроэлектр станциялари ва иссиқлик электр станциялари мавжуд. Металлургия мажмуаси таркибига қора ва

* Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилади.

рангли металлларни қазиб чиқарувчи, бойитувчи ва қайта ишлаб чиқарувчи корхоналар киради. Олтин, кумуш, мис, қўрғошин, руҳ, вольфрам, молибден, литий, уран, алюминий хом ашёси, нодир металллар ва бошқа қатор қазилма бойликларининг аниқланган захиралари кўп.

Ўзбекистонда олтиннинг 30 та кони топилган. Қазиб олинadиган олтиннинг умумий миқдори бўйича Ўзбекистон МДХ мамлакатлари орасида иккинчи, кумуш, қўрғошин, руҳ ва вольфрам бўйича учинчи ўринни эгаллайди. Ўзбекистон жаҳон хамжамиятида олтин ишлаб чиқариш ҳажми бўйича саккизинчи, уни аҳоли жон бошига ишлаб чиқариш бўйича эса бешинчи ўринда туради.

Киме ва машинасозлик мажмуалари саноатнинг муҳим соҳаларидир, янги иқтисодий шароитда бу тармоқларда чуқур таркибий қайта қуришлар амалга оширилмоқда. Улар мамлакатнинг иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлашга йўналтирилган.

Ишлаб чиқарилаётган истеъмол молларининг учдан бир қисми енгил саноат корхоналари томонидан амалга оширилмоқда. Бу ерда агъанавий етакчи соҳа тўқимачилиқдир.

Саноат ишлаб чиқариш дастури саноат корхоналарининг хўжалик фаолиятларини якуний натижаларини ўз ичига олади ва жамият талабига мувофиқ маълум номенклатурада ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотларининг ҳажмини ифодалайди. Саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш натура ва қиймат кўрсаткичларида ўлчанади.

Натура кўрсаткичлари номенклатура ва ассортиментда берилади.

Номенклатура бу саноат маҳсулотларининг турларидир. Масалан, трактор, экскаватор, пойафзал, мебель ва ҳоказо.

Ассортимент - бирон бир саноат маҳсулоти группасидаги айрим хил буюмлар таркиби, уларнинг нисбати ва сортлари. Масалан: Минерал ўғитлар- азотли, калийли, фосфорли ўғитлар; ёки **Костюмлар** ичида- эркаклар, аёллар, болалар костюмлари, **Пойафзал** ичида- эркаклар пойафзали, аёллар пойафзали, болалар пойафзали, ишчи пойафзал ва ҳоказо. Ассортимент, маҳсулот номенклатурасини конкретлаштиради, деталлаштиради ва истеъмолчиларнинг аниқ талабини қондиради.

Натурал кўрсаткичлар саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмини аниқ ифодалайди. У конкрет маҳсулот ишлаб чиқаришни ифодалагани учун ҳам унга бўлган талаб ва ишлаб чиқаришни бири-бири билан баланслаш (мувофиқлаштириш) имконини беради.

Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ҳажмини аниқлаш учун товар ва яши маҳсулот кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Товар маҳсулоти ўз ичига тайёр маҳсулотлар қийматини, сотиш учун мўлжалланган ярим фабрикатлар қийматини ҳамда капитал қурилиш учун ишлатиладиган саноат характеридаги ишларнинг қийматини олади.

Товар маҳсулоти кўрсаткичи ҳажмига шу корхонада ишлаб чиқарилган ва ана шу корхонанинг ўзида бошқа маҳсулот ишлаб чиқариш учун ишлатиладиган маҳсулотлар кирмайди. Бу усул завод услуби деб аталади.

Янши маҳсулот кўрсаткичи товар маҳсулоти кўрсаткичидап тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ўсиши ёки камайиши ҳажми билан фарқланади.

Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш дастури жамиятнинг саноат маҳсулотларига бўлган талаби ва бу талабни қондириш имкониятлари асосида тузилади.

Саноат маҳсулотларига бўлган талаб, эҳтиёж қуйидагилардан иборат бўлади:

1. Ишлаб чиқаришнинг эҳтиёжи
2. Аҳолининг талаби
3. Экспорт
4. Давлат резервларини тўлдириш
5. Бошқа талаблар

Ишлаб чиқариш эҳтиёжи корхоналар, тармоқлар, бошқармалар, вазирликлар ва миллий иқтисодиёт бўйича умумлаштирилади.

Аҳолини саноат молларига бўлган талаби унинг сони ёки ҳар 100 ёки 1000 кишига тўғри келадиган меъёрлар (нормалар) асосида аниқланади. Бундай прогнозларни ишлаб чиқишда аҳолининг маҳсулотлар сотиб олиш қобилияти, пул даромадлари ва харажатлари ҳисобга олинади.

Саноат маҳсулотларининг **экспортга** бўлган эҳтиёжи ташқи савдо режаси асосида ташқи мамлакатлар билан тузилган шартномага кўра белгиланади.

Саноат маҳсулотларига бўлган **давлат резервини** тўлдириш ҳам саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш дастурини муҳим қисми ҳисобланади. Бу мамлакат иқтисодиётида хом ашё материал, ёнилғи, ёқилғи, ускуна ва ҳоказолар билан таъминлашда қийинчиликлар туғилиб қолганда, табиий офатлар юз берганда, халқаро вазиятлар оғирлашганда ва ҳоказо вазиятлар юз берганда фойдаланилиши мўлжалланган маҳсулотлар фондидир. Унинг ҳажми ўша шароитдаги сиёсий ва иқтисодий вазиятларга қараб ҳал қилинади.

Саноат маҳсулотларига бўлган **бошқа талаблар** ҳам маҳсулотнинг турига қараб, унинг у ёки бу мақсад учун ишлатилиши меъёрларига (нормаларига) қараб аниқланади.

Саноат маҳсулотларига бўлган талаб аниқлангандан сўнг **ишлаб чиқариш имкониятлари** кўриб чиқилади.

Саноат маҳсулотларига бўлган талаб ва ишлаб чиқариш имкониятлари ўртасидаги нисбат моддий балансни тузиш ёрдамида аниқланади.

Имкониятлар қуйидагилардан иборат бўлади:

1. У ёки бу маҳсулот бўйича йил бошидаги қолдиқ
2. Маҳсулот ишлаб чиқариш

3. Импорт
4. Давлат резервларидан фойдаланиш
5. Бошқа тушумлар

Имкониятлар ичида энг асосийси бу ишлаб чиқариш ҳисобланади. У ишлаб чиқариш қувватлари баланси тузиш йўли билан аниқланади.

Ишлаб чиқариш қуввати бу мавжуд ишлаб чиқариш воситаларидан белгиланган ихтисослашувга ва иш тартибига мувофиқ тула-тўқис фойдаланилганда бир йил ичида (сутқада, сменада) ишлаб чиқариш мумкин бўлган энг кўп маҳсулотдир.

Ишлаб чиқариш қувватлари баланси қуйидаги кўрсаткичлардан иборат бўлади:

1. Йил бошидаги ишлаб чиқариш қуввати.
2. Дастурлаштирилаётган давр мобайнида ишлаб чиқариш қувватларининг ўсиши (Ташкилий-техникавий тадбирлар; «Реконструкция ва модернизация;» Янги қурилиш ҳисобига ва ҳоказо)
3. Ишлаб чиқариш қувватларининг ишлаб чиқаришдан чиқиб кетиши
4. Йил охиридаги ишлаб чиқариш қувватлари
5. Ўртача йиллик ишлаб чиқариш қувватлари
6. ртача йиллик ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффициенти
7. Ишлаб чиқариш маҳсулотининг ҳажми

Йил охиридаги ишлаб чиқариш қувватлари йил бошидаги ишлаб чиқариш қувватларига янги киритилган ишлаб чиқариш қувватларини қўшиб, ишлаб чиқаришдан чиқиб кетган қувватларни айириб ташлаганига тенгдир.

Ўртача йиллик киритилган (чиқарилган) қувватлар янги киритилган (чиқарилган) қувватлар миқдорини йил охиригача қолган тўлиқ ойлар миқдорига кўпайтириб, 12 га бўлиш йўли билан топилади.

Шундай қилиб, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми қуйидаги формула билан аниқланади.

$$M_x = K_{\text{ў.й.}} \times K_{\text{ф.й.}}$$

M_x – Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми

$K_{\text{ў.й.}}$ – Ўртача йиллик ишлаб чиқариш қувватлари миқдори

$K_{\text{ф.й.}}$ – Ўртача йиллик ишлаб чиқариш қувватлардан фойдаланиш коэффициенти

§ 2. Республика транспорт мажмуи

Ўзбекистон Республикасида умумий фойдаланиладиган юк ва йўловчилар ташувчи транспортнинг барча тури – темир йўл, автомобиль, авиация, шаҳар электр транспорти (трамвай, троллейбус, метрополитен), дарё, трубопровод транспорти, шунингдек умумий фойдаланилмайдиган (саноат) транспорти – темир йўл, автомобиль, тасмали транспорт, осма арқон транспорти мавжуддир.

Мамлакат ялпи ички махсулотининг 8,0%и транспорт тармоқларига (алоқа билан бирга) тўғри келади. Транспорт тармоқларида банд бўлган ишчи-хизматчиларнинг ўртача йиллик сони 300 минг кишини, ёки республикада банд бўлган ишчи-хизматчиларнинг 5,0%га яқини шу тармоқларда фаолият кўрсатаётган. Жумладан, темир йўл транспортида 58,4 минг, сув (дарё) транспортида 0,6 минг, автомобиль, шаҳар электр транспорти, юк ортиш-тушириш корхоналарида 239,3 минг кишини ташкил этади. Мустақилликкача республика транспортининг асосий турлари собиқ Иттифоқнинг Марказий вазирликларига ёки уларнинг Ўрта Осиё, Ўзбекистон бўйича ҳудудий бошқармаларига бўйсунган: темир йўл транспортига Ўрта Осиё темир йўл бошқармаси, сув транспортига Ўрта Осиё давлат пароходчилиги бошқармаси, ҳаво транспортига Иттифоқ фуқаро авиация вазирлигининг Ўзбекистон Фуқаро авиацияси бошқармаси, умумий фойдаланишдаги автомобил транспортига автомобиль транспорти вазирлиги раҳбарлик қилган.

Республика мустақилликка эришганидан кейин транспортнинг фаолиятини тубдан яхшилаш ва транспорт тизимини **бошқариш тизимини** такомиллаштириш мақсадларида «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиокомпанияси (1992), «Ўзбекистон автомобиль транспорти» («Ўзавтотранс») давлат акциядорлик кооперацияси (1993), «Ўзбекистон темир йўллари» давлат-акциядорлик компанияси (1994) ва бошқа мақамалар ташкил этилди. Мамлакатда транспорт корхоналари давлат иштирокидаги акционерлик компаниялари, корпорациялари, очик турдаги акционерлик, масъулияти чекланган жамиятларга, жамоа корхоналарига айлантирилди.

Республикада автотранспорт воситаларининг бир қисми (автобуслар, юк ва енгил машиналар) жамоа хўжаликлари, фуқароларнинг мулки. Саноат ва қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг ўсиши, кенг миқёсдаги капитал ҳурилиши транспорт моддий-техника базасининг юксалиши билан юк ва йўловчилар ташиш ҳажмлари ҳам орта боради. Республиканинг умумий юк оборотида транспорт турларининг салмоғи ҳам ўзгарди. Бугунги кунда умумий фойдаланишдаги ва саноат транспорти турларида юк ва йўловчиларнинг асосий қисми автомобиль транспортида ташилади (юкларнинг 70%; йўловчиларнинг эса 30% и).

Республиканинг транспорт тизими темир йўл, автомобиль йўллари, замонавий ускуналар билан жиҳозланган вокзаллар, станциялар, юк омборлари, пристанлар, ҳаво флотининг йирик аэровокзаллари ва бошқа инфраструктура бўлимларини қамраб оладиган мураккаб иқтисодиёт мажмуини ташкил этади.

Темир йўл транспорти. Темир йўл транспортининг йўловчилар ҳамда юк ташишдаги салмоғи каттадир. Ўзбекистон темир йўлининг 1972 йилда қурилган Қўнғирот-Бейнов магистрали Қозоғистон орқали Россиянинг марказий, Жанубий, Урал минтақаларига туташган. Ховос-Арис магистрали ҳам мамлакатни Қозоғистон орқали яна Россиянинг Сибирь, Узоқ шарқ минтақалари билан, Қўқон-Душанбе йўналиши Тожикистон, Тошкент-Туркманбоши йўли Туркменистон билан боғлайди.

Республика темир йўлларининг узунлиги 7,0 минг км.дан ошди, шу жумладан умумий фойдаланиладиган қисмининг узунлиги 3,8 минг км, асосан саноат корхоналарига тортилган (умумий фойдаланилмайдиган) темир йўлларнинг узунлиги 3,1 минг км ни ташкил этди.

Ўзбекистонда дастлабки темир йўл 1886-88 йилларда Фороб станциясидан Самарқандгача ётқизилган (Красноводск-Чоржўй темир йўлининг давоми). Бу темир йўл 1895-1897 йилларда Қўқонгача, 1899 йилда Тошкентгача етказилди. 1906 йилда Тошкент-Оренбург темир йўли ишга тушди.

1994 йил ноябрда Ўзбекистон Республикасида жойлашган темир йўл корхоналари ва бўлимлари, лойиҳа-конструкторлик ва бошқа ташкилотлари ва муассасалари негизда «Ўзбекистон темир йўллари» давлат-акциядорлик компанияси ташкил этилди. Ўзбекистон Республикаси мамлакат мустақиллиги ва иқтисодиёти учун улкан аҳамиятга эга бўлган Хитой, Корея, Япония, Эрон, Туркия ва Фарбий Европанинг жануби билан туташтирадиган Транссиё магистрали (Истамбул-Тошкент-Олмаота-Пекин) қурилишида қиссабай иштирок этмоқда. Бу магистралнинг Дружба станцияси (Қозоғистон), Туркменистонда Тажас-Сарахс ва Эронда Сарахс-Машҳад қисмлари қуриб фойдаланишга топширилди (1996йил, 13май) ва йўлда поездлар қатнови бошланди. Республика қурувчилари узунлиги 133 км бўлган Тажас-Сарахс йўлини қуришда фаол иштирок этишди. Ўзбекистон Темир йўли келажакда бу катта йўлнинг марказий бўлини бўлиб қолади. Бу йўлдан Бухоро-Бейнов орқали Европага, Тажан-Сарахс орқали Яқин Шарқ мамлакатларига чиқиш мумкин. Республика темир йўл транспортини ривожлантириш истиқболлари Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти мамлакатлари (Эрон, Покистон, Туркия, Марказий Осиё давлатлари, Афғонистон, Озарбайжон) ўртасидаги Кветта режасида белгиланган вазифалар бўйича ҳамкорлик йўналишида ҳам ишлаб чиқишмоқда.

«Ўзбекистон темир йўллари» 50 мингдан ортиқ турли типдаги юк вағони ва Германияда тайёрланган рефрижераторларга, 1450

йўловчилар ташиладиган вагонга эга. Компаниянинг темир йўлдан фойдаланишга масъул бўлган Тошкент, Фарғона, Бухоро, Орол буйи, Қарши темир йўл бўлимлари бор.

Ташиладиган юкларнинг асосий қисмини қурилиш материаллари (умумий ташиладиган юк ҳажмининг 21%), пахта толаси (3%), нефть ва нефть маҳсулотлари (35%), ғалла, цемент, кимёвий маҳсулотлар ва минерал ўғитлар, кўмир, сабзавот ва бошқа юклар ташкил этади. Юк ташишда тепловозлар, йўловчилар ташишда тепловоз ва электропоездлар хизмат кўрсатади. Ўрта ҳисобда ҳар йили темир йўл транспортида 15,0 млн дан ошқ йўловчи ташилади. Йўловчиларга хизмат кўрсатишда, айниқса, шаҳарлар атрофидаги қатновда электропоездлардан тобора кенгроқ фойдаланилмоқда.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг Қамчиқ довони орқали Фарғона водийсини, Навоий – Учқудуқ – Султон Увайстоғ – Нукус темир йўли орқали шимолий минтақаларни мамлакатимизни марказий ҳудудлари билан боғлашга эришилди. Ҳозирги пайтда жанубда 233 км.ли Фузор – Бойсун – Қумқўрғон темир йўли қурилиши бошланган ва шу йўлдан Афғонистон ва Эрон давлатлари орқали Форс кўрфази портларига чиқиш режалаштирилган. Бу ўз навбатида республика вилоятларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда катта аҳамият касб этади. Республикада ҳозирги вақтда темир йўлларни электрлаштиришга катта эътибор берилляпти. Масалан: Тошкент-Ангрен йўналишида 120 км.ли темир йўли, Тошкент-Самарқанд темир йўллари электрлаштирилган. Бу йўлларда жаҳон стандартига жавоб берадиган замонавий электропоездлар қатнови йўлга қўйилди. Энди Тошкентдан Самарқанд шаҳригача бўлган масофани 4 соатда босиб ўтилади. Илгари бу масофа 8 соат вақтни олар эди.

Автомобиль транспорти. Республика иқтисодиётининг барча тармоқлари ва мамлакат аҳолиси эҳтиёжларини қондириш даражасида ривожланган автомобиль транспортига эгадир. Саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, сув хўжалиги, алоқа, савдо, соғлиқни сақлаш, коммунал хўжалиги, маданият, муҳофаа ва бошқа тармоқларда ихтисослаштирилган йирик автотранспорт корхоналари мавжуд.

Республикада умумий фойдаланиладиган автомобиль транспортида йўловчилар ташишга мўлжалланган 15,0 минг автобус, 6 мингдан кўпроқ енгил такси машиналари мавжуд. Республика бўйича 3000 дан ортиқ автобус маршрутларида (жумладан 593 шаҳар, 1768 шаҳар атрофи, 532 шаҳарлараро) автобуслар қатнайди. Автобуслар билан ҳар куни 5 млн. га яқин йўловчи ташилади. Республикада 30 га яқин автовокзал, 120дан ортиқ автостанция хизмат кўрсатади.

Ўзбекистонда турли мақсадларга мўлжалланган 200 мингга яқин юк автомобиллари, 35,4 минг автобус, 45,9 минг енгил автомобиллар

хизмат кўрсатади. Республикада фуқароларнинг шахсий мулки бўлган 900 мингдан ортиқ енгил автомобиллар бор.

Автомобиль транспорти тизимида «Йўловчи» Ўзбекистон акциядорлик сугурта компанияси йўловчиларни сугурта қилиш билан шуғулланади.

Кейинги йилларда бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқиб юк автомобиллари асосан газ ёқилгисига ўтказилмоқда.

Автомобиль йўллари Республика ривожланган йўл ҳўжалиги ва замонавий талабларга жавоб берадиган халқаро, республика, маҳаллий аҳамиятга эга бўлган автомобиль йўлларига эга. Йўл ҳўжалиги тармоқларида 34,5 минг ишчи ва инженер-техник ходим банд. Республикада автомобиль йўлларининг жами узунлиги 120 минг км.дан ортиқдир. Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларининг узунлиги 44,5 минг км, жумладан 3343 км халқаро, 18901 км давлат (республика), 21439 км маҳаллий (вилоят) аҳамиятига эга бўлган йўлдир. Шунингдек, республика идоралар (корхона, жамса ҳўжаликлари, ҳўжалик ташкилотлари)га қарашли йўллар ҳам мавжуд.

1992 йил 3 июлда «Автомобиль йўллари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилинди.

1992 йил февралда Ўзбекистон автомобиль йўлларини қуриш ва ундан фойдаланиш давлат-акционерлик концерни («Узавтойўл») тузилган. Концерн таркибида Қорақолпоғистон Республикаси ва вилоят автомобиль йўллари бошқармалари, 163 туман автомобил йўллари бошқармалари, 532 йўлларни асраш ва улардан фойдаланиш бўлимлари, «Ўзйўллойиҳа» республика йўл ва иншоотлар қуриш, қайта қуриш ва таъмирлаш бўйича лойиҳа-қидирув институти, кўприк темир-бетон қурилмалари заводи ва бошқа корхоналар бор.

20-аср бошида Ўзбекистонда 27 минг км йўл бўлиб, асосан от арава, карвон ва йўловчиларга мўлжалланган, шундан фақат **2 минг км.га** шағал ётқизилган эди. Республика мустақилликка эришганидан кейин мавжуд автомобиль йўлларини халқаро андозаларга мослаш, йўлларни сақлаш ва таъмирлаш, янги барпо этилаётган саноат районларини халқаро магистраллар билан боғлайдиган йўллар қурилиши масалаларига эътибор кучайди. Бу борада Ўзбекистон Хитой ва Покистонга чиқиш имкониятини берувчи Андижон-Ўш-Эргаштом-Қашқар автомобиль йўлини ишга туширишди (1997 йил 21 июль), Ҳинд океанига чиқиш имконини берадиган Термиз-Хирот-Қарачи автомобиль йўли қурилишида ўз улуши билан қатнашмоқда. Республика ўзида Фарғона водийси билан Топшкент воҳасини Қамчиқ довори орқали боғлайдиган йирик авомобиль йўли ҳамда Қўнғирот-Бейнов автомагистрали қурилиши охишлаб қолди.

Республикада жами йўлларнинг 95,6%га қаттиқ қопламалар ётқизилган, жумладан, цемент-бетон қопламали йўллар 0,8% (336 км), асфальт бетон қопламали йўллар 49,6% (21819 км), қора шағалли ва қора қопламали йўллар 40,6% (17796 км)ни ташкил этади.

Ҳаво транспорти. Ўзбекистон жаҳондаги кўп мамлакатларнинг пойтахтлари, йирик шаҳарлар, саноат марказлари билан ҳаво йўллари орқали боғланган.

Республика ҳаво транспорти- фуқаро авиацияси тарихи 1920 йиллардан бошланади. 1924 йил 12 майда узунлиги 800 км бўлган Тошкент-Авлиёта (Жамбул)-Пишпек (Бишкек)-Олмаота маршрути дастлабки йўловчилар ташиш рейси амалга оширилди. Ҳаша йили узунлиги 450 км бўлган Когон-Оқтўқай-Дарғонота-Хива ҳамда Бухоро Термиз-Душанбе ҳаво йўллари очилди. 1930 йилдан Тошкент-Москва йўлида самолётлар мунтазам қатнай бошлади.

Авиациядан қишлоқ хўжалиги зараркунандаларига қарши курашда ва санитария мақсадларида ҳам фойдаланилади.

Республика мустақилликка эришгандан кейин, 1992 йилдан собиқ Иттифоқ тасарруфида бўлган Ўзбекистон Фуқаро авиацияси бошқармаси, фуқаро авиациясининг таъмирлаш заводи, «Авиақурилиш» бирлашмасига қарашли «Авиамаҳсусмонтажсозлаш» негизда «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси ташкил этилди.

Республиканинг, айниқса, хорижий мамлакатлар билан ташқи иқтисодий, туристик алоқаларини йўлга қўйишда мамлакатнинг ўз ҳаво транспорти муҳим роль ўйнамоқда. «Ўзбекистон ҳаво йўллари»нинг бирқанча Европа ва Осиё, Америка мамлакатларида ваколатхоналари очилди; янги халқаро маршрутларда самолётлар қатнови йўлга қўйилди: 1993 йилдан Тошкентдан МДҲдан ташқари Лондон, Манчестер, Франкфурт-Майн, Тель-Авив, Шаржа, Жидда, Истамбул, Карачи, Деҳли, Куала-Лампур, Бангкок, Пекин, Афина, Амстердам, Сеул ва Нью-Йорк шаҳарларига мунтазам халқаро авиарейслар, Халаб (Алеппо), Сингапур ҳамда Осиё ва Европанинг кўпгина мамлакатларига чартер йўловчи ташиш рейслари бажарилади.

«Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси Германия, Франция, Россия фирмалари билан турли соҳаларда ҳамкорлик қилмоқда.

«Ўзбекистон ҳаво йўллари» хилма-хил типдаги ҳаво кемаларига эга: қишлоқ хўжалиги ишларига мўлжалланган АН-2, маҳаллий (республика ичида) ҳаво йўлларида қатнайдиغان АН-24, ЯК-40, халқаро классдаги ИЛ-76, ИЛ-62, ИЛ-86, ТУ-154, А-310 каби самолётлар, вертолёт паркида МИ-2, МИ-8, КА-26 каби машиналар бор. Республикада АН-2 самолёти, МИ-2, МИ-8, КА-26 вертолётларидан иборат махсус мақсадлардаги авиация парки қишлоқ хўжалиги, тиббий-санитария хизмати, метеорология, геология-қидирув, газ саноати ва бошқа соҳаларда унумли ишлатилади. 1996 йилдан «Боинг-757» ва «Боинг-764» самолётлари, маҳаллий ҳаво йўлларида ИЛ-114, RJ-85 самолётларидан фойдаланилмоқда.

«Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси таркибда 12 замонавий аэровокзал (аэропорт) бор (Тошкент, Самарқанд,

Андижон, Бухоро, Навоий, Наманган, Нукус, Термиз, Урганч, Фарғона, Қарши, Қўқон шаҳарларида). Сергели, Учқудуқ Зарафшон, Сарисиё, Шаҳрисабз, Қўнғирот, Тўртқўл, Мўйноқ шаҳарларидаги аэропортлар вилоят марказларидаги аэропортларга қарайди, ЯК-40, АН-24 самолётларини қабул қилишга мослаштирилган.

Вилоят марказларидаги аэропортлар ТУ-154, Самарқанд, Наманган, Урганч, Термиз аэропортлари ИЛ-62, ИЛ-76, Нукус аэропорти ИЛ-86, А-310 аэробусларини қабул қилишга қодир. Тошкент, Самарқанд, Термиз аэропортлари халқаро мақомга эга. Республика ҳукумати қарорига мувофиқ янги йирик халқаро аэропорт, Учқудуқда жаҳондаги энг илғор андозаларга мос келадиган катта аэропорт қурилиши бошланди.

Сув транспорти. 20-аср бошларида Амударё ва Орол денгизида сув йўллари буйлаб юклар ва йўловчиларнинг анча қисми ташилган. 1924 йилда кема ва қайиқлар қатнайдиган сув йўлларининг умумий узунлиги 887 км эди. Амударё ҳарбий флотилияси, «Хива», «Меркурий» акциядорлик жамиятлари кемаларида, шунингдек хусусий қайиқларда йўловчиларга хизмат кўрсатилган, зарур юклар ташиб берилган. Уша даврда Ўрта Осиё сув йўлларида умумий юк ортиш қуввати 7 минг тонна бўлган 20 кема ва 50 баржа, умумий юк ортиш қуввати 24 минг тонна бўлган 1500 қайиқ бор эди. 1980 йилда Ўзбекистонда сув йўлларининг умумий узунлиги 2800 км.га етди. Амударё Панж (Тожикистон) бандаргоҳидан Мўйноққа қадар пароходлар қатнови амалга оширилди.

Дарё сувининг камайиши ва Орол денгизининг қуриб бориши натижасида сув йўллари кескин қисқарди, аммо шунга қарамай 1980 йил дарё транспотида 1420 минг тонна юк ташилди. Ўрта Осиё республикалари мустақилликка эришганларидан кейин Ўрта Осиё пароходчилиги Туркменистон, Ўзбекистон, Тожикистон ўртасида тақсимланди. 1994 йил май ойида Ўзбекистон Республикасида жойлашган дарё флоти бўлинмаларини бошқариш тартиби қайта ташкил этилди. Ўрта Осиё пароходчилигининг Ўзбекистондаги бўлинмалари негизида «Термиз дарё порти», «Хоразм дарё флоти», «Қорақолпоғистон дарё флоти» ишлаб чиқариш бирлашмалари ташкил этилди. «Ўзавтотранс» корпорацияси ҳузурида дарё ишини мувофиқлаштириш бўйича бош бошқарма (Тошкентда) тузилди. Республика Термиз дарё порти, Шарлавук, Тўртқўл, Беруний, Қоратов, Хужайли бандаргоҳлари, Амударё орқали Тўртқўл-Хонқа, Чалиш-Беруний сузма кўприклари, Хужайли кема таъмирлаш заводи ишлаб турибди. Термиз дарё порти йилига 2,5 млн. тонна юкни қабул қилиш-жўнатиш қувватига эга, Афғонистоннинг Хайратон бандаргоҳи орқали экспорт-импорт юкларини етказиб беришда халқаро аҳамиятга молик. Республика дарё флотида 150га яқин теплоход, шунингдек баржалар, землесослар, сузувчи экскаваторлар, порт кранлари ва бошқа ёрдамчи кемалар, техника воситалари бор. Республикада сув йўлларининг умумий узунлиги 1000 км.дан ортиқ. Юклар асосан

Термиз-Хайратон, Шарлавук-Турткул, Хужайли-Турткул, Хужайли-Беруний, Қоратов-Тахياتош йўналишларида ташилади. Йилига дарё флотиди 132,7 минг тонна юк ташилмоқда. Ўзбекистоннинг порт ва бандаргоҳлари темир йўллар билан боғланган.

Шаҳар йўловчилари ташиш транспорти. Республика шаҳарларида аҳолига йўловчиларни белгиланган маршрутларда ташийдиган жамоа куча транспорти- автобус, трамвай, троллейбус, ер ости транспорти (метрополитен), енгил автомобиль транспорти (такси) хизмат кўрсатади. Шаҳар йўловчилар ташиш транспортининг ибтидоий тури 19-асрнинг 2- ярмида йирик шаҳарларда пайдо бўлган кўп сонли извошлар эди. 1901 йилда Тошкентда конка-тор темир йўли изида отлар судрайдиган бир вагонли дастлабки шаҳар транспорти, 1912 йил биринчи трамвай ишга туширилди. 1913 йил тор изли трамвай йўли узунлиги 38 км га етказилди, 68 трамвай вағони қатнади.

Троллейбус қатнови Тошкентда 1947 йилда бошланди (троллейбус йўли узунлиги 18 км; 10 та машина). Кейинги йилларда Самарқанд (1967), Олмалиқ (1968), Фарғона (1970), Андижон (1971), Наманган (1973), Бухоро (1987), Нукус (1992), Урганч (1997), Жиззах (1997) шаҳарларида троллейбуслар қатнай бошлади. Троллейбус йўлларининг умумий узунлиги 403 км (1998; Тошкент шахрисиз), шу жумладан Андижонда (72,2 км), Бухорода (30,7 км), Наманганда (65,5 км), Нукусда (15 км), Олмалиқда (53,2 км), Самарқандда (66,5 км), Фарғонада (56 км), Урганчда (25 км), Жиззахда (14 км). Тошкент шаҳрининг ўзида троллейбус йўлларининг узунлиги 296,5 км. 1997 йилда Хиванинг 2500 йиллигини нишонлаш арафасида Урганч шаҳрида аэропорт билан темир йўл вокзалини боғлайдиган троллейбус йўли ва 25 км.ли Урганч-Хива троллейбус йўли ишга туширилди.

Трамвай Тошкент шаҳрида ривожланган. Трамвай йўлларининг умумий узунлиги 293,1 км. Тошкент шаҳрининг ўзида трамвай ва троллейбуслар бир кунда 1 млн.дан ортиқ йўловчиларга хизмат кўрсатади.

Автомобиль йўловчиларга хизмат қилишда муҳим уринда туради. 85 шаҳар ва шаҳарларда ички шаҳар автобус ва енгил такси қатнови йўлга қўйилган, шаҳарларда 670 дан ортиқ маршрутда автобуслар қатнайди. Йўловчилар умумий ҳажмининг 70% дан кўпроғи автобус ва енгил ҳамда микроавтобус таксиларга тўғри келади.

Метрополитен йўловчиларга хизмат кўрсатишда тобора катта аҳамият касб этмоқда. Республикада метро қурилиши Тошкент шаҳрида 1972 йилда бошланди. Унинг узунлиги 12,2 км бўлган «Собир Раҳимов»- «Максим Горький» станциялари биринчи йўлнинг биринчи навбати 1977 йил 6 ноябрда, 4,6 км.ли 2-навбати 1980 йил 18 августда ишга туширилди. Тошкент метрополитенинг иккинчи йўли «Машинасозлар»- «Беруний» станциялари 1984-91 йилларда 4 навбат

билан босқичма-босқич фойдаланишга топширилди (узунлиги қарийб 15 км). Тошкент метрополитенининг 3-йўли шаҳар марказини Юнусобод даҳаси билан боғлайди. Узунлиги 14 км. Метрополитенда суткасида ўртача 270-300 минг йўловчи ташилади.

Қувур транспорти. Ўзбекистонда биринчи 20 км узунликдаги нефтепровод 1908 йил Чимён нефть конидан Ванновск (ҳозирги Олтиариқ) нефтни қайта ишлаш заводига тортилган. Кейинчалик Фарғона водийси, Сурхондарё вилоятидаги янги нефть конлари очилиши билан транспортнинг бу тури жадал ривожлантирилди. Нефть конларидан Фарғона ва Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводларига умумий узунлиги 228,5 км бўлган нефтепроводлар қурилди. Республика жанубида-Сурхондарё вилоятида 1947 йил Лаликор-Қумқўрқон, ва 1969 йил Амударё-Аму-Занг линиялари қурилди (умумий узунлиги 40 км). Қашқадарё вилоятида янги нефть конлари очилгандан кейин 1977 йил Ғарбий Тошлоқ-Қашқадарё станцияси (3,3 км), Шимолий Ўртабулоқ-Олтингугурт заводи (72 км) нефтепроводлари ишга туширилди. 1994-97 йилларда узунлиги 100 км бўлган Кукдумалоқ-Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи нефтепроводи қурилиб ишга туширилди. Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи хом ашё билан узлуксиз таъминлашга хизмат қиладиган Қамчиқ довори орқали ўтадиган Хонобод-Ангрен нефтепроводи қурилишини лойиҳалаш ишлари тугатилди. Бухоро, Қашқадарё вилоятларида улкан газ конларини топилиши ва ишга туширилиши билан Ўзбекистонда газопровод транспорти ҳам ривож топди.

Транспорт тармоғининг асосий вазифаси миллий иқтисодиётнинг юк ташиш ва пассажир ташишга бўлган талабини қондиришдан иборат. Бу вазифани бажариш учун, энг аввало, юк ташиш ҳажмини аниқлаш ва уни транспорт турлари ўртасида оқилона тақсимлаш керак бўлади.

Юк ташиш ҳисоб-китобларида қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади: ташиладиган юкларнинг ҳажми, юк ташишнинг ўртача масофаси, юк оборотининг ҳажми.

Ташиладиган юкларнинг ҳажмини аниқлаш учун норматив ёки умумлаштирилган ҳисоб-китоблар ҳамда баланс усулларидан фойдаланилади.

Биринчи усул асосан ташиладиган юклар ҳажмини аниқлашнинг дастлабки босқичларида қўлланилади. Шу коэффициент юкларнинг алоҳида турлари бўйича ҳисобланади ва бундан аввалги йиллардаги ташилган юклар шу маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажмига бўлинади. Масалан, 2002 йилда Ўзбекистонда 3292,5 млн. тонна кўмир қазиб олиган, бундан 3087,7 млн. тонна ташиладиган бўлса, юк ташиш коэффициенти

$$K = \frac{3087.7}{3292.5} = 0.94 \text{ ни ташкил этади.}$$

Масалан, 2003 йилда 3384,2 млн. тонна кўмир қазиб олинадиган бўлса, бунда ташиладиган юкларнинг ҳажми қуйидагича топилади ($3384,2 \times 0,94 = 3181,15$ млн. тонна).

Юкларнинг барча турлари бўйича ташиладиган юклар ҳажми аниқланиб миллий иқтисодиёт бўйича умумийлаштирилади.

Ҳисобланган сумманинг тўғрилигини исботлаш учун баланс усулидан фойдаланилади. Бу усулни қўллаш баланс ҳисоб-китоблар тизимига ва энг аввало маҳсулотни ишлаб чиқарғчи ва истеъмол қилиш балансига асосланади. У қуйидаги кўрсаткичлардан иборат бўлади:

1. Юкларнинг номи
2. Ресурслар:
  - 2.1. Ишлаб чиқариш
  - 2.2. Йилнинг бошига қолдиқ
  - 2.3. Бошқа тушумлар
  - 2.4. Жами ресурслар
3. Ресурсларнинг тақсимланиши:
  - 3.1. Маҳаллий истеъмол
  - 3.2. Корхона транспортида ташиладиган юкларнинг қисми
  - 3.3. Йилнинг охиридаги қолдиқ
  - 3.4. Жами харажатлар
4. Ташиб кетиш мумкин бўлган юкларнинг ҳажми (жами ресурслар + жами харажатлар)

Ташиб кетиладиган юкнинг ҳажми ресурслар жами қисмидан ресурсларни тақсимлаш қисмини айириш йўли билан аниқланади.

Ундан сўнг туманлараро баланс ёки шахмат баланси ёрдамида истеъмолчи туманлар ва етказиб берувчи туманлар аниқлаб олинади.

Туман ишлаб чиқариш ва истеъмол баланслари ишлаб чиқилгандан кейин масъул ташкилотлар томонидан республикага ташиб келинадиган ва ташиб кетиладиган юкларнинг умумий ҳажми транспортнинг йиғма баланси ёрдамида аниқланади. Ташиб кетиладиган юкларнинг ҳажми аниқлаб берилгандан кейин юк ташишининг ўртача масофасини аниқланади. Ўртача масофа туманлараро баланс ёки шахмат шаклидаги баланс ёрдамида аниқланади.

Ташиладиган юкларнинг ҳажми:

$$\sum P = 305 + 600 + 400 = 1305 \text{ млн. т.}$$

Ўртача масофа:

$$l_{\text{орт}} = \frac{(305 \times 50) + (600 \times 67) + (400 \times 30)}{1305} = 60,88 \text{ км}$$

яъни

$$l_{\text{орт}} = \frac{\sum P \cdot l}{\sum P}$$

бу ерда: P -истеъмолчилар ва юкни етказиб берувчилар ўртасидаги масофа;

ℓ -ташиб келинадиган юкнинг ҳажми.

Ташиладиган юкларнинг ўртача масофасини камайтириш тадбирларидан бири, бу истеъмолчиларни маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга оқилона ҳолда боғлашдир.

Маҳсулот ишлаб чиқаришдан истеъмолчиларга олиб боришдаги транспорт харажатлари кам бўлиши керак. Бу масалани ечишда айрим шарт-шароитларга амал қилиш керак.

1. Маълум бир пунктдан жўнатиладиган юкнинг миқдори шу пунктда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ҳажмига тенг бўлиши керак.
  2. Барча жўнатиладиган жойлардан маълум пунктга келадиган маҳсулотнинг ҳажми шу пунктнинг эҳтиёжини қондириши керак.
- Ташиладиган юкнинг ҳажми манфий бўлмаслиги керак (0 га тенг ёки ундан катта бўлиши керак)

Бунда транспорт масаласини ечиш истеъмолчилар билан маҳсулот ишлаб чиқарувчилар орасидаги алоқани қулай равишда талаб этишга имкон беради ва ташиладиган юклар ўртача миқдорининг камайишига олиб келади.

Юкларнинг оқимиши ва уларнинг ташиш масофасини билиш учун уларга сарфланган харажатлар миқдорини аниқлаш керак. Бу харажатларнинг энг кам даражаси қуйидагича аниқланади:

$$C_T + E_n K_i \rightarrow \min ,$$

бу ерда: C_T - таннарх;

E_n - капитал харажатлар самарадорлигини кўрсатувчи норматив;

K_i -капитал қўйилмалар.

Юк обороти қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\sum P \ell = P_1 \ell_1 + P_2 \ell_2 + P_n \ell_n$$

Прогнозлаштириш амалиётида транспортнинг аниқ тури ва ундан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқ соҳасини танлашда қуйидаги ҳисоб-китобларнинг мунтазамлиги аниқланади.

1. Алоҳида туман ва минтақалар миқёсида ҳар бир транспортнинг техник иқтисодий ва эксплуатация хусусиятлари ҳамда афзаллиги аниқланади. Ҳар бир транспортнинг афзаллиги қуйидаги кўрсаткичлар орқали баҳоланади. Булар юкни етказиб бериш тезлиги, юкларни ташишнинг қиймати ва баҳоси, юк кўтара олиш имконияти, транспортнинг ҳаракатчанлиги, юк ташишнинг узлуксизлиги.
2. Аниқланган транспортнинг хусусиятлари ва афзаллиги асосида қўшимча капитал маблағ сарфланмасдан юк ташиш ҳажминини кўпайтириш мақсадида ҳар бир транспортнинг ўтказиш ва ташиш резервлари аниқланади.

3. Юқ ташишнинг барча турлари бўйича ташиш жараёнларининг тайёрлов ва охириги операцияларини, ортиш, тушириш, бошқа жойга ўтказиш харажатларини ҳисобга олган ҳолда тўлиқ эксплуатация харажатлари ҳисобланади.
4. Аниқланган ўтказиш ва ташиш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, агарда ўтказиш хусусиятларининг етишмаслиги маълум бўлса, транспортни ривожлантириш учун керак бўлган капитал маблағлар ҳажми ҳисобланади.
5. Эксплуатация сарфи ва капитал маблағлар харажатларининг йиғиндисини ҳисобга олган ҳолда юкларни транспорт турлари ўртасида тақсимлашнинг қулай варианты топилади.

Транспорт ишени иккинчи асосий вазифаси, йўловчилар ташишни тартибга солиш ҳисобланади.

Йўловчиларни ташиш ҳажмини аниқлашда шаҳарлараро ва шаҳар ичидаги йўловчилар ҳажми аниқланади. Буларга таъсир этувчи асосий омил аҳоли даромадларидир.

Истиқбол ва жорий даврларда йўловчилар ташишни аниқлашда куйидаги кўрсаткичлар ишлатилади:

Истиқбол даврда: аҳолининг сони; 1 йилда 1 кишига тўғри келадиган йўловчи/км; 1 йилда 1 кишига тўғри келадиган истеъмол фондларининг ўсиши;

Жорий даврда: аҳолининг даромадлари ҳақидаги маълумотлар; даромадларнинг 1 сўмига тўғри келадиган йўловчи /км.

Аҳолининг транспорт воситаларидан фойдаланишнинг интенсивлик даражасини белгиловчи кўрсаткич бўлиб аҳолининг транспорт қатнови кўрсаткичи ҳисобланади.

Аҳолининг транспорт қатнови дейилганда кишиларнинг юриш ҳаракати, қобилияти тушунилади. Аҳолининг транспорт қатновига кўп омиллар таъсир қилади. Бу аҳолининг даромадларининг ўсиши, бўш вақтнинг бор бўлиши, транспорт ишининг яхшиланиши, савдо марказларининг ошиши ва ҳоказолар. Бу кўрсаткич бир кишига тўғри келадиган пас/км.да кўрсатилади.

Аҳолининг транспорт қатновини ҳисоблашда ҳар хил усуллардан фойдаланилади.

Масалан: Аҳолининг жорий давридаги сонини коэффициентга кўпайтириш йўли билан аниқлаш. Бу усул асосан истиқболдаги кўрсаткичларни ҳисоблашда кенг қўлланилади. Кўрсатилган коэффициент аҳолининг реал даромади ёки истеъмол фондининг 1 кишига тўғри келадиган миқдорини ўсиш даражасини ифодалайди.

Аҳоли транспорт қатнови куйидаги формула билан аниқланади.

$$П = A_{\text{жорий}} \cdot К$$

П – Аҳолининг транспорт қатнови

A_ж – Аҳолини жорий йилдаги сони

К – Коэффициент

Транспортнинг ишини янада яхшилаш юк ва йўловчилар ташишни тартибга солишда керакли ресурслар билан асослашни тақозо қилади.

Юк ҳамда йўловчи ташиш ҳажми фақатгина миллий иқтисодиётни ва аҳолининг талабларигагина эмас, балки шу талабларни қондириш имкониятларига ҳам боғлиқ. Шунинг учун миллий иқтисодиёт истиқболида юк, йўловчилар ташишнинг ривожланиши фақатгина талаб томонидан эмас, балки керакли ҳаракатдаги транспорт воситалари, ёқилғи ва бошқа ресурслар томонидан ҳам асосланади.

Юк ва йўловчилар ташишнинг ривожланиши керакли ресурслар билан асослаш жараёнида ҳаракатдаги транспортга бўлган талаб ва уларни қондириш имкониятлари билан аниқланади.

Транспортнинг ҳар бир турларига бўлган талаб ташилиши керак бўлган юк ва йўловчиларнинг ҳажмига ҳамда ҳаракатдаги таркибнинг техник-эксплуатация кўрсаткичларига боғлиқ.

Техник-эксплуатация кўрсаткичлари ҳар бир транспортнинг хусусиятига қараб аниқланади. Темир йўл транспорти бўйича техник-эксплуатация кўрсаткичларига қуйидагилар киради:

1. Вагонга тўғри келадиган статик ва динамик оғирлик.
2. Поезднинг ўртача массаси (брутто, нетто);
3. Юк вагонининг техник ва участка тезлиги
4. Вагоннинг айланиш вақти;
5. Локомотивнинг ўртача суткалик юриши(км)
6. Юк вагонининг ўртача унумдорлиги.

Вагоннинг статик оғирлиги (N_c) қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$N_c = \frac{\sum P}{K_v}$$

Бир вагон ҳажми:

K_v - юк ортилган вагонлар сони.

Вагоннинг динамик оғирлиги ҳаракатдаги статик оғирлигига тенг. Вагоннинг айланиш вақти-бу юклангандан то уларни бўшатишгача бўлган вақт.

Юк вагонининг ўртача унумдорлиги (Π_p) қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$\Pi_p = \frac{N_c + 1_{урт} \times K}{T_{урт}}$$

Бу ерда:

N_c - статик оғирлик;

$1_{урт}$ - ўртача масофа;

K - коэффициент;

$T_{\text{ург}}$ -юк вагонининг ўртача оборот вақти.

Юк ташишга бўлган талаб ҳаракатдаги таркибнинг керакли сони, ёқилги, электрэнергия томонидан ҳам асосланиши керак. Юк ташишни тартибга солишда транспорт воситаларига бўлган талабни аниқлашга, ундан фойдаланишни яхшилаш йўллариини белгилашга катта аҳамият берилади.

Юк вагонларига бўлган талабни (P_p) аниқлашда қуйидаги формула қўлланилади:

$$P_p = \frac{P \times tB}{365 \times Nc} \cdot K$$

бу ерда:

tB - вагоннинг суткалик айланиши;

Nc -статик оғирлик;

K -вагонларнинг резерв коэффициентини.

§ 3. Алоқа- инфраструктуранинг муҳим бўғини

Алоқа Ўзбекистон Республикаси хўжалик ва ижтимоий инфраструктурасининг таркибий қисми бўлиб, аҳоли, хўжалик субъектлари, давлат идораларининг почта, телефон, телеграф, радио ва ахборотнинг ўзга турларини узатиш ва қабул қилиш ҳамда алоқа тармоғи орқали жўнатилаётган ашёларни етказиб беришга бўлган эҳтиёжларининг қондирилишини таъминлайди. Алоқа оммавий ахборотларни тарқатиш, шунингдек, иқтисодийetni бошқаришда муҳим роль ўйнайди. Ўзбекистон Республикасида алоқа корхоналари аҳолига ҳамда иқтисодий тармоқларига почта, телеграф ҳамда маҳаллий, шаҳарлараро, халқаро телефон алоқа хизмати кўрсатади, шунингдек, республикада радиоалоқа, радиэшиттириш ва телевидениени техника воситалари билан таъминлайди. Алоқа мажмуаси-матбуот тарқатиш, уяли (радиотелефон) алоқа, электр алоқа, космик йўлдошлар орқали алоқа республика ҳаётида катта роль ўйнайди. Идоравий ички алоқа тармоқлари (айрим вазирликлар, ташкилотлар, ҳамда шахта, завод, хўжаликларнинг бевосита ўзига қарашли алоқа воситалари) ҳам мавжуд. Ўзбекистонда аҳолига пуллик хизматлар кўрсатишнинг умумий ҳажмида алоқа хизмати ҳиссаси 5% га яқин.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин бозор иқтисодийетига ўтиш жараёнида миллий телекоммуникация тармоғини ривожлантириш ва уни мустақил равишда бошқариш муҳим вазифага айланди.

1992 йил 13 январда Ўзбекистон Республикасининг «Алоқа тўғрисида»ги қонуни қабул қилинди. 1997 йил 23 июнда Алоқа вазирлиги Почта ва телекоммуникациялар Агентлигига айланттирилди. 2002 йил 30 майдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг

“Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида”ги Фармонга асосан Ўзбекистон почта ва телекоммуникациялар агентлиги Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги этиб қайта ташкил этилди.

Ушбу Фармонга биноан ахборотлаштиришнинг миллий тизимини шакллантириш, иқтисодиёт ва жамият ҳаётининг барча соҳаларида замонавий ахборот технологияларини, компьютер техникаси ва телекоммуникация воситаларини оммавий равишда жорий этиш ҳамда улардан фойдаланиш, фуқароларнинг ахборотга ортиб бораётган талаб-эҳтиёжларини янада туликроқ қондириш, жаҳон ахборот ҳамжамиятига кириш ҳамда жаҳон ахборот ресурсларидан баҳраманд бўлишни кенгайтириш учун қулай шарт-шароитларни яратишни назарда тутати.

Компьютерлаштириш ва ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш ҳамда уларнинг замонавий тизимларини жорий этишнинг биринчи галдаги энг муҳим вазифалари деб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Замонавий ишончли ва хавфсиз миллий маълумотлар ахборот базаларини яратиш, ахборот ресурслари ва хизматларининг бозорини ривожлантириш, ахборот алмашувнинг электрон шакллариغا изчиллик билан босқичма-босқич ўтиш;
2. Реал иқтисодиёт тармоқларида, бошқарув, бизнес, фан ва таълим соҳаларида компьютер ва ахборот технологияларини кенг жорий этиш, аҳоли турли қатламларининг замонавий компьютер ва ахборот тизимларидан кенг баҳраманд бўлишлари учун шарт-шароитлар яратиш;
3. Мақтаблар, касб-ҳунар коллежлари, академик лицейлар ва олий ўқув юр்தларининг таълим жараёнига замонавий компьютер ва ахборот технологияларини эгаллашга ҳамда уларни фаол қўлланадиган асосланган илғор таълим тизимларини киритиш;
4. Ахборот-коммуникация технологиялари соҳасида, биринчи навбатда, дастурий воситаларни, маълумотларнинг ахборот базаларини ишлаб чиқиш, республика, тармоқ ва маҳаллий ахборот-коммуникация тармоқларини шакллантириш, компьютер ва телекоммуникация техникасини ишлаб чиқиш соҳаларида ишлаш учун юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлашни ташкил қилиш;
5. Мамлакатнинг барча ҳудудида ахборот-коммуникация технологияларининг техникавий инфратузилмасини, маълумот узатиш воситаларини жадал ривожлантириш;
6. Миллий ва халқаро ахборот тармоқларига гоят тезкорлик билан кириб боришни жорий этиш, аҳоли пунктлари, шу жумладан қишлоқ аҳоли пунктларининг уларга кириб боришини таъминлаш;
7. Сифатли маҳаллий дастурий маҳсулотлар ишлаб чиқиш ва уларни экспорт қилишни рағбатлантиришнинг самарали механизмни яратиш;

8. Маҳаллий компьютер техникаси ва унга бутловчи буюмлар ишлаб чиқиш ҳамда ишлаб чиқишни ташкил этишга қўмаклашиш.

Мазкур Фармонга мувофиқ Тошкент электротехника алоқа институти Тошкент ахборот технологиялари университетига айлантирилди.

2002/2003 ўқув йилидан бошлаб Тошкент ахборот технологиялари университетига дастурий маҳсулотлар ишлаб чиқиш, тармоқ технологиялари, кўчма радиотехника алоқлари, электрон тижорат ва ахборот хавфсизлиги соҳасида бўйича мутахассислар тайёрланиш ташкил қилинди.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда алоқа тармоқларини ривожлантириш бўйича АҚШ, Германия, Япония, Италия, Туркия, Корея Республикаси, Индонезия ва бошқа давлатлар билан олиб борилаётган халқаро ҳамкорлик самарали бўлмоқда. 1992 йил Ўзбекистон Республикаси Халқаро электралоқа иттифоқи аъзолигига қабул қилинди.

Ўзбекистонда алоқа соҳаси почта алоқаси, телефон (маҳаллий, шаҳарлараро, халқаро) алоқаси, телеграф алоқаси, радиоэпштириш, телевидение, матбуот тарқатиш каби тармоқларга бўлинади.

Почта алоқаси. Ўзбекистонда дастлабки почта алоқаси 1865 йил Тошкент яқинидаги Ниёзбек қалъаси билан Чимкент шаҳри ўртасида йўлга қўйилган. Ўша йили август ойида Тошкентда биринчи почта станцияси очилди, почта йўли Ниёзбекдан Тошкентгача етказилди. 1868 йил Тошкент билан Самарқанд ўртасида почта алоқаси ишга тушди. 1868 йил февралда Тошкентда Россия почта ва телеграф вазирлигига бўйсунган Сирдарё ва Самарқанд вилоятлари почта идоралари бошқармаси ташкил этилди. Дастлаб почта от-уловда, темир йўл қурилгандан кейин темир йўл орқали ташиладиган бўлди. 1885 йил 1 январдан Тошкент почта идораси мижозлардан телеграммалар қабул қилишни бошлади. 1913 йил Ўзбекистонда жойлашган 17 почта-телеграф бўлими, 18 почта-телеграф идораси ишлади. Телеграф алоқаси, асосан тижорат мақсадларига хизмат қилди. 10 телефон станциясидан 9-таси хусусий кишилар қўлида эди.

20-асрнинг 20-йилларидан бошлаб Ўзбекистонда почта хизмати тубдан қайта ташкил этилди, қишлоқларда почта бўлимлари очилди.

Почта алоқаси республика аҳолисига хат, газета ва журналлар, жўнатма, пул ўтказмалари, пенсия тўловларини етказиб берди. 60-йиллар бошида барча вилоят марказлари ва 118 туманга вақтли матбуот босилган куни етказиб бериладиган бўлди. Почта ва матбуотни ташишда авиация, темир йўл, автомобиль транспортдан кенг фойдаланилди.

1974 йил Тошкентда темир йўл қошида почтамптнинг очилиши, 1983 йил Тошкент почтамптининг янги биноси қурилиб фойданишга топширилиши билан хат, жўнатма, пул ўтказмалар, матбуот нашрларини жўнатиш ва етказиб бериш янада яхшиланди. Почта алоқаси алоқанинг энг кенг тарқалган ва оммавий турига айланди.

Почта алоқаси тармоқларида механизациялаш ва автоматлаштириш воситаларидан кенг фойдаланилади.

Ҳозир Ўзбекистоннинг барча аҳоли пунктларида почта корхоналари тармоғи билан қамраб олинган. Почта корхоналари «Ўзбекистон почтаси» концернига (1992) киради. Унинг таркибида 12 вилоят, Қорақолпоғистон Республикаси давлат почта корхоналари бошқармаси, Тошкент халқаро почтамти, 195 алоқа узели ва 3045 алоқа бўлими ишлаб турибди.

Телеграф алоқаси. Ўзбекистонда телеграф алоқаси 19-асрнинг 80- йилларида, темир йўл қурилиши билан бир вақтда вужудга келди. Дастлабки телеграф алоқа йўллари Тошкент-Хўжанд-Ўратепа-Ховас-Жиззах; Тошкент-Чимкент; Бухоро-Карки-Калиф йўналишида қурилди. Чоржўй-Самарқанд-Тошкент темир йўли бўйлаб телеграф қурилиши давом эттирилди. 1876 йил март ойида Тошкентни Хўжанд билан боғлаган бир симли телеграф алоқа йўли ишга туширилди. 1885 йил 1 январдан Тошкент почта идораси миждозлардан телеграммалар қабул қилишни бошлади. 1913 йил Ўзбекистонда 3 телеграф бўлими ва 2 телеграф идоралари ишлади. 1932 йили Тошкентда марказий телеграф ишлай бошлади. 1978 йил Тошкентда бевосита уланиш ва ахборотларни узатишга хизмат қиладиган катта қувватли абонент телеграф-коммутация станцияси фойдаланишга тошпирилди. 1992 йилда Тошкент марказий телеграфи тезкор замонавий аппаратлар билан жиҳозланди; ҳар суткада алоқа каналлари орқали 200 мингдан зиёд хабар ўтади, хориждан газеталар тасвирини фототелеграф орқали қабул қиладди. Унинг қошида сўзлашув пункти ва маълумотларни узатиш тармоқларидан жамоа тарзида фойдаланиш пункти бор. Республикадаги корхоналар хужжатли ахборотларни узатишда абонент телеграф тармоғидан кенг фойдаланадилар.

Телефон алоқаси. Ўзбекистонда умумий фойдаланиладиган 200 рақамли дастлабки телефон станцияси Тошкентда 1904 йил 15 сентябрда ишга туширилган. Телефон тармоғи бир симли бўлиб, ер иккинчи ўтказгич вазифасини бажаради. 1924 йилга келиб телефон станцияларининг сифими 1700 рақам (номери)ни ташкил этди.

Ўзбекистонда умумий фойдаланиладиган тармоқларида 1,5 мldдан кўпроқ телефон рақами (номери) бор. Шаҳар хонадонларининг 50% (Тошкент шаҳрида 70%) уй телефонларига эга. Қишлоқ хўжалигида мавжуд 310 мингдан кўпроқ телефоннинг 226 мингтаси хонадонларда ўрнатилган.

Республикада телефон тармоғининг 87% ини координат ва механик системали станциялар ташкил этади (республика бўйича 1200дан ортиқ шундай станция ишлайди). Квазиелектрон ва электрон АТСлар 12 минг номерга эга. Маҳаллий тармоқларнинг 6%, шаҳарлараро телефонларнинг 13% рақамли АТСлар билан жиҳозланган. Тошкент шаҳри, Тошкент, Фарғона, Бухоро, Қашқадарё вилоятларидаги шаҳар абонентлари шаҳарлараро ва халқаро телефон тармоғига автоматик уланиш тизимига тўлиқ уланган. 1994 йилдан

Республикадаги барча шаҳарлар, телефон тармоқларини автоматлаштирилган тизимга ўтказиш ишлари давом эттирилди.

Электр алоқа корхоналари «Маҳаллийтелеком» компаниясига уюшган. Ўзбекистон алоқа тармоғи жаҳон андозалари даражасига кўтарилмоқда. Ўзбекистоннинг Туркия, АҚШ, Япония, Германия, Италия, Буюк Британия, Корея Республикаси, Индонезия, Хитойдаги етакчи фирмалар билан электр алоқа тармоқларини ривожлантиришдаги ҳамкорлиги яхши самара бераётти. Хорижий фирмалар билан ҳамкорликда ташкил этилган 10 дан ортиқ корхоналар ишламоқда. 1992 йил Ўзбекистон ва АҚШнинг «Интернейшнл Коммуникайшн групи» («Ай Си Жи») фирмаси билан ташкил этилган «Ўздунробита» қўшма корхонаси Тошкент, шунигиндек Самарқанд, Урганч, Қарши, Андижон, Бухоро шаҳарларида халқаро ва шаҳар, шаҳарлараро телефон станциялари билан боғланиш имкониятига эга бўлган уяли телефон (радиотелефон) алоқаси станцияларини ишга туширди. 1997 йилда Ўзбекистон – Малайзия қўшма корхонаси «ЎЗМоқом», Ўзбекистон – Индонезия қўшма корхонаси «Бустел» ва бошқалар шаҳарларида ва шаҳарлараро уяли телефон алоқасини ривожлантиришда фаолият кўрсатмоқда. Корея республикасининг «ДЭУ телеком», Германиянинг «Сименс», «Алкатель сел РФТ», Япониянинг «Мицуби» фирмаси, «НЭК» корпорацияси замонавий алоқа жиҳозлари етказиб беради, электрон рақамли АТСлар асосида республика шаҳарларида халқаро ҳамда шаҳарлараро телефон станцияларини такомиллаштиради ва қуради.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритишига қадар республиканинг жаҳон мамлакатлари билан чекланган даражадаги телефон алоқаси Москва орқали амалга оширилган. Мустақилликнинг дастлабки давридаёқ халқаро телефон алоқасини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилди. 1992 йили Тошкентда Япониянинг «НЭК» фирмаси етказиб берган асбоб-ускуналаридан абонентларнинг жаҳон телефон тармоғига чиқишни ҳамда икки томонлама халқаро телекўрсатувларни таъминлайдиган 150 каналли рақамли халқаро космик (фазовий) телефон станцияси қурилди ва фойдаланишга топширилди. 1997 йилда Хитой (Шанхай) билан Германия (Франкфурт-Майн)ни боғлайдиган шиша кабелли Трансосиё - Европа алоқа магистралининг Ўзбекистон ҳудуди орқали ўтайдиган қисми (926 км) қурилиши тамомланди. Кейинчалик Туркиянинг «Неташ», «Телеташ», «Симко» фирмалари 30 каналли яна бир халқаро космик телефон станциясини Тошкентда қурди. Бу станцияларнинг ишга туширилиши билан халқаро телефон сузлашувларининг 80% ини сунъий алоқа йўлдошлари орқали бевосита хорижий мамлакатларга узатиш ва улардан қабул қилишга эришилди.

Италиянинг «СТЕТ Интернейшнл» ва Германиянинг «Сименс АГ» компаниялари иштирокида тузилган «Удиней» қўшма корхонаси шаҳарлараро ва халқаро телефон алоқасини ривожлантириш, қайта қуриш ва ундан фойдаланиш билан шуғулланади. Шаҳардаги телефон

эгалари Ер куррасидаги барча мамлакатлар билан автоматик боғланиш имкониятига эга.

Радио ва телевизион алоқа. Тошкент тажриба радиоэшитиришлар дастлаб 1926 йил ўтказилган. 1975 йили Тошкент радиоэшитириш ва овоз ёзиш уйида стереофоник радиоэшитиришларни амалга ошириш имкон берадиган аппаратлар ўрнатилди. Ўзбекистонда радиолаштириш ишлари 1928 йилда бошланган. Шаҳар, туман ва қишлоқларда қурилган радиоузеллар хонадонлар, корхоналар, муассасаларни радиолаштириш ишига хизмат қилди, 90-йиллар бошида республиканинг 12,5 млн.дан ортиқ аҳолиси радиолаштириш хизмати билан таъминланди.

Республика радио маркази суткасига 12 дастур бўйича 1700 соат эшиттиришлар олиб боришни таъминлаш қувватига эга.

1956 йилда Тошкентда (баладдиги 180 м.) телевизион минораси қурилиб, Тошкент телевидение студияси ишга туширилди ва мўтазам курсатувлар бошланди. Курсатувларни Тошкент шаҳри ва унинг атрофида туманларда кўриш мумкин бўлди. **Икки йилдан кейин телекурсатувлар** Андижон, Фарғона, Самарқанд шаҳарларида қабул қилинди. Кейинчалик Нукус (1961), Урганч (1964)да телемарказлар қурилди. 1966 йилга келиб ретрансляция станциялари ва радиореле алоқа йўллари (Тошкент – Андижон, 1960; Тошкент – Самарқанд, 1966) ёрдамида кўпгина вилоятлар алоҳида республика телевидениесининг 1-дастурини, Тошкент, Фарғона водийси ва Самарқанд алоҳида икки дастурини ҳам қабул қилиш имкониятига эга бўлди. 1965 йилдан Ўзбекистондаги телетомошабинлар Москвадан олиб бериладиган курсатувларни оқ-қора, кейинчалик рангли тасвирда кўра бошладилар. 1974 йил Ўзбекистонда 18та катта қувватли, 37 кичик қувватли телевидение узаткичлари ишлади, республика аҳолисининг 94,7% биринчи, 87% иккинчи, 36% учинчи телевидение дастурларини кўришга эришди. 1977 йил Республика телевизион техника маркази ишга туширилди. Бу марказ бир йўла 5 дастурда курсатувлар олиб боришга мўлжалланган. Марказда 3 студия, аппаратхоналар, телекинопроекционхона, видеокўра аппаратхоналари, кинопроекцион заллар, кўчма телевизион воситалар базаси ва бошқа ёрдамчи хизматлар мавжуд. Телемарказ радиореле йўллари орқали Ўзбекистон Республикаси вилоятлари марказлари, шунингдек Қорақалпоғистон Республикаси билан боғланган. Кабель магистраллари, радио ва сувғий йўлдош йўллари ёрдамида кўп мамлакатлар шаҳарлари билан телевизион дастурлар алмашинади.

Телекурсатувлар кўламининг кенгайиши муносабати билан кучли радио-телевизион узатиш станцияси қуришга эҳтиёж туғилди. Шу мақсадда 1978-85 йилларда Тошкент шаҳридаги **Буэсув каналининг ўнг соҳилида** баладдиги 375 м бўлган иккинчи телеминора – ҳозирги радио-телевизион узатиш маркази қуриб ишга туширилди. Бу телеминора баладдиги бўйича жаҳонда Москвадаги Останкино, Торонто (Канада), Токио (Япония) телеминораларидан

кейин 4-уринда туради, Марказий Осиёда 1-уринда туради. Телеминоранинг 100 м ва 200 м баландлигида махсус бинолар жойлашган. Булардан энг юқорисида 5 дастурли кўрсатувларга мўлжалланган телевизион станция, ультра қисқа тўлқинли 4 дастурли эшиттиришга мўлжалланган радиостанция, метеорологик станция ва бошқалар, 100 м баландлиқда эса «Койнот» ресторани, кузатув майдончаси урин олган. Радио-телевизион узатиш маркази Тошкент телевидениеси кўрсатувларини тахминан 100 км радиусда бевосита кўрсатилишини таъминлайди. Вилоятларга ва бошқа жойларга бу кўрсатувлар махсус ретрансляция станциялари орқали узатилади.

Ўзбекистонда Тошкент телестудиясидан ташқари Нукус, Урганч, Термиз, Наманган, Андижон, Самарқанд, Қўқон, Фарғона, Бухорода вилоят телестудиялари ишлайди. Бундан ташқари 30 маҳаллий ва тижорат студиялари фаолият кўрсатади. Россия, Қозоғистон, Туркия теледастурларини мунтазам олиб кўрсатиш, Ҳиндистон, АҚШ ахборот дастурларини қабул қилиш йўлга қўйилган.

Республикада жаҳон мамлакатлари билан телекўрсатувларни бевосита алмашиш учун техника имкониятлар яратилган. 1994 йилдан Ўзбекистон-АҚШ кўшма корхонаси «Камалак ТВ – Пейжинг» шаҳарларда кабель телевидениеси тармоқларини ташкил этмоқда. 1993 йилдан Ўзбекистоннинг 98% аҳолиси теледастурларини ишончли қабул қилади, жумладан аҳолининг 98,5% - бир, 98,3% - икки, 67,7% - уч, 17,8% - тўрт ва ундан ортиқ дастурни томоша қила олади.

Матбуот тарқатиш. Республикада алоқа органлари матбуот нашрларини тарқатиш ва етказиб бериш ишларини ҳам бажаради. Вақтли матбуотни тарқатишнинг асосий шакли обуна бўлиб, 1991 йилга қадар газета ва журналлар тиражининг 85% обуна йўли билан тарқатилган. Ўзбекистонда алоқа вазирлиги тизимида обуна бўйича ва чакана савдо йўли билан вақтли матбуот нашрлари (маҳаллий ва чет эл газета, журнал, хафталиклари)ни тарқатиш маориф ва умуман маданиятни ривожлантиришда тарихан катта аҳамиятга эга бўлди. 1994 йил собиқ «Союзпечать» республика бошқармаси ўрнида очик типдаги акциядорлик жамияти бўлган «Матбуот тарқатиш уюшмаси» иш бошлади. Унинг 12 вилоят, Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳридаги корхоналари фаолият кўрсатади. Уюшма чакана савдо тармоқларига ҳам эга. Улар вақтли матбуот нашрлари билан бирга китоблар, тақвимлар, почта маркалари, нишонлар ва бошқа нарсалар ҳам сотади.

Республикада 2010 йилгача алоқа тизимини илғор технологиялар ва ечимлар базасида халқаро алоқа тизимларига аста-секин қўшилишини таъминлайдиган дастур ишлаб чиқилган.

Алоқани ривожланиш дастурини асосий вазифаси бўлиб иқтисодиёт тармоқларини ва аҳолини почта, телеграф, телефон, радио ва ҳоказоларга бўлган талабини тўлароқ қондириш ҳисобланади. Шу вазифани ҳал қилишда алоқанинг ҳар бир соҳасини ривожланиш даражаси ва уларнинг ўзига хос бўлган хусусиятлари эътиборга

олинади. Масалан, газета ва журналларни аҳолига етказиб бериш дастурига қўйиладиган вазифа- бу газета ва журналларни чоп этилган кунидеъ обуначиларга етказишдир.

Почтани ривожлантириш дастуридаги асосий вазифа бўлиб почта орқали юбориладиган хатларни, посилкаларни ва ҳоказоларни қисқа муддат ичида уларнинг эгаларига етказиш ҳисобланади.

Алоқани ривожлантириш дастуридаги асосий кўрсаткичлар қуйидагилар ҳисобланади:

1. Алоқанинг маҳсулоти (сўмда);
2. Шаҳарлараро телефон каналларининг узунлиги;
3. Шаҳарлар ва қишлоқ жойлардаги телефон станцияларини катталиги (сиғими);
4. Телевизион станцияларнинг сони ва қуввати;
5. Комплекс механизациялашган алоқа корхоналарининг сони;
6. Таъриф даромадлари ҳажми, фойда, рентабеллик ва бошқа иқтисодий кўрсаткичлар.

Алоқа маҳсулотининг ҳажми бу, ушбу тармоқ томонидан Миллий иқтисодиётга ва аҳолига кўрсатадиган барча хизматларини пул ўлчовида ифодаланган йиғиндисидир. Бу натура ҳолида кўрсатиладиган хизматлар ҳажмини уларга мос бўлган жорий баҳоларга қўпайтириш йўли билан топилади.

Шаҳарлараро телефон алоқаларининг ҳажми дастурлаштирилаётган даврдаги аҳолининг сони ва унинг ҳар бир кишига тўғри келадиган телефон орқали гаплашишлар миқдорини ошириш асосида аниқланади.

Телефон алоқаларини ўсиш даражаси Миллий иқтисодиётда банд бўлган ишчи ва хизматчиларининг сонини оширишга мўлжалланиши лозим.

Ҳозирги даврда алоқа корхоналарининг асосий кўрсаткичлари бўлиб мана шу корхоналарнинг тариф даромадлари ҳажми ҳисобланади. Бу кўрсаткич алоқа корхоналарини ҳақ олиб кўрсатадиган хизматларини оширишни таъминлайди, тармоқни ҳужалик фаолиятини баҳолашдаги камчиликларини бартараф этади ва ҳоказо.

Телефон станциялари тармоқларини кенгайтириш ҳар 100 ишловчини ва 100 ховадонни телефон номерлари билан таъминлаш нормаси асосида ривожлантирилиши керак. Айниқса, қишлоқ жойларида телефон алоқасини тез суръатлар билан ривожлантириш лозимдир.

Таянч иборалар

- Ишлаб чиқариш мажмуи
- Номенклатура
- Ассортимент
- Товар маҳсулоти
- Ялли маҳсулот

- Асосий ишлаб чиқариш фондлари
- Меҳнат унумдорлиги
- Оборот маблағлари
- Фондлар қайтими
- Фондлар сизими
- Фойда
- Рентабеллик
- Ишлаб чиқариш эҳтиёжи
- Экспорт
- Импорт
- Давлат резерви
- Ишлаб чиқариш имкониятлари
- Ишлаб чиқариш қуввати
- Транспорт мажмуи
- Юк обороти
- Ўртача масофа
- Пассажир обороти
- Аҳолини транспорт қатнови
- Алоқа мажмуаси
- Алоқа дастури

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш мажмуи деганда нилани тушунасиз?
2. Нима учун саноат етакчи тармоқ ҳисобланади?
3. Саноат ишлаб чиқариш дастури нима?
4. Саноат маҳсулотининг қандай қиймат кўрсаткичларини биласиз? Улар қандай усулларда ҳисобланади?
5. Саноат маҳсулотларига бўлган талаб қандай аниқланади?
6. Саноат маҳсулотларига бўлган талабни ишлаб чиқариш имкониятлари билан таққослаш усули қандай?
7. Ишлаб чиқариш қувватлари баланси, уни тузиш методикаси тўғрисида нима дея оласиз?
8. Республика транспорт мажмуи.
9. Транспорт тармоғида қандай ислоҳотлар ўтказилаяпти?
10. Транспорт тармоқларини ривожлантириш дастурининг кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш методи.
11. Юк обороти қандай ҳисобланади?
12. Пассажир обороти-чи?
13. Алоқа тармоғида ислоҳотларни янада чуқурлаштириш борасида қандай вазифалар белгиланган?
14. Алоқа тармоғи қандай кўрсаткичларда ифодаланади?
15. Компьютерлаштириш ва ахборот-коммуникацияси технологияларини ривожлантириш борасида қандай вазифалар белгиланган?

Адабиётлар:

1. И. Каримов. "Ўзбекистон XXI асрга интилоқда". Тошкент. Ўзбекистон, 1999 йил.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Компьютерлаштиришни янада ривожлантириши ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида"ги Фармони. 2002 йил 30 май. ПФ-3080 Ўзбекистон Республикаси Молиявий қонуни №8. Тошкент. 2002 йил, 7-11 бетлар.
3. И.А.Каримов. "Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислоҳотлар йўлидан изчил бориш-асосий вазифамиз" мавзусида 2004 йил 7 февралда бўлиб ўтган Республика Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи газетаси, 2004 йил 10 феврал.
4. "Темир йўл транспорти" тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Халқ сўзи, 1999 йил 6 май.
5. "Почта алоқаси тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Ўзбекистон Республикаси молиявий қонуни №10. Тошкент. 2000 йил, 68-84 бетлар.
6. А. Эшмухамедов ва бошқалар. Бозор муносабатлари шароитида Миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. Тошкент. Ўқитувчи-1996 й. 32-43 б; 52-67 бб.
7. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тошкент-1998 йил. 30-91; 135-161 бб.
8. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. Тошкент. Академия. Ўзбекистон-2000 йил.

6-БОБ. АГРОСАНОАТ МАЖМУИ

- § 1. *Агросаноат мажмуи (АСМ). Унинг тушунчаси ва таркиби.*
- § 2. *Қишлоқ хўжалиги-агросаноат мажмуининг ҳал қилувчи тармоғидир.*
- § 3. *Республикада қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари.*

§ 1. Агросаноат мажмуи. Унинг тушунчаси ва таркиби

АСМ бу йирик тармоқлараро макроиқтисодиёт мажмуи бўлиб, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан банд бўлган тармоқлар йиғиндисидир. АСМ-бу мураккаб тизим бўлиб уни ислоҳ қилиш қишлоқ хўжалигини бошқа тармоқлар билан таркибий боғлиқлигидан келиб чиқади. Шунинг учун бу тизим 3 соҳага ажратилади:

1. **Биринчи соҳа-саноат тармоқлари.** Улар қишлоқ хўжалигини моддий-техника воситалари, хусусан, трактор ва қишлоқ хўжалиги машиналари, чорвачилик ва ем-хашак ишлаб чиқариш учун зарур техника воситалари, минерал ўғитлар, ўсимликларни ҳимоя қилиш учун химия воситалари ва ҳоказолар билан таъминлайди.
2. **Иккинчи соҳа-бу бевосита қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидир.** Унга ўсимликчилик, чорвачилик, қишлоқ хўжалигига хизмат қиладиган агрохимия, ветеринария ва бошқа соҳалар киради.
3. **Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш, таспортировка қилиш, таниш, сақлаш, қайта ишлаш ва сотиш билан шуғулланадиган тармоқлар киради.**

Шундай қилиб, АСМ иқтисодий ва технологик жиҳатдан бир-бири билан боғлиқ бўлган тармоқлар йиғиндисидан иборатдир. Уларнинг асосий мақсади, вазифаси аҳолини озиқ-овқат маҳсулотларига ва саноатни қишлоқ хўжалиги хом ашёсига бўлган талабини қондиришдан иборатдир.

Миллий иқтисодиётда энг катта аҳамият касб этадиган ва техник жиҳатдан яқин интеграция бу иккинчи ва учинчи АСМ соҳаларидир. Албатта, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини кўп ва сифатли ишлаб чиқариш бу жуда муҳим масала. Шунинг билан бирга иккинчи муҳим масала уни сақлаш, ишлаб чиқарилган маҳсулотни қайта ишлаш ва истеъмолчига етказиб бериш ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги узоқ ишлаб чиқариш жараёнига эгадир. Қишлоқ меҳнаткашлари ўз меҳнатлари натижасини асосан бир йилда бир марта олади. Истеъмолчилар эса йил давомида бир текис маҳсулот бўлишини

хоқлайди. Шунинг учун ҳам бу масалани ҳал қилиш-учинчи соҳа тармоқларини, яъни ривожланган ишлаб чиқариш инфра-структурасини мавжуд бўлишини тақозо қилади.

Шуни қайд этиш лозимки, Собиқ СССР даврида иккинчи ва учинчи соҳани, яъни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва сақлаш, қайта ишлаш тармоқларини бирлаштириш мақсадида Госагропром ташкил қилинган эди. Бундан мақсад ягона раҳбарлик остида бир-бири билан боғлиқ бўлган қишлоқ хўжалик соҳаларини бошқариш, режалаштириш ва молиялаштириш имконини яратиш эди.

Мамлакатда бошланган қайта қуриш иқтисодий ва сиёсий демократлаштириш жараёни янги аграр сиёсатни ишлаб чиқишни зарурат қилиб қўйди. Бу сиёсатнинг асосий мақсади қишлоқда ишлаб чиқариш муносабатларини қайта қуриш, хар хил мулкчилик, хўжалик ва хўжалик юритиш шакллари асосида агросаноат ишлаб чиқаришини ривожлантиришга ўтиш эди. Табиий равишда раҳбарликнинг маъмурий-бўйруқбозлик усули ўрнига агросаноат мажмуига раҳбарлик қилишни янги шакллари ташкил топа бошлади.

Афсуски, тармоқни бошқаришдаги қайта қуришлар иккинчи ва учинчи соҳалардаги номутаносибликларни ҳал қила олмади. АСКнинг иккинчи соҳасига техник ва молиявий ёрдам, эътибор инфраструктурани учинчи соҳасига, айниқса, кинлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш тармоқларига кўрсатилмай қолаверди. Натижада АСКни бу тармоқларнинг қуввати қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг имкониятларидан орқада қолди. Оқибатда тез бузиладиган маҳсулотлар, яъни картошка, сабзавот, мева ва ҳоказоларнинг сезиларли қисми истеъмолчиларга етиб бормай қолаверади. Қайта ишлайдиган корхоналарнинг сони кам, борларида эса кам самарали эски техника сақланиб қолинаверди. Буларнинг ҳаммаси катта муаммага айланиб қола бошлади ва тармоқни қайта қуришни зарурат қилиб қўйди. Бу муаммо ўзи ечимини аста-секин мустақиллик даврида топа бошлади.

1990 йил 8 декабрда Республика Президентининг фармонида биноан Қишлоқ хўжалиги вазирлиги, 1996 йил 1 ноябрдан бошлаб эса Президент фармонида асосан Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ташкил қилинди. У икки вазирлик- Қишлоқ хўжалиги ҳамда Мелиорация ва сув хўжалиги вазирликларини бирлаштириш асосида ташкил қилинди. Фармонга асосан унинг аниқ вазифалари ва функциялари белгиланди. Жойларда вилоят ва туман Қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармалари ташкил қилинди.

Республикада қайта ишлаш тармоқлари учун янги ускуналар ва бопқа зарур воситалар сотиб олинди. Қайта ишлаш корхоналари бевосита ишлаб чиқариш жойларида ташкил қилина бошланди. Қўшма корхоналар тузила бошланди. Масалан: Тошкент вилоятининг Оққўрғон туманида Исроил-Ўзбек-Америка лойиҳасига биноан "Оққўрғон" хўжалигида сутни қайта ишлаш мини-заводи ишга туширилди. Сут заводи Исроил фирмасининг ускунаси билан

жиҳозланган бўлиб, бир суткада 2.5 минг литр сутни қайта ишлайди ва қаймоқ, творог, сир, йогурт ва ҳоказолар ишлаб чиқаради. Ушбу лойиҳага асосан мазкур хўжалиқда ем-хашак цехи, оила фермаси ҳам ташкил қилиш режалаштирилган эди. Уларда маълум пода моллари бўлиши ва етарли даражада ер ажратилиши ҳам кўзда тутилган. Шундай қилиб, бир хўжалиқнинг ўзида тугалланган технологик тизим, яъни ем-хашак цехи, ферма ва суд заводи қурилиши мавжуд бўлади. Бу ва шундай бошқа тажрибалар республикаимиз ҳудудида аста-секинлик билан тарқалаяпти ва АСМ ривожланишини таъминлаб бораёпти.

§ 2. Қишлоқ хўжалиги- агросаноат мажмуининг ҳал қилувчи тармоғидир

АСМ ичида қишлоқ хўжалиги энг муҳим ва йирик тармоқ бўлиб, у аҳолини озиқ-овқат маҳсулотларига, енгил ва озиқ-овқат саноатини хом-ашёга бўлган талабини қондиради. Қишлоқ хўжалиги ўсимлик ва ҳайвонот маҳсулотларини дастлабки ёки тўлиқ қайта ишлашнинг турли жараёнларини ҳам ўз ичига олади ва халқнинг моддий фаровонлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Республика қишлоқ хўжалиги деҳқончиликни, яъни ғаллачилик, пахтачилик, шолікорлик, канопчилик, лавлагикорлик, мевачилик, токчилик, полізчилик, сабзавотчилик соҳаларидан ва чорвачиликни, яъни қорамолчилик, қўйчилик, хусусан қорақўлчилик, эчкичилик, паррандачилик, йилқичилик, туячилик, асаларичилик, пиллачилик соҳаларидан иборатдир.

Ўзбекистон жаҳонда ялпи пахта ҳосили етиштириш бўйича 5-ўринда, пахта толаси экспорти бўйича 2-ўринда (АҚШдан кейин) туради. Ўзбекистонда асосий валюта тушуми ана шу пахтадандир. Пахта дунёдаги 90 та мамлакатда етиштирилади. Ўрта ҳисобда йилига дунёда 18 млн тонна пахта толаси олинади. АҚШ ва Хитойда йилига 4 млн тоннадан, Ҳиндистон 3 млн тонна пахта толаси етиштиради. Дунёда етиштириладиган пахта толасини 6% ини Ўзбекистон Республикаси етиштиради.

Шунингдек республикада етиштириладиган мева, узум, сабзавот, поліз маҳсулотларининг талай қисми қўшни давлатларга чиқарилади. Республикада мева, узум, ва сабзавотнинг юқори сифатли навлари етиштирилади. Ўзбекистон ўзининг сифатли пилласи ва қорақўли билан дунёга машҳур.

Республика аҳолисининг 60% дан зиёдроғи қишлоқ жойларда яшайди. Ялпи ички маҳсулотнинг 30%и қишлоқ хўжалигига тўғри келади. Чунки Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини қишлоқ хўжалиги, унинг асосини эса пахтачилик ташкил этади. 3,8 млн.

киши ёки республикада иш билан банд бўлганларнинг 43,7%и қишлоқ хўжалиги соҳасида меҳнат қилади.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида 28 млн.га яқин қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар мавжуддир. Шундан 4,2 млн.га суғориладиган ерлар ҳисобланади ва улардан ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг 95-97% олинади. Республикадаги жами экин майдонининг 42-43%ини пахта, 40 фоизини дон экинлари, 4 фоизини сабзавот 2,5 фоизини картошка ва полиз экинлари ҳамда 10 фоизга яқинини ем-хашак экинлари, қолганини бошқа экинлар эгаллайди.

Республика қишлоқ хўжалигида мулкчиликнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

1. **Кооператив** (жамоа хўжаликлари, хўжаликлараро корхоналар, ширкат уюшмалари, давлат хўжаликлари негизида ташкил этилган хўжалиklar, жамоа мулкига айлантирилган фермалар ва бошқалар).

2. **Давлат** (давлат хўжаликлари, наслчилик заводлари, ўқув тажриба ҳамда тажриба хўжаликлари).

3. **Хусусий** (деҳқон ва фермер хўжаликлари, хусусийлаштирилган корхоналар).

4. **Аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликлари.**

Республика қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 99% иқтисодийнинг нодавлат секторида ишлаб чиқарилмоқда.

Ўзбекистон ер қуррасида деҳқончиликнинг энг қадимий ўчоқларидан биридир. Ўзбекистон ҳудудида ғўза мил. ав. VII-VI асрлардан бери етиштириб келинаётганлиги маълум. Хусусан, Ўрта Осиёда бундан қарийб 3 минг йил аввал ғалла экинлари, шоли, кунжут, қовун ва бошқа экинлар ўстирилган. Археологик тадқиқотларнинг кўрсатишича мил. ав. 2-минг йиллик ўрталарида Хоразмда қайир типидagi суғоришга асосланган чоңиқ қилинадиган экинлар, Фарғона водийсида лиман усулида суғоришни қўллаб тарик, арпа ва бошқа донли экинлар экилган. Чорвачиликда узоқ асрлар давомида қорамол, қўй ва эчки, от, туяларнинг қимматли хўжалик белгиларига эга бўлган қўнлаб ноёб зотлари яратилган. XX асрнинг 20 - йилларида Ўзбекистонда ҳам, бутун Иттифоқда бўлгани каби, ер-сув ислохотлари ўтказилди, деҳқон хўжаликларини амалда мажбурий бўлган коллективлаштириш бошланди. Мамлакат қишлоқ хўжалигида асрлар давомида шаклланган укладлар тубдан ўзгартирилиб, қишлоқда йирик давлат хўжаликлари (совхозлар) тузилди ва яқка деҳқон хўжаликлари аста-секин коллектив хўжалиklar (колхозлар)га бирлаштирилди. Социалистик мулк қишлоқда иқтисодий муносабатларнинг асоси, деб қабул қилинди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини контрактация (шартнома тузиш) йўли билан тайёрлаш деҳқонларни жамоа хўжалиklarига бирлаштиришнинг ўзига хос мажбурий воситаси бўлган. Давлат, қишлоқ хўжалиги техникасини ҳам ўз ихтиёрига олиб, Давлат машина-трактор

станциялари (МТСлар) ташкил этилди. Биринчи беш йиллик, деб аталмиш даврда собиқ Иттифоқнинг пахта мустақиллиги таъминланди. 1,2 млн. тонна пахта хомашёсини ёки 65% ини Ўзбекистон етказиб берди. Пахта хом ашёси жуда арзон нархларда сотиб олинар эди. Мустақилликка эришгунга қадар Ўзбекистон Иттифоқнинг асосий пахта базаси бўлиб қолди. Бу эса республикани хом ашё етиштириш билан чеклаб, бир ёқлама ривожланишига сабаб бўлди ва жуда кўп салбий оқибатларга олиб келди, пахта монокультурасини яккаҳокимлигини мустаҳкамлади.

Республика қишлоқ хўжалигида пахта якка ҳокимлигини кент қарор топиши оқибатида 1987 йилга келиб 2107,7 минг гектарга ёки суғориладиган экин майдонининг 60% дан кўпроғига пахта экилди. Натижада илмий асосланган алмашлаб экиш тизими издан чиқди, минерал ўғитлар, гербидидлар, айниқса, инсон саломатлигига зарарли бўлган **бутифос** ишлатилиши натижасида деҳқончилик қилинадиган жойларда экологик шароитлар бузилди, ерларнинг мелиоратив ҳолати ёмонлашди.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ҳажми натура ва қиймат кўрсаткичларида ифодаланади.

Натура кўрсаткичлари маълум давр ичида бевосита маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ҳажмини аниқлайди ва у тонна, центнер, литр ва ҳоказоларда ифодаланади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг умумий ҳажми қиймат шаклида ўлчанадиган **Ялпи маҳсулот** кўрсаткичида ифодаланади. **Ўсимликчилик** маҳсулотининг **Ялпи маҳсулот** кўрсаткичи барча қишлоқ хўжалиги экинларидан олинган ялпи ҳосилга тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ўсиши (камайиши) ва боғлар, кўп йиллик ўсимликларни яратиш учун кетган харажатларни қўшиш йўли билан топилади.

Айрим олинган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ҳажми ҳосилдорлик даражаси ва экин майдонига боғлиқ бўлади.

Қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлик даражасига янги сара уруғлар, уларнинг сифати, экинларга минерал ва маҳаллий ўғитларни солиш, ўсимликчилик маданиятини ошиши, ерларни мелиоратив ҳолатини яхшилаш каби кўпгина омиллар таъсир кўрсатади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ҳажми экин майдонларига ҳам боғлиқдир.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигининг асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлган ер давлат мулки ҳисобланади. Давлат қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган корхоналар ва хўжаликларга, шунингдек фуқароларга муддатсиз ёки вақтинчалик фойдаланиш учун ер ажратиб беради.

Давлатнинг ер фонди барча ерларни - ҳайдалма ерлар, дарахтзор, яйлов, пичанзор, ўрмонзор, қуриқ ва бўз ерлар қишлоқ хўжалигида фойдаланилмайдиган ерларнинг жамини ўз ичига олади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштиришнинг асоси бўлиб ҳайдаладиган ерлар ҳисобланади.

Ўсимликчилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги қуйидаги кўрсаткичларда баҳоланади:

1. 1 гектардан олинган ҳосилдорлик даражаси;
2. 1 центнер маҳсулотнинг таннарни;
3. 1 га экиндан олинган соф даромад ҳажми;

Чорвачиликнинг ялпи маҳсулоти гўшт, сут, тухум, жуи ва бошқа маҳсулотларнинг ҳамда чорва молларидан олинган бузоқ, қўзи ва ҳоказолар қийматидан, мол ва паррандаларни ўстириш, семиртириш қийматидан ҳамда сув ҳавзаларида етиштирилган балиқчилик қийматидан иборатдир.

Қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти ўсимликчилик ва чорвачилик ялпи маҳсулотлари ҳажмига боғлиқ бўлади.

§ 3. Республикада қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари

Мустақиллик йилларида жамиятимизнинг барча соҳаларида булгани каби қишлоқ хўжалигида ҳам туб ўзгаришлар амалга оширилди. Аввало, давлатнинг иқтисодий мустақиллиги ва аҳолининг юқори турмуш даражасини таъминлай оладиган, жаҳон андозаларига мос келадиган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва бошқариш модели яратилди ҳамда изчиллик билан амалга оширила бошланди. Натижада давлат хўжаликлари тўла тугатилди, жамолар мазмунан тамомила янги асосда қайта ташкил этилди. Улар ўрнига учта замонавий шакл – ширкат хўжалиги, фермер хўжалиги ва деҳқон хўжалиги тизими таркиб топди. Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ҳудди шу кўриниши эндиликда мамлакатимиз қишлоқ хўжалигининг асоси ҳисобланади. Улар сафида ўзбек халқининг асрлар давомида таркиб топган менталитетига, маданият халқ турмуш тарзига мос келадиган деҳқон хўжалиқларининг мустақил ишлаб чиқариш субъекти сифатида мавжуд бўлиши жаҳон аграр фани назарияси ва амалиётига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва бошқаришнинг мутлоқ янги тизими эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда банк, моддий-техника таъминоти, агросервис, молия, солиқ, ташқи иқтисодий алоқалар хизматлари фаолияти бутунлай ўзгартирилди.

Амалга оширилган чора-тадбирлар тезда ўз натижасини берди. Собиқ “қизил империя” даврида ҳатто сут-гўштни ҳам четдан импорт қилиш даражасига туширилиб қўйилган Ўзбекистон, қисқа фурсат мобайнида озиқ-овқат моллари бўйича четга қарамликдан озод бўлди ва ўзини ўз маҳсулотлари билан таъминлай бошлади. Бу борада

пахта якка ҳокимлигидан қутилиш ва ғаллани етиштириш бўйича эришилган ютуқларни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз.

Мустақиллик йилларининг бошлариданоқ мамлакат қишлоқ хўжалигини чуқур ислоҳ қилиш даври бошланди.

Республика қишлоқ хўжалигида туб бурилишларнинг ҳуқуқий асосларини яратадиган қонунлар қабул қилинди. Жумладан “Ер тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида”, “Ижара тўғрисида”, “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”, “Ер солиғи тўғрисида”, “Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рабатлантириш тўғрисида”, Ўзбекистон Республикасининг “Ер кодекси”, “Қишлоқ хўжалиги кооперативи тўғрисида”, “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”, “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги қонунлар қишлоқ хўжалигида кўп укладли иқтисодиёт пойдеворини яратишга йўл очди.

Президент И.Каримов Республика Олий Мажлисининг XI сессиясида (1998 йил 4 май) Қонуларимиз деҳқон манфаатига хизмат қилсин мавзусида сўзлаган нутқида “Ер Кодекси”, “Қишлоқ хўжалиги ширкати”, “Фермер хўжалиги”, “Деҳқон хўжалиги” тўғрисидаги қонунлари қабул қилиниши қишлоқ хўжалигида мулк масаласини, деҳқонларнинг қишлоқ хўжалигида ишловчиларнинг мулкка эгаллик ҳиссини шакллантириш, мустақкамлаш масаласини, қишлоқ жойларда, бутун иқтисодиётимизда бу борадаги ишларни мутлақо янги асосда ташкил этиш, багун замон талаб қилаётган услубларга ўтиш масаласини, ва ниҳоят Ўзбекистонда янги синф, янги тоифа мулк эгалари пайдо бўлишига мустақкам ҳуқуқий асос бўлади”, - деган эди.

Республика қишлоқ хўжалигида, энг аввало, пахта якка ҳокимлигини бартараф этиш ва экин майдонлари таркибини илмий асосда тузиш тадбирлари кўрилди. Янги иқтисодий шароитларда Ўзбекистоннинг энг муҳим озиқ-овқат ресурслари билан ўзини-ўзи таъминлашга эришиш вазифаси қўйилди. Республикада ғалла мустақиллигини таъминлаш йўлида катта дастур ишлаб чиқилди ва у босқичма-босқич амалга оширилиб борилмоқда. Пахта майдонлари қисқартирилди, таркибий тузилиши ўзгартирилиб, ғалла майдонларининг улуғи 40 % га етказилди, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ишлари давом эттирилмоқда. Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштиришда деҳқонларнинг шахсий томорқа хўжаликларига ер ажратиб берилди. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги зарар кўриб ишлаётган давлат хўжаликлари, иқтисодий жиҳатдан ўзини оқламаган хўжаликлар хўжалик юритишнинг ширкатлар, ижарачилар уюшмалари, хусусийлаштирилган фермалар каби иқтисодий самараси кўпроқ шаклларга ўтказилди, жамоа хўжаликлари ривожига шароит яратилди. Банкротлик ёқасида турган корхоналар учун санация чоралари кўрилди.

Давлат хўжаликлари мулкчиликнинг бошқа шакллариغا айлантирилди, уларнинг негизда жамоа хўжалиги, ширкат хўжалиги,

ижарачилар уюшмаси ташкил этилди, ката майдовлардаги боғ ва тоқзорлар хусусийлаштирилди.

Маҳсулдорлиги паст давлат ва жамоат хўжаликларининг норентабель қорамолчилик фермалари меҳнат жамоалари мулки қилиб берилди.

Ислохотларнинг биринчи босқичида қишлоқда фермерлар ва деҳқон хўжаликлари пайдо булди. Республика 2003 йилда 87500 фермер хўжалиги ташкил этилган бўлиб, уларда 603 мингдан зиёд киши меҳнат қилмоқда. Ҳозирги вақтда Республикада ишлаб чиқарилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 14 фоизи фермер хўжаликлари ҳиссасига туғри келмоқда.

Республика Президентининг 1994 йил 21 январдаги “Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари туғрисида”ги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 24 мартдаги “Чорвачилиқда хусусийлаштиришни давом эттириш ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари туғрисида”ги ва бошқа қарорлари иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, бозор тамойилларининг эркин ишлаши учун шарт-шароитлар яратиш, хўжаликларни нодавлат шаклларига айланттириш, маҳсулдорлиги паст чорва фермаларини жамоа мулки қилиб бериш йўли билан қишлоқ хўжалигида ислохотларни янада чуқурлаштиришга, деҳқон ва фермер хўжаликлари ишини йўлга қўйишга кенг имкониятлар очиб берди. Чорва моллари зотини яхшилаш тадбирлари ишлаб чиқилди. Андижон, Сирдарё, Тошкент, Хоразм вилоятларида ширкат хўжаликлари негизда қорамолчилик наслчилик заводлари, Андижон, Наманган, Жиззах, Сирдарё, Тошкент, Хоразм вилоятларида жамоа хўжаликларида наслчилик хўжаликлари ташкил этилди. Республиканинг барча вилоятларидаги ихтисослашган хўжаликларида зотли моллар етиштириладиган ва сотиладиган таянч пунктлар иши йўлга қўйилди. Ким ошди савдоси орқали қора моллар хўжаликларга ва аҳолига сотилди.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 18-мартдаги Фармониға асосан 1998-2000 йилларға мўлжалланган қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш Дастури ишлаб чиқилди. Қишлоқда ислохотларни амалға ошириш юзасидан бир қатор тадбирлар белгиланди. Қишлоқ хўжалигини моддий ва молиявий, техникавий жиҳатлардан қўллаб-қувватлаш чоралари кўрилди.

И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида таъкидлаганидек: “Ҳозирги вақтда айнан иқтисодиётнинг аграр секторида катта-катта захиралар мавжуд. Уларни ишға солиш яқин вақт ичидаёқ сезиларли натижа бериши мумкин. Бугун иқтисодий

Ўзгаришларнинг яқуни, барқарорлик ва халқ фаровонлиги кўп жиҳатдан туб ўзгаришлар жараёнлари аграр секторни қанчалик қамраб олишига, қишлоқда ислоҳотлар қанчалик чуқур боришига боғлиқ бўлади”.

Қишлоқ хўжалигида ислоҳотларни чуқурлаштириш реал имкониятга таянмоғи лозим.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш имкониятлари саноатда, умуман иқтисодийда мужассамлашган. Қишлоқ хўжалигини жадал олға силжитиш учун жуда катта миқдорда молиявий ресурслар зарур. Бу ресурсларни хорижий давлатлардан ёки мамлакат ичкарасида ишлаб топилши, халқаро молиявий ташкилотлардан қарз олиш ҳисобига амалга оширилиши мумкин. Қайси йўлни танлашни, мавжуд имкониятлардан келиб чиқиб, ўша давлатнинг ўзи ҳал қилади.

Жаҳондаги тараққий этган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, саноатсиз қишлоқ хўжалигини ривожлантириб бўлмайди. Қишлоқ хўжалиги барча тармоқлар билан ва энг аввало, саноат билан боғлиқ. У ҳозир саноатдан бошланиб (ишлаб чиқариш воситалари, минерал ўғитлар ишлаб чиқариш), саноат билан тугалланади (етиштирилган хом ашё ва маҳсулотларни қайта ишлаш, тайёр маҳсулотга айлантириш). Бу икки тармоқ ўртасидаги алоқа вертикал интеграция ёки агросаноат интеграцияси жараёни бўлиб, борган сари чуқурлашиб бораверади. Ғушт, сут, сабзавот ва бошқа маҳсулотлар истеъмолчи дастурхонига тушишдан олдин саноатда қайта ишловдан ўтади. Бу объектив жараён.

Картошка мева-сабзавот маҳсулотлари, чорва парранда сут, тухум қорақул тери ва жун маҳсулотларига эркин (желишилган) нархлар жорий этилди, бу эса хўжаликларнинг ўзи етиштирган маҳсулотларни ўз хоҳишича фойдаланишга имкон яратди. Давлат буюртмаси фақат пахта ва донга нисбатан сақланиб қолди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 29 августдаги қарори асосида қабул қилинган ва тасдиқланган “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари контракция шартномаларини тузиш ва бажариш шартлари тўғрисида”ги Низом маҳсулот ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар ўртасидаги муносабатларни бозор талабларига жавоб берадиган босқичга кўтаришда дастлабки қадам бўлди. Қишлоқ хўжалиги (жамоа хўжаликлари, турли кооперативлар, қайта ишлаш корхоналари)да хўжалик юритишнинг янги шакллари асосида хўжаликларни ёпиқ турдаги акционерлик жамиятларига айлантириш бошланди. Қишлоқда мулкдорлар синфини шакллантириш аграр сийёсатдаги муҳим йўналишга айланди. Республика қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда халқаро ташкилотлар дастуридан фойдаланиш йўлга қўйилди.

Бу тадбирлар эса хўжалик юритиш механизмини такомиллаштиришга, хўжаликларни иқтисодий жиҳатдан мустақкамлашга, қишлоқ меҳнаткашлари турмуш даражасини

оширишга ҳамда хўжаликларда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашни ривожлантиришга йўл очди.

Қишлоқ хўжалигида банд бўлган ортиқча меҳнат ресурсларини саноатга, хизмат кўрсатиш соҳасига жалб этиш давлат аграр сиёсатининг гоят муҳим йўналиши ҳисобланади. Қишлоқ жойларига саноатни олиб кириш, замонавий технологияларга эга бўлган кичик корхоналарни очиб ҳисобига янги иш жойларини яратиш устувор вазифадир. Қишлоқда туб ислохотларни ўтказиш, қишлоқ хўжалигини тараққий қилдириш, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг асосий омили ва манбадир.

Ер давлатники, уни жамоа ва давлат хўжаликларига фойдаланиш учун бериб қўйилгани сабабли, харид нархини белгилаш давлат монополияси бўлиб келди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига белгиланадиган харид нархлари узлуксиз равишда индустриал ишлаб чиқариш воситаларига белгиланадиган саноат улгуржи нархларидан, ана шу қишлоқ хўжалиги маҳсулотларидан ишлаб чиқариладиган халқ истеъмоли молларига белгиланадиган давлат чакана баҳоларидан узлуксиз орқада қолиб кетди. Бу узоқ йиллар давомида шаклланиб келган бошқа тармоқларни аграр соҳа ҳисобига ривожлантиришни таъминлаб келди.

Қишлоқ хўжалигида хусусийлаштириш, айниқса, ерни сотиш ва сотиб олиш объектига айлантириш масаласи анча мураккаб масаладир.

Ўзбекистонда ҳамisha деҳқон ер эгасига эмас, ернинг ўзига бириктилган. Россияда эса крепостной деҳқон помещикники бўлиб келган. Биргина шу ҳодисанинг ўзи ҳам хусусий мулкчилик ерга эгаллик қилишнинг ягона шакли бўла олмаслигини кўрсатади.

Хўш, унда нима қилиш керак? Ердан фойдаланишнинг биз учун самарали қандай усуллари, шакллари бор? Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов шундай деб ёзади: “Қишлоқда ёзор мелиорацияларини ривожлантириш, деҳқонда соҳиблик ҳиссини уйғотиш мулкчилик муносабатларини такомиллаштириш, жамоа хўжаликларнинг ўзида ижара муносабатларини такомиллаштириш, ерни мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод фойдаланишга бериб қўйиш орқали, деҳқон фермер ҳамда шахсий ёрдамчи хўжаликларни кенг ривожлантириш асосида рўй бериши лозим”.

Деҳқончиликда оилавий пудрат шаклини қўллаш, даромадни тақсимлашда пайчилик усулидан фойдаланиш, пай орқали мулкка эгаллик қилиш, даромад олиш, шартнома асосида ишлаш бугунги кунда мақсадга мувофиқдир.

Ривожланган мамлакатларда аҳолининг 3-5%ини ташкил этадиган фермерлар озиқ-овқат маҳсулотлари билан ўз халқини тўла таъминлабгина қолмай, уни бошқа давлатларга ҳам экспорт қилади. Голландия ва Америкалик фермерларга сервис хизмат кўрсатиш бўйича қанчадан-қанча аҳоли банд эканлигини эътибордан соқит

қилиб бўлмайди. Фермер ўз уйида ёки фермасида туриб, керакли уруғ, минерал ўғитлар ёки техника хизмати учун арзон ва ишончли таъминотчи ҳамкорига буюртма бериши ва уни ўз вақтида олиши мумкин. Бу ўз навбатида қишлоқда хизмат кўрсатиш соҳасини етарли даражада ташкил этиш зарурлигини кўрсатади.

Республикада суғориш деҳқончиликнинг зарурий шarti ва моддий асосидир. Суғориладиган ерлар майдонини кенгайтириш, сув таъминотини яхшилаш, дарёлар оқимини мавсумий ва кўп йиллик бошқариш учун сув омборлари, тўғонлар қурилиши, ирригация шахобчаларини яхшилаш бўйича катта ишлар амалга оширилди. Ерларни мелиорациялаш, қишлоқ хўжалигини меҳанизациялаш, электрлаштириш, кимёлаштиришда эришилган ютуқлар экинлар ҳосилдорлигини ошириш, меҳнат унумдорлигини кўтаришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Республиканинг ўзида қишлоқ хўжалигини ишлаб чиқариш воситалари билан таъминлайдиган саноат тармоқларининг ривожланиши унинг моддий-техника базасини мустаҳкамлайди.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришдаги асосий жараёнлар механизациялаштирилди ва қўл меҳнатидан фойдаланиш анча қисқарди. Қишлоқ хўжалигида асосий дала ишлари (ер ҳайдаш, экиш, культивация билан бир вақтда ўғитлаш, дон экинларини йиғиб олиш ва бошқа) тулиқ, экин қатор ораларини ишлаш юқори даражада (пахтачилик соҳасида 78%) механизациялаштирилди. Республикада тайёрланган пахтанинг 30% дан ортиқроғи машиналарда териб олинди; бу кўрсаткич Жиззах, Сирдарё, Тошкент вилоятларида анча юқори.

Республика агросаноат мажмуини моддий-техника ресурслари билан таъминлаш, техникасини таъмирлаш ва унга инженерлик хизматини кўрсатишни “Ўзқишлоқхўжаликтаъминоттаъмир” тизимида қишлоқ хўжалигига техник хизмат кўрсатувчи “Ўзагроماشсервис” акциядорлик компаниясининг ихтисослаштирилган ташкилий хўжалик тузилмалари: “Қишлоқхўжаликмаштаъмир” таъмирлаш заводлари, “Агромашэтиёт-қисм” (таъминот бозорлари), “Техчорвамонтажсервис”, “Қишлоқ хўжалик жиҳозлаш бозорлари” ва бошқа бирлашмалар, компаниянинг вилоят ва туманлардаги бўлинмалари олиб боради. “Ўзқишлоқхўжалик-таъминоттаъмир” тизимида Қароқолпоғистон Республикаси ва 12 вилоят бирлашмаси, 163 туман ишлаб чиқариш корхонаси, 28 таъмирлаш заводи, 64 кичик корхона ва 13та қўшма корхоналар бор. Тизимга қарашли корхоналарда 50 номдаги машина ва механизмлар ишлаб чиқарилади. Мулкчиликнинг ҳамма туридаги хўжаликларга трактор, юк автомобили, афтобус ва енгил автомобиль, бульдозер, пахта териш машинаси, галла комбайни, хашак ўргич, трактор тиркамалари, культиватор, чигит экиш сеялкаси, пуркагич ва бошқа кўплаб қишлоқ хўжалигини машиналарини етказиб беради.

“Ўзқишлоқхўжаликтаъминоттаъмир” тизимида қишлоқ тадбиркорлари ва қишлоқ хўжалиги корхоналарига сервис хизмати кўрсатиш бўйича **“Ўзтехчорвасервис”** республика бирлашмаси ташкил этилган. Унинг барча вилоят ва туманларда 160 дан ортиқ ишлаб чиқариш-техника марказлари ишлайди. Майда улгуржи дўконлар, ижара сервис шахобчалари орқали қишлоқ хўжалиги машиналари, эҳтиёт қисмлар, узеллар, бутловчи деталлар сотилади ва бошқа турли хизматлар кўрсатилади.

Республика кимё саноати қишлоқ хўжалигининг ўғитларга бўлган эҳтиёжларини тўла қондириш қувватига эга. Экинларни зараркунандалар, касалликлар ва бегона ўтлардан ҳимоя қилишнинг кимёвий воситалари билан бирга, пахтачиликда биологик ҳимоя усулидан ҳам фойдаланилади. Ўзбекистонда 756 та биологик ҳимоя, трихограмма етказиб берувчи механизациялашган линиялар ишлайди. Республикада қишлоқ хўжалигига агрокимёвий хизмат кўрсатишни давлат-акционерлик бирлашмаси **“Ўзагрокимётаъминот”** олиб боради.

Республикада мавжуд қишлоқ хўжалиги техникаси паркидан оқилона фойдаланиш, уни ишлатиш харажатларини қисқартириш мақсадида туманларда мулкчиликнинг барча шаклларидаги машина-трактор парклари (МТП) ташкил этилган. Бу парклар хўжаликларидagi машина ва механизмларни кейинчалик сотиб олиш ҳуқуқи билан ижарага олади ёки қишлоқ хўжалиги техникаси хўжаликлардан қолдиқ қиймат бўйича машина-трактор парклари балансига берилади ва ерларни экишга тайёрлаш, қишлоқ хўжалиги экинларига ишлов беришга ҳосилни йиғиб-териш олишга доир механизациялашган ишларни хўжаликлар билан шартномалар бўйича бажаради.

Республика қишлоқ хўжалигининг илмий базаси етарли даражада ривожланган. Илмий изланишлар натижасида асосий қишлоқ хўжалиги экинларининг тезлишар, серҳосил навлари яратилди ва ишлаб чиқаришга жорий этилди. Илмий текшириш институтлари, тажриба станциялари, таянч пунктлари тармоқлари ривожлантирилди. Қишлоқ хўжалигини малакали мутахассислар билан таъминлайдиган олий ва ўрта махсус билим юртлари ташкил этилди. Ўзбекистон қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги илмий марказининг 17 илмий-тадқиқот институти, уларнинг 12 филиали, 15 таянч пункти, 9 та экспериментал базаси ва 50 га яқин бошқа бўлимларида қишлоқ хўжалиги, ўрмон ва агросаноат мажмуининг турли соҳаларида назарий ва амалий илмий-тадқиқот ишлари олиб борилади, фан ютуқлари ишлаб чиқаришга жорий этилади.

Республикада қишлоқ хўжалиги соҳасидаги умумий сиёсатни қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги амалга оширади. Давлат бошқарувининг қуйи бугини бўлган туман қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармалари жамоа хўжаликлари, давлат хўжаликлари, ширкатлар уюмлари, ижара хўжаликларига умумий раҳбарликни олиб боради. Ихтисослашувга кўра боғдорчилик, тоқчилик, айрим

иссиқхона хўжаликлари мустақил “Ўзмевасабзавотузумсаноат” холдинг компаниясига қарайди. Айрим тармоқларда раҳбарликни амалга ошириш учун вазирликлар “Қорақўл”, “Ўзбек ипаги”, “Ўзпарранда саноат”, “Асал” каби Республика ишлаб чиқариш уюшмалари ташкил этилган.

2003 йил 27 октябрда Ўзбекистон Республикасининг “Фермер хўжалиги тўғрисидаги” қонунига мувофиқ қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислоҳотларни жадаллаштириш мақсадида “2004-2006 йилларда фермер хўжалиklarини ривожлантириш концепцияси тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони қабул қилинди. Унга асосан фермер хўжалиklarининг устувор йўналишлари сифатида ривожлантириб қишлоқ хўжалигидаги ислоҳотларни жадаллаштириш асосий мақсад қилиб қўйилган.

Фермер хўжалиklarини ривожлантириш Концепциясида, зарар кўриб ишлаётган, паст рентабелли ва истиқболсиз ширкат хўжалиklarини фермер хўжалиklarига айлантириш назарда тутилган.

АСМни ислоҳ қилиш қуйидаги принципларга асосланиши лозим:

1. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг асосий масалалари давлат аграр сиёсатини таъсирида ҳал қилинади;
2. Қишлоқ жойларидаги давлат корхоналарини ишлаб чиқариш воситаларига жамоа ва хусусий мулкчиликка асосланган хўжалиklar тузган ҳолда қайта қурилади;
3. Ерга давлат мулкчилигини қатъий равишда таъминлаш, унга хусусий мулк бўлишига йўл қўймаслик;
4. Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқарувчиларда мулк эгаси ҳиссини яратиш, уларни ўз меҳнати натижаларига эга бўлишчилигини таъминлаш;
5. Моддий рағбатлантириш ҳиссини ривожлантириш ва ҳоказо.

Юқорида келтирилган принципларга асосланган ҳолда Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигида ўтказилаётган иқтисодий ислоҳотлар қуйидаги устувор йўналишларда кечishi керак:

1. Ер муносабатларини такомиллаштириш;
2. Деҳқон фермер хўжалиklarини ривожлантириш;
3. Қишлоқда кичик ва ўрта бизнесни ташкил қилиш;
4. Қишлоқ хўжалигида бозор инфраструктурасини ташкил қилиш;
5. Қишлоқ хўжалигида солиқ ва баҳо сиёсатини такомиллаштириш;
6. Қишлоқ хўжалик бошқариш тизимини такомиллаштириш;
7. Қишлоқ хўжалик моддий техника хизматини ривожлантириш;
8. Илмий изланиш ва кадрларни тайёрлаш, уларни малакасини оширишга эътиборни кучайтириш.

Таянч иборалар

- Агросаноат мажмуи
- Аграр сиёсат
- Деҳқончилик
- Чорвачилик
- Мулкчилик шакллари
- Давлат сектори
- Нодавлат сектори
- Пахта якка ҳоқимлиги
- Натура кўрсаткичи
- Қиймат кўрсаткичлари
- Самарадорлик кўрсаткичлари
- Ширкат хўжалиги
- Фермер хўжалиги
- Деҳқон хўжалиги
- Машина-трактор парки
- Хўжалик шартномалари
- Бозор инфраструктураси
- Солиқ сиёсати
- Баҳо сиёсати

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Агросаноат мажмуи, унинг таркиби ва вазифалари ҳақида нималар дея оласиз?
2. Қишлоқ хўжалигининг таркиби қандай?
3. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон ҳамжамиятида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришдаги тутган роли тўғрисидаги фикрингиз?
4. Қишлоқ хўжалиги ишлай чиқаришининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
5. Республика қишлоқ хўжалигида мулкчилик шакллари қандай?
6. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида деҳқончиликнинг таркиби, уни ривожлантириш дастурининг кўрсаткичлари таркиби қандай?
7. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида чорвачиликни таркиби, уни ривожлантириш дастурининг кўрсаткичлари қандай?
8. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришининг натура ва қиймат кўрсаткичлари, уларни ҳисоблаш усуллари қандай?
9. Республика қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш жараёни тўғрисида нима дея оласиз?
10. Қишлоқ хўжалигида ширкат, фермер, деҳқон хўжалиги тизими. Уларнинг таърифини биласизми?
11. Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш дастури тўғрисида нима дея оласиз?

12. Агросаноат мажмуини ислоҳ қилиш принциплари ва асосий йўналишлари ҳақида фикрингиз?

Адабиётлар:

1. И. Каримов Ўзбекистон буюк келажак сари Т. Ўзбекистон, 1998 йил 225-252 бетлар.
2. И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн биринчи сессиясида “Қонунларимиз деҳқон манфаатларига хизмат қилсин” мавзусида сўзлаган нутқи. Ўзбекистон овози 1998 йил 5 май.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 27 октябрдаги «2004-2006 йилларда фермер хўжалиklarини ривожлантириш концепцияси тўғрисида»ги Фармони. Халқ сўзи, 2003 йил 28 октябр.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги фаолиятини такомиллаштириш” тўғрисидаги қарори, 2001 йил 18 январ.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 24 июлдаги «Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари бўйича Давлат қўмитаси тузиш тўғрисида»ги Фармони. Халқ сўзи. 1998 йил 25 июль.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 15 июль қарори, “Қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишга оид қонун ҳужжатларига мувофиқ қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжалиklари) тузиш чора-тадбирлари тўғрисида”, Халқ сўзи, 18 июль 1998 йил.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 24 мартдаги “Қишлоқ хўжалигида ислоҳатларни чуқурлаштиришининг энг муҳим йўналишлари тўғрисида”ги Фармони. Халқ сўзи, 2003 йил 25 март.
8. И.А.Каримов. “Эришган марраларимизни мустақкамлаб, ислоҳотлар йўлидан изчил бориш-асосий вазифамиз” мавзусида 2004 йил 7 февралда бўлиб ўтган Республика Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи газетаси, 2004 йил 10 феврал.
9. Ер тўғрисида, Мулк тўғрисида, Қишлоқ хўжалиги кооперативи, Корхона тўғрисидаги, Фермер хўжалиги тўғрисидаги, Деҳқон хўжалиги (1992-1998 йилда) тўғрисидаги қонунлар.
10. Э. Акрамов, Э. Тоиров. Экономические реформы Республики Узбекистон. Москва ТОО “Люкс-арт” 1998 г. 141-194 бетлар.
11. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тошкент. 1998 й. 92-134 бетлар.
12. Макроэкономические проблемы переходного периода в Узбекистоне Ташкент-1998, 309-321 бетлар.
13. Сельское хозяйство и планирование Правда Востока, 2.01.2001 г.

7-БОБ. КАПИТАЛ ҚУРИЛИШ МАЖМУИ

- § 1. Қурилиш мажмуи: мазмуни, стратегик социал-иқтисодий вазифаларни ечишдаги аҳамияти.
- § 2. Капитал қўйилмаларнинг таркиби. Капитал қўйилмаларнинг манбалари. Унинг ҳажмини ва иқтисодий самарадорлигини аниқлаш усуллари.

§ 1. Қурилиш мажмуи: мазмуни, стратегик социал-иқтисодий вазифаларни ечишдаги аҳамияти

Қурилиш - республикадаги моддий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим тармоқларидан бири. Республика иқтисодиётида ялпи ижтимоий маҳсулот таркибида солиштирма ҳиссасига кўра саноат ва қишлоқ хўжалигидан кейин 3-ўринда туради. Ялпи ички маҳсулотнинг 9%га яқини иқтисодиётда банд бўлган ишчи ва хизматчиларнинг тахминан 10,5% қурилиш ҳиссасига тўғри келади.

Қурилиш иқтисодиётнинг барча тармоқларига хизмат кўрсатиб, асосий фондларнинг қайта такрор ишлаб чиқариш учун шароитларни таъминлайди, иқтисодиётнинг мақбул таркибини барпо этиш, ишлаб чиқарувчи кучларни мақсадга мувофиқ жойлаштириш, республиканинг янги табиий бойликларини ўзлаштириш, бунд меҳнат ресурсларини ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этишга ёрдам беради.

Қурилиш мажмуи бу асосий фондларни бевосита қайта ишлаб чиқариш, моддий ишлаб чиқариш жараёнини таъминлайдиган моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг ва лойиҳа изланиш ишларининг ~~иқтисодидир~~ Қурилиш мажмуи қурилиш объектларини лойиҳалаштиришдан то ишга тушургунгача бўлган барча жараёнларини ўз ичига олади.

Технологик жиҳатдан қурилиш мажмуи ўз ичига:

- Бевосита қурилишни ёки қурилишни ишлаб чиқаришини;
- Қурилиш материаллари саноатини;
- Конструкция ва деталлар қурилиш саноатини (йиғма темир-бетон, металл конструкцияси, ёғоч ва ҳ.к.);
- Махсус лойиҳалаш ва изланиш ташкилотларини, корхона ва бирлашмаларни олади.

Шундай қилиб, қурилиш мажмуи - қурилиш ишлаб чиқаришини, лойиҳалаш ташкилотларини ҳамда зарур ускуналар, конструкция ва деталлар, қурилиш материалларини ишлаб чиқарадиган корхоналарни ўз ичига оладиган мураккаб тизимдир.

Қурилиш мажмуининг асоси бўлиб қурилиш ишлаб чиқариши ҳисобланади. Қурилиш ишлаб чиқариши бу доимий малакали ишчи ва мутахассисларга, зарур қурилиш монтаж ишларини олиб бора оладиган техникага эга бўлган қурилиш ва монтаж ташкилотларининг йиғиндисидир.

Қурилиш ишлаб чиқариши ёки капитал қурилиш доимий равишда бино ва ҳар хил мақсадлар учун қурилмалар яратади ёки реконструкция қилишни таъминлайди. Унинг маҳсулоти эксплуатацияга тайёр ишлаб чиқариш корхоналари, йўллар, турар жойлар, жамоат бинолари ва бошқалар ҳисобланади.

Иқтисодий моҳиятига кўра капитал қурилиш жараёни бу асосий фондларни қайта такрор ишлаб чиқаришдир.

Қурилиш жараёни **ҳўжалик** ва **пудрат** усулида олиб борилади.

Хўжалик усули - бу қурилишни бевосита қурувчиларнинг ўзлари (корхона, ташкилот, фирма ва ҳоказо) олиб борадилар. Бунда қурилаётган объект ана шу корхонани (ташкилотни) ўзи учун мўлжалланган бўлади.

Пудрат усули буюртмачилар билан шартнома асосида доимий ҳаракатдаги қурувчи ташкилотлар томонидан амалга ошириладиган қурилишдир. Унда икки томон: биринчи-пудратчи, яъни қурилиш ташкилоти ва иккинчи-томон: **буюртмачи**-(давлат ташкилоти, кооператив, хусусий корхона, ташкилот ва ҳоказо) қатнашади.

Улар ўртасида муносабат шартнома асосида белгиланади.

Миллий иқтисодиётнинг таркибий қисми сифатида қурилиш соҳасида ҳам иқтисодий ислохотлар амалга оширилди ва бу жараён охириги йилларда **чуқурлашиб бораёпти**. Хусусан:

-Қурилишнинг бошқарув таркибини кучайтириш;

-Қурилиш монополиясига барҳам бериш;

-Қурилиш ташкилотларини **акциялаш** ва хусусийлаштиришни чуқурлаштириш;

-Пудрат ишлари бозорини ташкил қилиш;

-Капитал қурилишни ташкил қилишда, инвестицион лойиҳаларни татбиқ қилишда тартиб ўрнатиш ва бошқа тадбирлар амалга оширилди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида қурилиш ишлари самарадорлигини янада ошириш мақсадида айрим қурилиш вазирликлари тугатилди. Масалан, **Ўзсаноатфуқароқурилиш**, **Ўзқишлоқхўжалик қурилиши**, **Ўзколхоз қурилиши**, **Ўзсувқурилиши** давлат концерни ва ҳоказолар тугатилди. Мулкчиликнинг турли шаклларига ўтказилган **ихтисослашган давлат концернлари**, **компаниялар**, **давлат-акциядорлик бирлашмалари**, **уюшмалар** ташкил этилди. Уларнинг энг йириклари: «Ўзсаноатхўжаликқурилиш» корпорацияси, «Ўзмонтажмахсуқурилиш» уюшмаси, «Ўздеҳқончиликқурилиш»

«Ўзжамоахўжаликқурилиш» давлат-ширкат бирлашмалари, «Тошкентуйжойинвестқурилиш» корпорацияси ва бошқалар. Сув хўжалиги ва мелиоратив ишларни «Ўзсувқурилиш» давлат концерни олиб боради. «Ўзтрансқурилиш», «Ўзавтойул» концерни. «Энергетика ва электрлаштириш» вазирлиги ҳам қурилиш ишларини бажаради. Бу ташкилотлар Республика иқтисодиётини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлган катта қурилишларни олиб бормоқда.

Масалан, «Ўзсаноатхўжаликқурилиш» давлат корпорацияси республикада саноат қурилиши, уй-жой ва бошқа ижтимоий мақсадлардаги объектларни қуриш билан шуғулланади. Қурилиш ташкилотлари, қурилиш индустрияси корхоналари, транспорт, лойиҳа-конструкторлик ва бошқа ташкилотларни ихтиёрий асосларда бирлаштиради.

Қурилиш индустрияси негизини давлат, акциядорлик, ширкат, хусусий, қўшма ва бошқа пудрат қурилиш-монтаж ташкилотлари, шунингдек, ўз моддий-техника ва ишлаб чиқариш базасига, малакали ишчи ва мутахассис кадрларга эга бўлган корхоналар, транспорт ва бошқа ёрдамчи хўжаликлар ташкил этади. Ўзбекистонда кўплаб қурилиш-монтаж трестлари, қурилиш саноати корхоналари, қуйи пудрат ташкилотлари, кичик корхоналар, лойиҳа, илмий ҳамда қурилиш соҳасига мослаштирилган илмий тадқиқот институтлари фаолият кўрсатади. Қурилиш-монтаж ишларининг деярли барчасини ихтисослаштирилган қурилиш ташкилотлари амалга оширади.

Қурилиш ташкилотлари - бу ихтисослаштирилган корпорация, компания, бирлашма, трестлар ва бошқармаларга уюшган.

Қурилиш моддий-техника базасининг муҳим таркибий қисмини қурилиш материаллари саноати ташкил этади. Республикада қурилиш материалларини ишлаб чиқариш, уларнинг тур хилини кўпайтириш йилдан-йилга ортиб бормоқда. Республикада маҳаллий хом ашё ресурсларидан бетон учун сунъий енгил тўлдирувчилар (керамзит, аглопорит), иссиқлик изоляцияси материаллари ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Қурилишда полимер материаллар, пластмасса маҳсулотлари, линолеум, полиэтилен қувурлар, синтетик смолалар асосидаги лак ва бўёқлар тобора кўпроқ қўлланилмоқда.

Қурилиш индустриясида йиғма темир-бетон конструкциялари ва деталларидан кўпроқ фойдаланилмоқда. Бино ва иншоотларнинг йирик қисmlарини, уй пойдеворлари, девор панеллари, зинапоялар ва бошқаларни завод усулида тайёрлайдиган янги тармоқлар пайдо бўлди. Биноларнинг зилзилабардошлиги таъминланган. Қишлоқ жойларида лойиҳалаш-қурилиш тамойиллари ўзгарди. Иморатларни тиклашда енгил конструкциялар кўпроқ қўлланилмоқда, хўжаликлар қўрғонларини қуришда уй-

жойлар билан бир пайтда маданий-маиший муассасалар, ишлаб чиқариш бинолари комплекс фойдаланишга топшириляпти.

Ўзбекистонда қудратли иқтисодий салоҳиятни барпо этишдаги муваффақиятлар бевосита қурилиш билан боғлиқ.

Республика мустақилликка эришганидан кейин капитал қурилиши янги дастур асосида давом эттирилди. Республика иқтисодиёти учун муҳим бўлган автомобиль, олтин қазиб олиш, нефть ва бошқа саноат тармоқларида янги корхоналарни қуриш бошланди. Барча вилоятларда саноат корхоналари, уй-жойлар, маданий-маиший бинолар, бозор ва савдо расталари, ҳаммом, чойхона, касалхона, маҳалла марказлари, масжидлар қурилди, ўнлаб меъморий комплекслар, тарихий ёдгорликлар, мадрасалар, масжидлар таъмирланди. Тошкентда «Туркистон» саройи, «Миллий банк» биноси, «Наврўз» ресторани, Амир Темур, Мирзо Улуғбек ҳайкаллари ва хиёбонлари, Алишер Навоий номидаги Миллий боғ, Андижонда Бобур боғи ва музейи, Фарғонада «Рамзий дарвоза» барпо этилди, Самарқанд вилоятининг Ургут шаҳрида кенг кўламда қурилиш ишлари олиб борилди; Олмалиқ кон-металлургия комбинати, Тошкент трактор заводи, Паркент «Қуёш» мажмуаси (Тошкент вилояти), Тошкент «Зенит» заводи, Ангрен резина-техника буюмлари заводи, республика банклари ассоциациясининг биноси, Асака автомобиль заводи, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Учқўрғон - Наманган сув қувури, Ғазалкент ойна заводи ва бошқа кўнгина объектлар қурилди.

Қурилиш соҳасида халқаро ҳамкорлик яхши самара бермоқда. Хорижий фирмалар билан ҳамкорликда Тошкент, Самарқанд, Бухоро шаҳарларида халқаро классдаги меҳмонхоналар қурилиши, хусусан Шератон меҳмонхонаси ҳамда, Россия, Дўстлик ва бошқа меҳмонхоналарни қайта таъмирлаш ишлари олиб борилди. Республика тарихида биринчи марта капитал қурилиши соҳасида чет эл инвестициялари жалб этилди.

Республика Президентининг 1996 йил 31 январдаги «Тошкент шаҳридаги уй-жой қурилишини давлат томонидан қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида» Фармониغا кўра аҳолининг турар жой шароитларини яхшилаш мақсадларида Тошкент давлат-акциядорлик уй-жой жамғарма банки («Тошкент уй-жой-жамғарма-банк») ташкил этилди ва банк уй-жой облигацияларини чиқарди.

Бу банк Тошкент шаҳрида аҳолини уй-жой билан таъминлашда жуда катта роль ўйнади. Шунинг эътиборга олиб бу ташкилотни республика аҳамиятига молик банк деб тан олинди ва барча вилоятларда шундай вилоят банклари ташкил қилинди.

Қурилиш мажмуи стратегик аҳамиятга эга бўлиб қуйидаги жуда муҳим социал-иқтисодий вазифаларни бажаради:

1. Қурилиш иқтисодиётнинг барча тармоқларини асосий фондларини янгиланишини ва ўсишини таъминлайди.

2. Иқтисодий таркибий қайта тузилишини таъминлайди.
3. Устувор тармоқ ва соҳаларни қуриш, реконструкция қилиш орқали макроиқтисодий пропорцияларни мунтазам равишда такомиллаштириб боради;
4. Қурилиш мажмуи ишлаб чиқаришни, маданий-маиший тармоқларни ҳудуд жиҳатдан жойланишини яхшилайдди. Бу ўз навбатида вилоятлар аҳолисини иш билан бандлилик даражасини оширади.

Шундай қилиб, қурилиш мажмуи мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожланишида жуда катта аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 6 майда «Капитал қурилишда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари тўғрисида» Фармони қабул қилинди. Унда капитал қурилишда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари этиб қуйидагилар белгиланди:

1. 2003-2004 йилларда лойиҳа ва пудрат қурилиш ташкилотларини давлат тасарруфидан чиқариш ҳамда хусусийлаштириш жараёнларини тўлиқ тугаллаш;

2. Уларнинг негизда асосан хусусий ва қўшма корхоналар ташкил этиш;

3. Лойиҳа ва қурилиш ишлари бозорида рақобат муҳитини яратиш;

4. Капитал қурилишда бошқарув ва хўжалик муносабатлари тизимига бозор тамойиллари ҳамда механизмларини кенг жорий этиш.

5. Лойиҳа ва қурилиш ишларини бажаришга буюртмалар жойлаштиришда танлов савдолари (тендерлар)ни ташкил этиш даражасини ошириш;

6. Қурилиш ташкил қилишнинг асосий шакли сифатида иншоотларни тўлиқ қуриб битказишга ўтиш, ишларни юқори сифатли бажариш ҳамда иншоотларнинг тўлиқ қуриб битказилиб топширилишини таъминлайдиган инжиниринг компаниялари ва лойиҳа-қурилиш ташкилотларини тузиш;

7. Қурилиш материаллари бозорини кенгайтириш, уларнинг илғор турларини ишлаб чиқаришни ўзлаштириш, қурилиш индустрияси корхоналарида замонавий технологияларни татбиқ этиш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг қабул қилган Фармони иқтисодий тизимнинг етакчи тармоқларидан бири-капитал қурилишда бозор ислохотларини янада чуқурлаштиришнинг сифат жиҳатдан янги босқичи ҳисобланади.

Мазкур Фармоннинг қоидаларини ҳаётга татбиқ этиш, ҳеч сўзсиз, капитал қурилишда туб ўзгартиришларни амалга ошириш,

тармоқ бозор иқтисодиёти тамоиллари ва талабларига мос келадиган хўжалик муносабатларини кенг жорий этишга имкон беради.

§ 2. Капитал қўйилмалар уларнинг таркиби ва манбалари. Унинг ҳажми ва иқтисодий самарадорлигини аниқлаш усуллари

Янги қурилиш объектлари мавжудларини реконструкция қилиш ва кенгайтириш учун меҳнат ва моддий-техника ресурслари сарф бўлади. Пул шаклидаги бу харажатлар капитал қўйилмаларни ташкил этади.

Капитал қўйилмалар - иқтисодий тармоқларида асосий фондларни янгитдан яратиш, мавжудларини реконструкция қилиш ва кенгайтириш учун йўналтириладиган харажатлар йиғиндиси.

Капитал қўйилмаларининг ҳажми ҳар бир объект бўйича лойиҳалар ва сметалар асосида белгиланади.

Барча харажатларнинг йиғиндиси ёки капитал қўйилмаларининг ҳажми уларнинг фойдаланиш йўналишларига қараб қуйидаги таркибда ташкил топади.

1. Технологик таркиб
2. Такрор ишлаб чиқариш таркиби
3. Тармоқ ва ҳудуд таркиби.

Технологик таркибда харажатлар мақсадли равишда гуруҳланади:

а) қурилиш монтаж ишларининг (ҚМИ) қиймати. У ўз ичига қурувчиларни иш ҳақини, фойдаланадиган материал ва конструкцияларнинг қийматини, қурилиш техникасининг амортизациясини ва бошқа харажатларни ўз ичига олади;

б) ускуналар қийматини: қурилиш объекти учун технологик, энергетик ва ускуналар қиймати;

в) бошқа харажатлар: лойиҳа - қидирув ишлари, қурилиш объеклари учун кадрлар тайёрлаш ва бошқариш.

Капитал қўйилмаларининг умумий ҳажмида бу харажатларнинг нисбати технологик таркибни ёки уларнинг ички тузилишини ташкил қилади.

Капитал қўйилмаларнинг технологик таркиби қурилишнинг тури ва характериغا боғлиқ бўлади. Масалан, Саноатда - харажатларининг кўпчилиги қисми анти қурилиш учун ускуналар, инструмент ва инвентарлар сотиб олишга кетади. Уй-жой коммунал хўжалиги соҳасида - харажатларнинг аксарият қисми қурилиш-монтаж ишларини эгаллайди.

Такрор ишлаб чиқариш таркиби капитал қўйилмаларни асосий фондларнинг турлари бўйича такрор ишлаб чиқаришга йўналтирилиши ифодаланади. Унда янги қурилиш, мавжуд

корхоналарни кенгайтириш, реконструкция қилиш ва уларни техник жиҳатдан қайта қуроллантириш бўйича нисбат кўрсатилади.

Янги қурилишга, дастлабки тасдиқланган лойиҳага биноан, янги майдонларда олиб борилаётган корхона, бино, объектлар қурилиш киради.

Мавжуд корхоналарни кенгайтириш янги лойиҳалар асосида иккинчи ва ундан кейинги тартибдаги қурилишларни, қўшимча цехлар қурилишини аналатади.

Ҳаракатдаги корхоналарни реконструкция қилиш уларни тулиғича ёки қисман қайта қурилишини билдиради. Унда янги қурилиш ёки ҳаракатдаги асосий ишлаб чиқариш цехларини кенгайтириш мумкин эмас. Реконструкция ишларини амалга оширишда маънавий ва физик жиҳатдан эскирган ускуналар алмаштирилади. Бу ўз навбатида янги ҳозирги замон технологияси асосида ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтиради ва уни техник даражасини ошириш имкониятини яратади.

Таъжриба шуни кўрсатадики, индустриал ривожланган иқтисодиётда янги қурилиш учун сарфланаётган харажатларнинг салмоғи, мавжуд корхоналарни техник жиҳатдан қайта қуроллантириш ва реконструкция қилиш учун сарфланаётган харажатлар салмоғидан камроқ бўлади.

Давлатни бу йўналишда олиб бораётган инвестиция сиёсати технологик таркибни такомиллаштиришда ижобий таъсир кўрсатади. Чунки капитал қўйилмалар таркибида асосий фондларнинг актив қисмига харажатлар сарфланиши мақсадга кўпроқ мувофиқдир.

Таркибий қайта қуриш муоммаларини ҳал қилиниши янги тармоқларни яратилиши ҳамда мавжуд корхоналарни техник жиҳатдан қайта қуроллантириш масаласини ечилиши-Республикада мустақиллик йилларида мисли кўрилмаган даражада қурилиш ишларини олиб бориш имконини берди.

Мамлакат иқтисодиётига капитал қўйилмаларни ажратиш сезиларли даражада кўпайди. Агарда Ўзбекистонда 1996йил капитал қўйилмаларнинг ҳажми 160,5млрд.ўлға тенг бўлган бўлса, у 1997йилда - 271,0 млрд.сўм, 1999йилда 369,7млрд.сўмни ташкил қилди. Капитал қўйилмаларнинг умумий таркибида асосий фондларнинг актив қисми учун сарфланаётган харажатлар ошиб бораёпти.

Капитал қўйилмаларнинг тармоқ таркиби иқтисодиётнинг тармоқлари ва соҳаларида фойдаланилаётган капитал инвестициялар салмоғини ва ҳажмини ифодалайди.

Тармоқ таркиби, энг аввало, маблағларни ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш объектлари бўйича тақсимланишини, ундан сўнг тармоқ соҳалари, яъни саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва алоқа, уй-жой ва ҳоказолар бўйича тақсимланишини конкретлаштиради. Инвестицияларни тармоқлараро таркиби маълум даврда ҳал қилинадиган вазифаларни характеридан ва уларнинг устуворлигидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Иқтисодиёт тармоқларини ислоҳ қилишнинг бошланиш даврида

инвестиция маблағлари ишлаб чиқариш соҳаларига кўпроқ ажратилган. 1994-1996йиллар капитал моблағларнинг 2/3 қисми ишлаб чиқариш соҳасига ажратилган. Кейинги йилларда капитал маблағларнинг тармоқлар бўйича тақсимланишида ноишлаб чиқариш соҳаларига, хусусан, уй-жой, коммунал тармоқларига, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларига эътибор кучайиб бораётганини кўришимиз мумкин.

2001 йилдан бошлаб чет эл инвестициялари сезиларли даражада кўпайди. Масалан, 2001йилда 2000йилга нисбатан уларнинг салмоғи капитал қўйилмаларининг таркибида 30% яқинига ёки 1млрд. АҚШ долларига тенг бўлди. Бу ўз навбатида ишлаб чиқариш объектларини реконструкция қилишни ва техник жиҳатдан қайта қуролантиришни кенгайтириш учун қулай имконият яратилди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига асосан ақдемек лицей, профессионал коллежлар қуриш учун марказлаштирилган инвестицияларнинг 1/3 қисми ажратилди.

2003 йил мамлакат иқтисодиётга жалб этилган инвестициялар ҳажми қарийб 2 трилион сўмга етди. Бу эса 2002 йилга 4,5 фоиз кўпдир.

Капитал қурилмаларнинг ҳудудий таркиби капитал қўйилмаларнинг туманлар, вилоятлар ва иқтисодий регионлар бўйича тақсимланишини билдиради. Бу масалани ҳал қилишда иқтисодиёт ҳудудий таркибини такомиллаштириш вазифалари асосида ҳал қилинади.

Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фондларини ишга тушириш ҳисоб-китоблари капитал қўйилмаларнинг тақсимланиши билан чамбарчас боғлиқ бўлиши керак. Капитал қўйилмаларга бўлган талаб зарур бўлган ишлаб чиқариш қувватлари, асосий фондларни ишга тушириш асосида аниқланади.

Талаб ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш сарфлари бўйича алоҳида аниқланади. Ишлаб чиқариш соҳасида капитал қўйилмаларга бўлган талаб алоҳида бир хил маҳсулот ишлаб чиқарадиган тармоқларда ва номенклатураси кенг бўлган тармоқларда ҳисобланади.

Бир хил маҳсулот ишлаб чиқарадиган тармоқларда капитал қўйилмалар ҳажми қуйидаги формула билан аниқланади:

$$K = K_{уд} \Delta K,$$

бу ерда: K - капитал қўйилмалар;
 $K_{уд}$ - капитал қўйилмаларнинг салмоғи (яъни бир бирлик қувватни ўсишини таъминловчи капитал қўйилмалар);
 ΔK - Янги қурилиш ва кенгайтириш ҳисобига қувватларнинг ўсиши, яъни қувватларга бўлган қўшимча эҳтиёж.

Капитал қўйилмалар ҳажмига бўлган умумий талаб ҳаракатдаги қувватларни ишга туширишга, техник жиҳатдан қайта қурулганишига, янги ишлаб турган корхоналарни кенгайтириш, прогнозлаштириш даврида киритилган ҳамда аввал ишга туширилган объектлар ишларини тамомлаш ва прогнозлаштириш йилининг охирида қурилиш заделени ташкил этиш учун капитал қўйилмаларни суммаси сифатида аниқланади.

Ноишлаб чиқариш соҳасидаги тармоқларда капитал қўйилмаларга бўлган талаб шу соҳа корхоналари сонини кенгайтириш ва капитал қўйилмалар салмоғига бўлган талаб асосида аниқланади. Масалан, савдода савдо майдонининг ўсиши ва капитал қўйилмалар салмоғи асосида, табобатда касалхоналардаги уринлар сонининг ўсиши ва капитал қўйилмалар салмоғи асосида ва ҳоказо.

Капитал қўйилмаларнинг асосий манбаи миллий даромаднинг жамғарма фонди ҳисобланади. Ҳозирги вақтда капитал қўйилмаларнинг асосий молиявий манбалари қуйидагича.

- Корхонанинг ўз маблағлари, бюджет, кредит, аҳолининг маблағлари, чет эл инвестициялари ва ҳоказо.

Капитал қўйилмаларининг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари икки гуруҳга бўлинади:

I. Умумий мутлақ самарадорлик кўрсаткичлари.

II. Қиёсий самарадорлик кўрсаткичлари.

Умумий мутлақ самарадорлик кўрсаткичлари қуйидагича аниқланади:

1. **Миллий иқтисодиёт миқёсида, республика ва тармоқлар бўйича самарадорлик ($\mathcal{E}_{\text{мх}}$) қуйидагича аниқланади:**

$$\mathcal{E}_{\text{мх}} = \frac{\Delta D}{K}$$

бу ерда: ΔD - миллий даромаднинг ўсиши;
 K - капитал қўйилмалар.

2. **Алоҳида тармоқлар бўйича: ($\mathcal{E}_{\text{ох}}$)**

$$\mathcal{E}_{\text{ох}} = \frac{\Delta \text{ЧП}}{K} \quad \text{ёки} \quad \frac{\Delta \Pi}{K}$$

бу ерда: $\Delta \text{ЧП}$ - соф маҳсулотнинг ўсиши;

$\Delta \Pi$ - фойданинг ўсиши;

K - капитал қўйилмалар.

3. **Мажмуий дастурлар, техник-иқтисодий муаммолар, алоҳида лойиҳаланаётган корхоналар, объектлар, тадбирлар бўйича: ($\mathcal{E}_{\text{ух}}$)**

$$\mathcal{E}_{\text{ух}} = \frac{Ц - С}{K}$$

бу ерда: Π -йиллик маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми;
 C -маҳсулот таннархи.

4. Тармоқлар, корхоналар бўйича: (Эр)

$$\varepsilon_p = \frac{C_1 - C_2}{K}$$

бу ерда: $C_1 - C_2$ -капитал қўйилмалар киритилгунча ва киритилгандан кейинги маҳсулот таннархи.

III. Қиёсий самарадорлик кўрсаткичлари.

Бу кўрсаткичлар ҳар бир вариантдаги минимумга келтирилган харажатлардир. Бу қуйидагича ҳисобланади:

$$C_1 + E_n \quad K_i \rightarrow \min$$

бу ерда: C_1 -жорий харажатлар;

K_i - i варианты бўйича капитал қўйилмалар.

Агарда қиёсланаётган вариантларда капитал қўйилмалар ҳар хил вақтларда амалга оширилса, бундай шароитда вариантлар келтирилган коэффицентлар бўйича аниқланади:

$$B = \frac{1}{(1 + E_{\text{ин}})} t$$

бу ерда: $E_{\text{ин}}$ - ҳар хил вақтларда харажатларни келтириш нормативи;

t - маблағларни ишга туширишдан самара олгунгача бўлган вақт.

Масалан: Тармоқ бўйича капитал қўйилмалар самарадорлигининг норматив коэффиценти 0,20¹.

Вариант	Вариантлар бўйича смета қиймати	Йил ичида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархи	Шартли харажатлар
I	6,2	5,5	6,74 (5,5-0,2 0,6)
II	6,8	5,0	6,36 (5-0,2 0,8)
III	7,4	4,5	5,94 (4,5-0,2 7,4)

Жадвалдан кўриниб турибдики, иқтисодий нуқтаи назардан III вариант мақсадга мувофиқдир.

¹Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши Т.Ўқитувчи, 1996 йил 66-67 бетлар.

Таянч иборалар

- Қурилиш мажмуи
- Қурилиш индустрияси
- Хўжалик усули
- Пудрат усули
- Буюртмачи
- Танлов савдолари (тендер)
- Лойиҳа-қурилиш ташилотлари
- Капитал қўйилмалар
- Янги қурилиш
- Корхоналар реконструкцияси
- Инвестиция сиёсати
- Қиёсий иқтисодий самарадорлик

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Қурилиш мажмуи. Унинг мазмуни, таркиби ва иқтисодиётда тутган ўрни ҳақида нима дея оласиз?
2. Қурилиш жараёнида хўжалик ва пудрат усулини қандай тушунасиз?
3. Қурилиш соҳасида республикада ўтказилаётган иқтисодий ислохотлар қандай кечаяпти?
4. Қурилиш индустрияси негизини қандай хўжаликлар ташкил қилади?
5. Қурилиш ташилотлари ҳақида нима дея оласиз?
6. Қурилиш соҳасидаги халқаро ҳамкорлик қандай олиб борилади?
7. Қурилиш қандай социал-иқтисодий вазифаларга эга?
8. Капитал қурилишида иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари қайсилар.
9. Капитал қўйилмалар тушунчаси тўғрисида нима дея оласиз?
10. Капитал қурилиши соҳасидаги инвестиция сиёсатининг моҳияти қандай?
11. Капитал қўйилмаларнинг ҳудудий таркиби нимани билдиради?
12. Капитал қўйилмаларнинг ҳажми қандай аниқланади?
13. Капитал қўйилмаларнинг манбаига нималар киради?
14. Мутлақ ва қиёсий самарадорлик кўрсаткичлари қандай аниқланади?

Адабиётлар:

1. И. Каримов. «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» Тошкент. Ўзбекистон, 1999 йил.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг «2003 йилнинг 1 ярим йиллигида иқтисодиёт ва ижтимоий

соҳани ривожлантириш якунлари ҳамда Ушбу соҳаларда ислоҳотларнинг муҳим устувор йўналишлари бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш тўғрисида»ги қарори. 2003 йил 18 июл. «Маърифат» газетаси, 2003 йил 23 июл.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Капитал қурилишида иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштиришнинг асосий йналишлари тўғрисида» 2003 йил 6 майдаги ПФ-3240 сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари №5.2003 йил 10-18 бетлар.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2003 йил 2 декабрдаги Қарори. Халқ сўзи, 2003 йил 4 декабр.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тошкент шаҳридаги уй-жой қурилишини давлат томонидан қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги 1996 йил 31 январ Фармони.
6. И.А.Каримов. «Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислоҳотлар йўлидан изчил бориш- асосий вазифамиз» мавзусида 2004 йил 7 февралда бўлиб ўтган Республика Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи газетаси, 2004 йил 10 феврал.
7. А.П. Градов. Национальная экономика. Санкт-Петербург. «Специальная литература» 1997 г. Стр. 189-210.
8. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. Тошкент. Ўқитувчи 1996 йил 61-67 бетлар.

8-БОБ. ИЖТИМОЙ ТАРМОҚЛАР МАЖМУИ ВА УЛАРНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ

- § 1. *Ижтимоий тармоқлар мажмуи ва ривожлантириш вазифалари.*
- § 2. *Таълим тизими ва уни ислоҳ қилиш. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури.*
- § 3. *Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш.*
- § 4. *Уй-жой коммунал хўжалигини ислоҳ қилиш.*
- § 5. *Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармогини қайта қуриш.*

§ 1. Ижтимоий тармоқлар мажмуи ва уни ривожлантириш вазифалари

Давлатнинг функцияларидан бири-уни ижтимоий сиёсати функцияси ҳисобланади. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ва улар ўртасидаги кучли иқтисодий тенгсизликнинг олдини олиш мақсадида даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш бўйича давлат чоратадбирлари тизими **Ижтимоий сиёсат** дейилади. Кенг маънода ижтимоий сиёсат деганда шахснинг ҳаёт фаолиятини шундай шароитларини яратиш ва туғиб туриш бўйича кўрилган барча чоратадбирлар тушунилади. Бу тадбирлар шахснинг ривожланишга ёрдам беради ва унинг ижодий имкониятларини тулиқ намоён қилишни рағбатлантиради.

Ижтимоий соҳа аҳолининг ўзига хос бўлган интилиши ва маънавий эҳтиёжини қондириш учун турли-туман хизмат кўрсатадиган муҳим тармоқлар йиғиндисидир.

Аҳолини турмуш фаровонлиги даражаси мамлакатнинг фақат иқтисодий тараққиёт даражаси билангина эмас, балки ижтимоий соҳалар тараққиёти даражаси билан ҳам ифодалавади. Ижтимоий соҳа давлат томонидан олиб борилаётган иқтисодий сиёсатнинг натижаси ўз аксини топади ва амалга оширилади. Иқтисодий сиёсат эса барча аҳоли манфаатини кўзлайди. Айнан ижтимоий соҳада давлатнинг инсонпарварлик даражаси ҳар томонлама яққол намоён бўлади.

Ижтимоий соҳа Миллий иқтисодиётнинг бажарувчи тармоқларини ўз ичига олади. Жумладан, у халқ таълими ва маъданияти, соғлиқни сақлаш, аҳолига нафақа тўлаш, коммунал хўжалиги, маиший хизмат кўрсатиш, физкультура ва спорт хўжалиги каби қатор соҳаларни ўз ичига олади. Булардан ташқари ижтимоий соҳа ҳаёт даражасини яхшилаш, иқтисодиётда ижтимоий адолатни ўрнатишда муҳим аҳамият касб этади.

2002 йил август ойида бўлиб ўтган Иккинчи чақирғиқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг туққизинчи сессиясида қилган маърузасида Ислом Каримов мамлакатимиз тараққиёти ҳақида тўхталиб, еттига устувор вазифаларни олға сурган эди. Еттинчи устувор вазифа устида тўхталиб, **ижтимоий соҳаларнинг муҳимлигини таъкидлаб шундай деган эди: “Ўйлайманки, ижтимоий инфратузилмани, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларни янада ривожлантириш, нафақа билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш, аҳолини экологик ва бошқа хавф-хатарлардан муҳофаза этиш, қисқа қилиб айтганда, одамларимизнинг социал соҳа бўйича талаб ва эътирозларини қондириш масалаларини ҳар томонлама кучайтириш лозимлигини исботлаб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак”.**

Ижтимоий соҳа тараққиётнинг қай даражадалиги маълум жиҳатдан мамлакатдаги сиёсий ва психологик муҳитни, аҳолининг умумий кайфиятини белгилайди. Ижтимоий соҳаларнинг ўсиши ҳудудларнинг умумий иқтисодий тараққиёти даражасини кўрсатувчи белги бўлиб хизмат қилади.

Миллий иқтисодиётнинг асосий муаммоларига фақат иқтисодий жиҳатдангина эмас, балки ижтимоий тараққиёт нуқтаи назаридан қаралиши лозим. Шундан кўришиб турибдики, ижтимоий соҳалар моддий-техника базасини мустаҳкамлаш масаласи бозор муносабатларига ўтишнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади. Ижтимоий соҳалар фаолиятининг самарадорлиги унинг барча асосий таркибий қисмларининг комплекс ривожланишига боғлиқ.

Мустақиллик йилларида ижтимоий соҳанинг барча таркибий қисмларини ривожлантириш борасида муҳим диққатга сазовар ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, уларга тиббий ёрдам кўрсатиш, таълим-тарбия, маданият, дам олиш, уй-жойлар шароитини яхшилаш, маиший хизмат кўрсатиш каби қатор соҳаларни яхшилаш борасида улкан ишлар амалга оширилди.

Ижтимоий соҳада олиб борилаётган ислоҳотлар қуйидаги вазифаларни бажаришни таъминлаши лозим:

1. Ҳар бир инсонни, энг аввало малакали тиббий хизматдан фойдаланиши, бепул умумий таълим олиши учун зарур шарт-шароит яратиши ва таъминлаши лозим.
2. Аҳолини кам таъминланган, яъни унинг моддий ва ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган қисмини ҳимоя қилишга қаратилган, энг аввало аҳолини ночор гуруҳларини аниқ манзилли ва мақсадли ижтимоий ҳимоя қилиш тизимини барпо этиш.
3. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишни иқтисодий ислоҳотлар дастуридаги узлуксиз устувор йўналишлардан бири деб, ҳисоблаш.
4. Пенсия тизимининг молиявий барқарорлигини таъминлаш, пенсиянинг реал миқдорини ошириш.
5. Меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган аҳолига ўз даромадлари ҳисобидан юқорироқ ижтимоий истеъмол қилишни таъминлайдиган иқтисодий шароит яратиш.

6. Аҳолини турар жойларга, маиший хизмат кўрсатиш, савдо ва умумовқатланиш корхоналарининг хизматларига ҳамда маданият, санъат, спорт ва бошқа соҳаларга бўлган қонуний талабларини таъминлаш учун зарур шароитлар яратилиш.
7. Ижтимоий-маданий институтларнинг ривожланишини ҳуқуқий ва ташкилий асосларини шакллантириш ва бошқалар.

§ 2. Таълим тизими ва уни ислоҳ қилиш. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури

Таълим жамиятининг ривожланиш тенденцияси ва ҳолатини ақс эттиради ва унга таъсир кўрсатади. Миллатнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий қиёфаси кўп жиҳатдан унинг зиёлилар дунёқарашини, билимдонлик савиясини ва жасоратига боғлиқ. «Оламга қуёш зиё таратса, одамзод қалбига зиёли нур сочади», дейди халқимиз.

Ҳозирги вақтда Республикада 63 та Олий ўқув юрти, жумладан, 16 та университет, 9575 та мактаб фаолият кўрсатмоқда. Умумтаълим мактабларида мустақиллик йилларида 300 дан ортиқ янги типдаги таълим муассасалари очилди. Фақат 1998-2002 йиллар мобайнида 216 минг ўқувчига мўлжалланган замонавий ўқув ва ишлаб чиқариш ускуналари билан жиҳозланган касб-ҳунар коллежлари, академик лицейлар барпо этилди, Янги таълим стандартлари яратилди ва ўқув жараёнига жорий этилди.

Ўрта махсус ўқув юртиларига зарур бўлган жиҳозлар сотиб олиш учун жалб қилинган чет эл инвестицияларининг миқдори 150 млн. АКШ долларини ташкил этди.

Иқтидорли талабаларни қўллаб-қувватлаш мақсадида «Умид», Педагогик кадрларни хоризжда тайёрлаш ва қайта тайёрлашни таъминлаш бўйича «Устоз» жамғармалари ташкил этилди. Уч мингта яқин талаба ва аспирантлар чет мамлакатларда таълим олмақдалар, 2,2 минг педагоглар малакасини оширдилар. Бугунги кунда «Умид» ва «Устоз» жамғармалари бирлаштирилиб «Истеъдод» жамғармаси тузилди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш давлат ва хўжалик қурилишининг барча соҳаларида юқори малакали мутахассислар мавжудлигини тақозо қилади. Шундай шароитда таълим муаммоси давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб беришдан иборатдир. Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан мукамал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни юксалтириш, миллий уйғониш ғоясини рўёбга чиқаришдаги янги

авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолди.

Мамлакатимизда 1992 йилнинг июл ойидан бошлаб «Таълим тугрисида»ги қонун амал қила бошлади. Унга биноан таълим тизимини ислоҳ қилишнинг асослари, ёшларни ўқитиш ва тарбиялашга қўйиладиган асосий талаблар аниқланди. У, энг аввало, кишилик жамияти яратган бойликларни ва эришган миллий давлат ютуқларини назарда тутадиган болалар боғчасидан олий мактабгача бўлган узлуксиз бўлиши керак.

Ислохотларни бошланиш даврида Республикада мактаб таълимини ташкил қилишда қатор ижобий силжишлар юз берди:

1. 1996-1997 ўқув йилидан бошлаб мактабларнинг биринчи синфларида ўқиш янги алифбода олиб борилди. Янги имло, алифбода ўқиш учун зарур дастур, қўлланма ва дарсликлар яратилди.
2. Шу давр мабойнида 300га яқин янги турдаги таълим муассалари очилди. Олий ўқув юртлари қошида 46 лицей ташкил этилди, 800 га яқин ўқувчи чет элларда таълим олди, кўпгина ўқитувчилар хорижий давлатларнинг илгор тажрибаларини ўрганиш мақсадида чет мамлакатларга бориб қайтди.
3. Талабалар ва ўқитувчи-мураббийларни, моддий ва маънавий рағбатлантириш йўлга қўйилди. Масалан, 1993 йилдан бошлаб охириги курс аълочи талабалар ва аспирантлари учун «Президент стипендияси» жорий қилинди; Беруний, Навоий, Улутбек номидаги стипендиялар таъсис қилинди; конкурс ва мусобақа қолибларига моддий-пул рағбатлантиришлари жорий қилинди. Профессор-ўқитувчиларга меҳнат шартномаларининг контракт тизими жорий этилди ва ҳоказо.
4. Ўрта махсус таълим соҳасида республикада жойларда бизнес мактаби, касб-ҳунар курсларининг очилиши, бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда, янги мутахассисликлар (Фермер, Солиқ ва Божхона ходими, Аудит ва ҳоказо) киритилди.
5. Олий мактаб соҳасида тест усуллари жорий этилди; вилоятлар марказларидаги педагогика институтлари университетларга айлантирилди; Чет элларга тажриба алмашиш ва талабаларни ўқишга юбориш йўлга қўйилди; Иқтисод ва бизнес соҳасидаги мутахассис ва ўқитувчиларни қайта тайёрлаш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган ишлар олиб борилди. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида 2 мингдан ортиқ талаба ва мутахассислар чет элларда ўқиб келишди; 200 дан ортиқ чет эл мутахассислари республикамиз ўқув муассасаларига жалб қилинди;
6. Давлат ва Жамият қурилиш академияси, Банк ва Молия ҳамда «Солиқ» академиялари ташкил қилинди.
7. «Маҳалла», «Камолот», «Соғлом авлод учун», «Нуроний», «Улутбек», «Умид», «Устоз» жамғармалари тузилди.

Ўқоридаги амалга оширилган ишлар дастлабки йилларда таълим жараёни тизимида кўпгина ижобий ўзгаришларни амалга

опириш имкониятини берди. Аммо ўтган давр мабойнида амалга оширилган бу тадбирлар бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бера олмади, натижада кўпгина муаммолар ҳал қилинмай қолаверди:

1. Собиқ Совет давридан қолган таълим-тарбия тизимига хос мафкуравий қарашлардан ва сарқитлардан қутилиш имкониятини бермади.
2. Амалга оширилган ўзгаришлар ва тадбирлар таълим-тарбия ва ўқув жараёнларининг таркибини, бошқичларини бир-бири билан узвий боғлаш яъни узлуксиз таълим-тарбия тизимини тапқил қилиш муаммоларини еча олмади.
3. Амалдаги таълим-тарбия жараёни замонавий талабларга жавоб беролмаслиги, мутахассислар тайёрлаш, таълим-тарбия тизимини жамиятдаги бўлаётган ислоҳот, янгиланиш жараёнлари талаблари билан боғланмаганлиги кўриниб қолди.
4. Ёшларнинг сезиларли қисми (Ўрта мактабни битирганларининг 70 фоизгача бўлган қисми) меҳнат бозорига киришга тайёр эмас, чунки улар маълум бир касб-малакага эга эмас эди.
5. Аксарият мактабларнинг моддий техника ва ахборот базаси етарли аҳволда эмаслиги, Ўрта ва Олий мактабларнинг зарур ускуналар билан таъминланганлиги эса-талаб даражасидан анча паст бўлганлиги, сифатли ўқув-услубий адабиётларни камлиги сезиларли даражада эди.

Маълумот учун қуйидагиларни келтириш лозим топдик: 1988 йилда ўрта мактабнинг битта ўқувчисига СССРда – 58 сўм, ГДРда – 119 марка, Швецияда – 1000 долларга тўғри келган.

Олий ўқув юртининг ҳар бир талабасига СССРда – 2400 сўм тўғри келган бўлса, ривожланган Фарб давлатларида бу кўрсаткич – 80000 долларгача тўғри келган.

6. Мактабгача таълим ва тарбиянинг ахволи қониқарсиз даражада қолди. Боғча ёшдаги болаларнинг 25 фоизи мактабгача болалар муассасаларига қамраб олинган эди, холос.
7. Мактабларда ва бошқа ўқув юртларида таълим жараёнининг узидаги ва ўқитиш услубидаги жуда кўп камчиликлар ўқувчиларда мустақил фикрлаш қобилиятини ривожланмай қолишга сабабчи бўлиб қолган эди. Ўрта мактабни битирганларнинг 10 фоизигина Олий ўқув юртларига ўқишга кирар эди, холос. Юқорида кўрсатилган ва бошқа муаммолар таълим жараёнларини чуқур ислоҳ қилиш лозимлигини тақозо этди.

Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1997 йил август ойида «Таълим тўғрисида» Қонун қабул қилди. Бу қонунда таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари, таълим тизими ва турларининг ҳуқуқий асослари белгилаб берилди.

«Таълим тўғрисида»ги Қонунга биноан Ўзбекистон Республикаси ижтимоий тараққиёти соҳаси, таълим, устувор деб эълон қилинган.

Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат қилиб белгиланган:

1. Таълим ва тарбиянинг инсонпарварлик, демократик характерда эканлиги;
2. Таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;
3. Умумий ўрта, шунингдек қрта махсус, касб-ҳунар таълимининг мажбурийлиги;
4. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг йўналишини: академик лицейда ёки касб-ҳунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;
5. Таълим тизимининг дунёвий характерга эга эканлиги;
6. Давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиқлиги;
7. Таълим дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув;
8. Билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;
9. Таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш.

Таълим тўғрисидаги қонунга биноан **Кадрлар Тайёрлаш Миллий дастури** қабул қилинди. У узоқ даврга мўлжалланган бўлиб таълимнинг барча тизимини ва турларини, тизимини ислоҳ қилишга қаратилгандир.

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури қуйидаги таълим турларини белгилайди.

1. Мактабгача таълим;
2. Умумий ўрта таълим;
3. Ўрта махсус, касб-ҳунар, таълими;
4. Олий таълим;
5. Олий ўқув юртидан кейинги таълим;
6. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш;
7. Мактабдан ташқари таълим.

Мактабгача таълим - мактабгача таълим бола соғлом, ҳар томонлама камол топиб шаклланишини таъминлайди, унда ўқишга интилиш ҳиссини уйғотади, уни мунтазам таълим олишга тайёрлайди. Мактабгача таълим бола олти-етти ёшга етгунича давлат ва нодавлат мактабгача тарбия болалар муассасаларида ҳамда оилаларда амалга оширилади. Мактабгача таълим мақсади ва вазифаларини рўёбга чиқаришда маҳаллалар, жамоат ва хайрия ташкилотлари, халқаро фондлар фаол иштирок этади.

Умумий ўрта таълим Тўққиз йиллик (I-IX синфлар) ўқишдан иборат умумий ўрта таълим мажбурийдир. Таълимнинг бу тури бошланғич таълимни (I-IV синфлар) қамраб олади ҳамда ўқувчиларнинг фанлар асослари бўйича мунтазам билим олишларини, уларда билим ўзлаштириш эҳтиёжини, асосий ўқув-илмий ва умуммаданий билимларни, миллий ва умумбашарий қадриятларга асосланган маънавий-ахлоқий фазилатларни, меҳнат кўникмларини, ижодий фикрлаш ва атроф-муҳитга оғли муносабатда бўлишни ва касб танлашни шакллантиради. Умумий ўрта таълим тугалланганидан

кейин таълим фаилари ва улар буйича олинган баҳолар курсатилган ҳолда давлат томонидан тасдиқланган наъмунадаги аттестат берилади.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими умумий ўрта таълим негизида ўқиш муддати уч йил бўлган мажбурий ўрта махсус, касб-ҳунар таълими узлуксиз таълим тизимидаги мустақил турдир. Ўрта махсус, касб-ҳунар коллежи ўқувчилари томонидан ихтиёрий танланади.

Академик лицей давлат таълим стандартларига мувофиқ ўрта таълим беради. Ўқувчиларнинг имкониятлари ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг жадал интеллектуал ривожланиши чуқур, соҳалаштирилган, табақалаштирилган, касбга йўналтирилган таълим олишини таъминлайди.

Касб-ҳунар коллежи тегишли давлат таълим стандартлари доирасида ўрта махсус, касб-ҳунар таълими беради; ўқувчиларнинг касб-ҳунарга мойиллиги, билим ва кўникмаларини чуқур ривожлантириш, ташлаб олинган касб-ҳунар буйича бир ёки бир неча ихтисосни эгаллаш имконини беради.

Олий таълим ўрта махсус, касб-ҳунар таълими негизига асосланади ҳамда икки (бакалаврият ва магистратура) босқичга эга.

Олий таълим муассасаларига талабалар қабул қилиш давлат грантлари негизида ва пуллик-шартномавий асосда амалга оширилади.

Бакалаврият - мутахассисликлар йўналиши буйича фундаментал ва амалий билим берадиган, таълим муддати камида тўрт йил давом этадиган таянч олий таълимдир.

Бакалаврлик дастури тугалланганидан сўнг битирувчиларга давлат аттестацияси якунларига биноан касб буйича "бакалавр" даражаси берилади ва давлат томонидан тасдиқланган намунадаги, касб-ҳунар фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берадиган диплом топширилади.

Магистратура - аниқ мутахассислик буйича фундаментал ва амалий билим берадиган, бакалаврият негизида таълим муддати камида икки йил давом этадиган олий таълимдир.

"Магистр" даражасини берадиган давлат малака аттестацияси магистирлик дастурининг интихосидир. Магистрларга давлат томонидан тасдиқланган намунадаги, касб-ҳунар фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берадиган диплом топширилади.

Олий ўқув юртидан кейинги таълим жамиятнинг олий малакали илмий ва илмий педагог кадрларга бўлган эҳтиёжларини қондиришга, шахснинг ижодий таълим-касб-ҳунар манфаатларини қаноатлантиришга қаратилган.

Олий ўқув юртидан кейинги таълимни олий ўқув юртларида ва илмий-тадқиқот муассасаларида (аспирантура, адъюнктура, докторантура, мустақил тадқиқотчилик) олиш мумкин. Олий ўқув юртидан кейинги таълим босқичлари (аспирантура, докторантура) диссертация ҳимояси билан якунланади.

Якуний давлат аттестациялари натижаларига тегишли равишда фан номзоди ва фан доктори илмий даражаси берилиб, давлат томонидан тасдиқланган намунадаги дипломлар топширилади.

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш мутахассисларнинг касб билимлари ва кўникмаларини янгилаш ҳамда чуқурлаштиришга қаратилган. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш таълим муассасаларидаги ўқиш натижаларига кўра давлат томонидан тасдиқланган намунадаги гувоҳнома ва сертификат топширилади.

Мактабдан ташқари таълим болалар ва ўсмирларнинг таълимга бўлган, якка тартибдаги, ортиб борувчи талаб-эҳтиёжларини қондириш, уларнинг буш вақтини ва дам олишини ташкил этиш учун давлат органлари, жамоат ташкилотлари, шунингдек, бошқа юридик ва жисмоний шахслар маданий-эстетик, илмий, техникавий, спорт ва бошқа йўналишларда мактабдан ташқари давлат ва нодавлат таълим муассасаларини ташкил этадилар.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг мақсади- таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тула халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишдир.

Ушбу мақсадни рўёбга чиқариш куйидаги вазифалар ҳал этилишини назарда тутади:

1. «Таълим тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига мувофиқ таълим тизимини ислоҳ қилиш, давлат ва нодавлат таълим муассасалари ҳамда таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида рақобат муҳитини шакллантириш негизида таълим тизимини ягона ўқув-илмий-ишлаб чиқариш мажмуи сифатида изчил ривожлантиришни таъминлаш;

2. Таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини жамиятда амалга оширилаётган янгиланиш, ривожланган демократик ҳуқуқий давлат қурилиши жараёнларига мослаш;

3. Кадрлар тайёрлаш тизими муассасаларини юқори малакали мутахассислар билан таъминлаш, педагогик фаолиятнинг нуфузи ва ижтимоий мақомини кўтариш;

4. Кадрлар тайёрлаш тизими ва мазмунини мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиёти истиқболларидан, жамият эҳтиёжларидан, фан, маданият, техника ва технологиянинг замонавий ютуқларидан келиб чиққан ҳолда қайта қуриш;

5. Таълим олувчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг ва маърифий ишларнинг самарали шакллари ҳамда услубларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш;

6. Таълим ва кадрлар тайёрлаш, таълим муассасаларини аттестациядан ўтказиш ва аккредитация қилиш сифатида баҳо беришнинг ҳолис тизимини жорий қилиш;

7. Янги ижтимоий-иқтисодий шароитларда таълимнинг талаб қилинадиган даражаси ва сифатини, кадрлар тайёрлаш тизимининг амалда фаолият кўрсатиши ва барқарор ривожланишининг кафолатларини, устуворлигини таъминловчи норматив, моддий-техника ва ахборот базасини яратиш;

8. Таълим, фан ва ишлаб чиқариш самарали интеграциялашувини таъминлаш, тайёрланаётган кадрларнинг миқдори ва сифатига нисбатан давлатнинг талабларини, шунингдек, нодавлат тузилмалари, корхоналар ва ташкилотларнинг буюртмаларини шакллантиришнинг механизмларини ишлаб чиқиш;

9. Узлуксиз таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимига бюджетдан ташқари маблағлар, шу жумладан, чет эл инвестициялари жалб этишнинг реал механизмларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш;

10. Кадрлар тайёрлаш соҳасида узаро манфаатли халқаро ҳамкорликни ривожлантириш.

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг мақсад ва вазифалари босқичма-босқич рўёбга чиқарилади.

Биринчи босқич (1997-2001 йиллар) – мавжуд кадрлар тайёрлаш тизимини ижобий салоҳиятини сақлаб қолиш асосида ушбу тизимни ислоҳ қилиш ва ривожлантириш учун ҳуқуқий, кадрлар жиҳатидан, илмий-услубий, молиявий-моддий шарт-шароитлар яратиш.

Иккинчи босқич (2001-2005 йиллар)- Миллий дастурни тўлиқ рўёбга чиқариш, меҳнат бозорининг ривожланиши ва реал ижтимоий иқтисодий шароитларни ҳисобга олган ҳолда унга аниқликлар киритиш.

Бу босқичнинг асосий вазифалари қуйидагилардир:

1. Мажбурий умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимига, шунингдек, ўқувчиларнинг қобилиятлари ва имкониятларига қараб, табақалаштирилган таълимга ўтиш тўлиқ амалга оширилади.

2. Таълим муассасаларининг махсус тайёрланган малакали педагогик кадрлар билан тўлдириш таъминланади, уларнинг фаолиятида рақобатга асосланган муҳит вужудга келтирилади.

3. Таълим муассасаларининг моддий-техника ва ахборот базасини мустаҳкамлаш давом эттирилади, ўқув-тарбия жараёни юқори сифатли ўқув адабиётлари ва илғор педагогик технологиялар билан таъминланади. Узлуксиз таълим тизимини ахборотлаштириш амалга оширилади.

4. Таълим хизмати кўрсатиш бозорини шакллантириш механизмлари тўлиқ ишга солинади.

Учинчи босқич (2005 ва ундан кейинги йиллар) – тўпланган тажрибани таҳлил этиш ва умумлаштириш асосида, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш истиқболларига мувофиқ

кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш ва янада ривожлантириш. Бу босқичда:

1. Таълим муассасаларини ресурс, кадрлар ва ахборот базалари янада мустақкамланади, ўқув тарбия жараёни янги ўқув-услубий мажмуалар, илғор педагогик технологиялар билан тўлиқ таъминлаш;

2. Миллий (элита) олий таълим муассасаларини қарор топтириш ва ривожлантириш амалга оширилади. Касб-ҳунар таълими муассасаларининг мустақил фаолият юритиши ва ўзини-ўзи бошқариши шакллари мустақкамлаш;

3. Таълим жараёнини ахборотлаштириш, узлуксиз таълим тизими жаҳон ахборот тармоғига билан тўлиқ қамраб олиш каби вазифалар ҳал қилинади.

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури ижтимоий ривожланишнинг барча соҳаларида таълимнинг устуворлигини билдирадиган давлат сиёсатининг моҳиятини ифодалайди. Республикамизда яратилган ялпи ички маҳсулотнинг 11% и, давлат сарф-харажати бюджет бўйича умумий сарф-харажатдан 35%дан юқорироқ миқдорни таълим учун сарфланаётганлиги буни яққол исботидир. Таълим учун сарф-харажатларнинг бу миқдори бўйича Ўзбекистон жаҳоннинг етук мамлакатларига яқинлашиб бораётганлигини исботлайди.

Тахминларга кўра 2005 йилнинг охирига бориб, Республикамизда жаҳон стандартларига жавоб берадиган академий лицейларни сони 181 ва касб-ҳунар коллежларини сони 1611 ҳамда улардаги ўқувчиларнинг сони 1,5 млн. кишига етади.

Кадрлар тайёрлаш тизимини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Таълимнинг узлуксизлигини таъминлаш;
2. Педагог ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш;
3. Таълим жараёнини мазмунан ислоҳ қилиш;
4. Маънавий ва ахлоқий тарбия ва маърифий ишларни такомиллаштириб бориш;
5. Иқтидорли ва истеъдодли ёшларни аниқлаб бориш ва ўқитиш;
6. Таълим тизимини бошқариш;
7. Касб-ҳунар таълими сифатини назорат қилиш тизимини шакллантириш;
8. Таълим тизимини молиялаш;
9. Моддий-техника таъминотини яхшилаш;
10. Таълим тизимининг яхлит ахборот маконини вужудга келтириш;
11. Таълим хизмати кўрсатиш бозорини ривожлантириш;
12. Таълим соҳасида ижтимоий кафолатларни таъминлаш ҳамда бу соҳани давлат томонидан қўллаб қувватлаш;
13. Фан ва таълим жараёни алоқаларини ривожлантириш;
14. Ишлаб чиқариш ва таълим тизим интеграциялашувини ривожлантириш;

15.Таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасидаги халқаро ҳамкорликни ривожлантириш.

§ 3. Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш

Соғлиқни сақлаш-бу жамият аъзолари соғлиғини ҳимоя қилиш ва яхшилаш бўйича давлат томонидан олиб борилган иқтисодий ва тиббий тадбирлар мажмуидир.

Соғлиқни сақлаш тизими бу даволаш ва дори-дармон етказиб берувчи муассаларининг барчасини уз ичига оладиган ижтимоий-соҳанинг муҳим тармоғидир. Бу муассаларининг ҳолатига инсон салоҳиятини ривожланиши бевосита боғлиқ бўлади. Инсон соғлиғи, инсоний салоҳият мамлакат иқтисодий ривожланишининг муҳим шарти ҳисобланади. Ҳозир Республика аҳолисига давлатга қарашли 1050 касалхона ва 3594 амбулатория-поликлиникаси тиббий ёрдам кўрсатмоқда. 2000 йили Ўзбекистонда «Соғлом авлод йили», деб эълон қилинди ва тиббий муассасаларнинг фаолиятини яхшилайдиган, аҳолига тиббий хизматлар сифатини янада кўтарадиган катта ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон Республикасида замонавий, юксак жаҳон талабларига жавоб берадиган ташхис қўйиш ва даволаш тиббий асбоб-ускуналар билан жиҳозланган, юқори малакали врачлар ва ўрта тиббий ходимлари билан таъминланган шопилинч тиббий ёрдамнинг яхлит тизими яратилган ва фаолият кўрсатапти.

Ўзбекистон улкан инсоний салоҳиятга эга бўлган мамлакатдир. «Инсон салоҳияти энг фаол, энг бунёдкор омил бўлиб, - дейди Президентимиз, - у мамлакатнинг ислоҳотлари ва туб ўзгаришлар йўлидан тинимсиз илгарилаб боришини таъминлаб беради». Жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши даражаси билан белгиланувчи мазкур омил, ўз навбатида, уни ривожлантириш ва тараққий эттиришда ҳал қилувчи рол уйнайди.

Республика аҳолиси 2004 йилнинг бошланишига 26,0 млн. кишидан ошди. Бундан 37,2% шаҳар ва шаҳарчаларда 62,8% қишлоқларда яшайди. Ўзбекистоннинг муҳим хусусияти шундан иборатки, бу ерда аҳолининг ўсиш суръатлари юқори. 1990-2003 йилларнинг ўзида мамлакатимиз аҳолисининг сони салкам 24,0% га кўпайди. Аҳоли сонининг ўртача йиллик ўсиш суръати ана шу йилларда 1,8% ни ташкил этди ёки йилга 400 минг кишидан сал кўпроққа ўсди.

Ўзбекистонга дунё аҳолисининг 0,4%и тўғри келгани ҳолда, у жаҳон аҳолиси табиий ўсишининг 0,5% ни таъминлайди.

«Трент» агентлиги БССТ-Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотларига таяниб хабар қилишгача, сайёрамизда одамларнинг ўртача умри 48,5 йилни ташкил этади. МДХ давлатлари орасида энг кўп умр кўрувчилар Белоруссияда 68,5 йил, Россияда 67,5

йил бўлиб, ундан кейин Арманистон (66,5), Украина (66,3), Молдавия (64,6), Тожикистон (64,2), Ўзбекистон (63,9), Қирғизистон (63,5), Қозоғистон (63,3), ва Туркменистон (61,1)га тўғри келар экан. Собиқ Иттифоқ худудида энг узоқ умр кўрадиганлар Болгарияда 70,1 йилни, Литвада 69,2, Латвияда 69,0 йилни ташкил этади. Жаҳон давлатлари рўйхатида энг узоқ яшайдиганлар Андорада 83 йил, Сан-Маринода 81, Японияда 80 йилни ташкил этади. Энг қисқа умр кўрадиганлар Ботсвана ва Мозамбикда бўлиб, улар 35,5 йил умр кўришар экан. (Даракчи газетаси 8(258), 19.02.04).

Аҳолининг соғлиғини сақлаш ҳолати, энг аввало, давлат ва жамиятнинг ижтимоий тузумига боғлиқ бўлади. Шунинг учун мустақил Ўзбекистонда бўлаётган қайта қуришлар соғлиқни сақлаш тармоғини ҳам четда қолдирмади.

1992 йилдаёқ Ўзбекистонда тармоқни интенсив ривожлантириш принципларига асос солган соғлиқни сақлашни ривожлантириш концепцияси белгиланди. Собиқ Совет давридаги соғлиқни сақлаш тизими самарасиз бўлиб экстенсив принцип асосида ривожланган. Бу тизимда сифат курсаткичларига эмас, балки миқдор курсаткичларига асосий эътибор берилган. Масалан, мустақиллик даврининг бошларида Ўзбекистонда 22 млн. кишига 70 мингдан ортиқ врач тўғри келар эди. Ана шу даврда Туркияда 60 млн. аҳолига 23 минг врач Малайзияда 18 млн. аҳолига 6,2 минг врач тўғри келган. Ўзбекистондаги врачларнинг кўпчилиги аҳолини даволаш юқори даражада эканлигини асло билдирмас эди.

Шундай қилиб, Республикамизда қабул қилинган соғлиқни сақлашнинг интенсив йўлга ўтказиш концепцияси на фақат тўғри, балки зарурат эканлигини ҳаётни ўзи исботлади.

Ўзбекистонда 1996 йил 26 августда “Республика фуқароларининг соғлиғини сақлаш ҳақида” Қонун қабул қилинди.

Мазкур қонун билан Республика аҳолисини соғлиғини сақлашнинг қуйидаги асосий принциплари аниқлаб қўйилди:

1. Соғлиқни сақлаш соҳасида инсон ҳуқуқини таъминлаш;
2. Аҳолини барча қатламлари учун тиббий ёрдам олиш имконияти;
3. Профилактик тадбирлар устуворлиги;
4. Соғлиғини йўқотган кишиларни ижтимоий муҳофаза қилиш;
5. Тиббий фан ва амалиётнинг бирлиги.

Бу қонун соғлиқни сақлаш тизимининг институционал тузилмасини ва биринчи даражали фаолият йўналишларини аниқ белгилаб берди. Республикамизда соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантиришнинг ҳуқуқий ҳолати ва мулкчилик шакли турлича институционал тузилмаларни ташкил қилиш ва амалий фаолиятини йўлга қўйиш модели тавлаб олинган. Бир вақтнинг ўзида, қонунда фуқароларнинг ёши, моддий ва профессионал ҳолати, шунингдек, зарурий хизмат характери аниқ эътироф этилган тиббий ёрдам олиш ҳуқуқлари алоҳида белгиланган.

Қонунга мувофиқ, халқ саломатлигини сақлаш мақсадида давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни амалга оширишни бошқариш давлат зиммасига юклатилади. Соғлиқни сақлаш бўйича давлат тизими таркибига марказий ва маҳаллий бошқарув органлари, шунингдек уларнинг тассаруфида бўлган даволаш-профилактика, илмий-тадқиқот муассасалари, ўқув даргоҳлари, фармацевтика корхоналари ва ташкилотлари, санитария-профилактика муассасалари, тез тиббий ёрдам хизмати, суд-тиббийёт экспертизаси ташкилотлари киради.

Давлат ташкилотлари марказий ва маҳаллий бюджет ҳисобидан молия билан таъминланади. Бу ташкилотларда-бепул тиббий хизмат кўрсатилади. Давлат корхоналари ва ташкилотлари томонидан яратилган ҳамда молия билан таъминланадиган тиббий муассасалар ҳам шу гуруҳга киритилади.

Хусусий тиббийёт муассасалари тизими таркибига даволаш-профилактика, аптека муассасалари, тиббийёт ва фармацевтик маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналар, шунингдек, яқка тартибда тиббий ёки фармацевтик фаолият билан банд бўлган жисмоний шахслар киради.

Соғлиқни сақлаш соҳасида барча муассаса ва ташкилотларнинг, шу билан бир вақтда жисмоний шахсларнинг фаолияти давлат томонидан қатъий белгиланади ва назорат қилинади. Тиббий хизмат билан боғлиқ фаолият олиб бориш учун махсус давлат лицензиясига эга бўлиш лозим.

Мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 1998 йил 10 ноябрда тасдиқланган 1998-2005 йилларга мўлжалланган “Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш давлат дастури” босқичма-босқич рўёбга оширилмоқда. Бу дастур республика ҳудудларида турли мулкчилик шаклига асосланган тиббий муассасалар тармоғини кенгайтириш ва соғлиқни сақлаш тизимининг моддий-техника базасини мустаҳкамлашни кўзда тутди. Бундан кўзланган мақсад республика аҳолисини зарурий тиббий хизмат билан таъминлаш, тиббий хизмат тизимини такомиллаштириш, ислоҳотнинг ташкилий-стратегик режаларини амалга оширишдан иборат.

Ушбу дастурга асосан соғлиқни сақлаш соҳасида:

- она ва бола саломатлигини ҳимоялаш;
- юқумли касалликларга қарши курашиш ва уларнинг олдини олиш;
- дастлабки тиббий-санитария ёрдами базасини мустаҳкамлаш;
- атроф-муҳитни ҳимоялаш каби йўналишлар устувор деб белгиланган.

Мазкур дастурга мувофиқ 2005 йилгача соғлиқни сақлаш соҳасида икки босқичли дастлабки ва кейинги тиббий хизмат кўрсатиш шаклига ўтилади. Бу вақтда тиббий ёрдам қуйидагича амалга оширилади:

* қишлоқ шароитида: қишлоқ тиббиёт пункти (ҚТП)- марказий ҳудудий касалхона (МХК) ва унинг қошидаги поликлиника. Чўл, яйлов зоналаридаги чорвадорлар учун ва тоғлиқ жойлардаги аҳоли учун участка касалхоналари ҳамда фельдшер- акушерлик пунктлари сақланади:

* шаҳарларда: маслаҳат- диагностик поликлиника (ёки диагностика маркази)- шаҳар касалхонаси.

* Тиббий хизмат соҳасида тор мутахассислик йўналишларидан воз кечиб, босқичма-босқич умумий амалиётчи врачларни тайёрлашга ўтилади. Бундан мақсад, соғлиқни сақлаш тизимининг бошланғич бўғинидаёқ кўп соҳали малакали тиббий ёрдам олишни таъминлашдир.

Умумий амалиётчи врач бу терапевт, отоларинголог, амбулатория шароитида диагноз қўйиб оғир бўлмаган операцияларни бажароладиган хирургдир.

Дастурга мувофиқ тиббий ҳамшираларни коллежларда тайёрланади. Улар коллежларда 3 йил ўқигандан сўнг Олий ўқув юртига киришлари ва хорижий давлатларда бўлгани каби олий маълумотли ҳамшира касбини олишлари мумкин.

* Республикамизда пуллик тиббий хизмат кўрсатиш тизимини шакллантириш ҳам кўзда тутилган. Бундай тиббиёт муассасалари молиялаштиришнинг икки хили негизида шакллантирилади. Биринчиси, хусусий молиялаштириш. Бунда юридик ва жисмоний шахслардан кўрсатилган тиббий хизматлар учун пул ундирилади. Иккинчиси, аралаш молиялаштириш. Бунда сарф-харажатларнинг маълум қисми давлат бюджетидан ажратиладиган дотациялар ҳисобига қопланади. Аралаш молиялаштириш асосида фаолият юритувчи тиббий муассасалар жумласига катталар ва болаларга мўлжалланган кўп тармоқли касалхоналар, ихтисослашган марказ ва клиникалар, соғлиқни сақлаш, санитария, фармакология соҳасида изланишлар олиб борувчи, илмий-тадқиқот ташкилотлари, қисман тиббий кадрларни тайёрлаш билан банд ўқув даргоҳлари киради.

Хусусий молиялаштириш принципитга асосан, шахсий амалиётчи врачлар, нодавлат даволаш профилактика ташкилотлари, ҳомила-дорларга ва туғадиган аёлларга тиббий ёрдам кўрсатувчи айрим хусусийлаштирилган муассасалар иш юритади. Суғурта компанияларининг мақсадли пул ўтказмаси, юридик ва жисмоний шахсларнинг хизмат ҳақини тўлаши тиббий хизмат кўрсатувчи нодавлат муассасаларининг молиявий таъминот манбаи ҳисобланади.

Республикада 2003 йилда соғлиқни сақлаш манбалари бўлиб давлат бюджети маблағлари - 95,4%, Ҳомийларни маблағлари - 1,9% пулли хизматлардан тушумлар - 2,7%ни ташкил қилган.

* Соғлиқни сақлаш ишhini такомиллаштириш ва «децентрализация» йўли билан бошқаришни ташкил этиш; Бошқариш ва тақсимлаш функцияларини пастки-қуйи бўғинга эвенога бериш;

Соғлиқни сақлаш вазирлиги бошқаришнинг олий органи сифатида соғлиқни сақлашнинг стратегик масалаларини ҳал қилиш билан шуғулланиши лозим бўлади.

* Республикада соғлиқни сақлашни ислоҳ, қилишнинг муҳим муаммоларидан бўлиб бу мажбурий тиббий суғурталашга ўтиш масаласидир. Маълумки, кўпчилик ривожланган давлатларда тиббий суғурталаш ўз самарасини кўрсатган. Ўзбекистонда бу масалани ҳал қилишда шохма-шошарликка йўл қўймасдан аҳолини иқтисодий, демографик, тарихан вужудга келган урф-одатларни эътиборга олиш лозим.

Тиббий суғурталаш механизмини амалда қўллашни таъминлаш мақсадида Давлат фонди ташкил этилади. Шунингдек, ихтиёрий тиббий суғурталаш билан шуғулланувчи хусусий фондлар шакллантирилади, давлат назорати остида фаолият юритаётган бошқа суғурта ташкилотларига тиббий суғурталаш билан шуғулланишга рухсат берилади.

* Соғлиқни сақлаш соҳасида нодавлат ташкилотларнинг шаклланиши ва ривожланишини қўллаб-қувватлаш мақсадида давлатимиз янги ташкил топган хусусий тиббий муассасаларни икки йил муддатга барча турдаги солиқлардан озод этди.

Республикада хусусий тиббий муассасаларни шакллантириш мавжуд даволаш-профилактика ташкилотларини давлат тасарруфидан чиқариш ҳисобига ҳам амалга оширилмоқда. Хусусийлаштиришга тендер асосида акциялар савдоси орқали ёки кейинчалик сотиб олиш шarti билан узоқ муддатли ижарага бериш йўли билан эришилмоқда. Хусусийлаштиришнинг асосий шартларидан бири, давлат томонидан белгиланган ва кафолатланган бепул тиббий ёрдам кўрсатишни таъминлашдан иборат. Бу деган сўз, тиббий муассасалар хусусийлаштирилиши оқибатида худди шу ҳудудда истиқомат қилувчи аҳоли кафолатланган тиббий ёрдамга муҳтож бўлиб қолмайди.

Нодавлат ташкилотлар қаторига халқаро ташкилотлар ва соғлиқни сақлаш мақсадлари учун маҳсулот ишлаб чиқарувчи қўшма корхоналар ҳам киритилади.

Республикада хайр-саховат ишлари билан шуғулланувчи жамғарма ва ташкилотларнинг салмоғи ошиб бормоқда. Бу хусусий тиббий муассасаларни кучли рақобат шароитида ишлашга ундайди. Натижада, бозор муносабатларининг кескин салбий таъсири анча юмшатилади. Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ этиш ва нодавлат тузилмаларнинг шаклланиб ривожланишига, улар томонидан кўрсатиладиган тиббий хизмат сифатининг юксалишида хорижий инвесторларнинг роли ҳам беқийёсдир.

* Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш давлат дастурига мувофиқ даволашнинг янги интенсиф шакллари қўллаш асосида ошқоча касалхона ўринлари сонини қисқартириш назарда тутилган. 1991 йили Республикадаги тиббиёт муассасаларида мавжуд булган

уринлар сони 260 мингдан ошди. Соғлиқни сақлашнинг Миллий дастурини ҳаётга тадбиқ қилиш жараёнида уларнинг сони тенг ярмига қисқартирилди ва ўрин оборотини тезлаштириш ҳисобига уларнинг зарур миқдордаги қисми сақланиб қолибди. Тиббий муассасаларга муружаат қилган кишиларнинг 25 %игача бўлган қисми узоқ муддат давомида стационар ҳолда даволанар эди. Бу кўрсаткич ривожланган давлатларда 3-4 %ни ташкил қилади, ҳолос.

Дастурга биноан асосий тиббий хизмат бу поликлиникаларда ва кундузги стационарларда бўлиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2003 йил 2 декабр куни “Аҳолига шопилинч тиббий ёрдам хизматини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Қарор қабул қилди. Унда республикада соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш дастури муваффақиятли амалга оширалаётганлиги қайд қилиниб аҳолига шопилинч тиббий хизмат кўрсатишни ташкил этишни янада такомиллаштириш ва унинг сифатини ошириш, шопилинч тиббий ёрдам тизимини ривожлантиришни рағбатлантириш назарда тутилган. Бу қарорга мувофиқ республика шопилинч тиббий ёрдам маркази ҳузурида бюджетдан ташқари шопилинч тиббий ёрдам хизматини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамғармаси ташкил этилади. 2004-2005 ўқув йилидан бишлаб “Шопилинч тиббий ёрдам” ихтисослиги бўйича Магистратура очилади.

§ 4. Уй-жой коммунал хўжалигини ислоҳ қилиш

Коммунал хўжалиги- уй-жой хўжалигига хизмат кўрсатиш, уни асраш, сув таъминоти ва канализация, иссиқлик ва газ таъминоти, аҳоли яшайдиган жойларни тозалаш билан шуғулланувчи санитария-техника ташкилотлари, электр, газ ва тақсимловчи тармоқлар, шаҳар хўжалигини ободонлаштириш, саноат, таъмирлаш-қурилиш, лойиҳалаш корхоналари, ташкилотлари ва бошқаларни уз ичига оладиган кўп тармоқли соҳалар йиғиндисидир.

Маълумки, бозор иқтисодиётига ўтгунгача республикада коммунал хизмат кўрсатишни коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги ва унинг тегишли вилоятлар, шаҳар, туман, буғинлари амалга оширар эди. Уларнинг фаолият доираси шаҳар ва шаҳарчалар, туман марказлари билан чегараланар эди. Айрим шаҳар ва шаҳарчаларда, қишлоқ жойларда коммунал хизмат кўрсатишни қишлоқ хўжалиги, йирик саноат корхоналари ва ташкилотлари ҳам амалга оширар эди.

Республика коммунал хўжалигида умумий қуввати бир кеча-кундузда 6,3 млн. м³ ичимлик сувни олиш қувватига эга бўлган иншоотлар, 16238 км узунликдаги сув ўтказгич шахобчалари ва сув ўтказгичлар, бир кеча-кундузда умумий қуввати 3,4 млн. м³ чиқинди сувларини тозалаш кучига эга бўлган иншоотлар, 5114 км коллекторлар ва канализация шахобчалари, 3671 км иссиқлик тармоғи, 16 газ тўлдирувчи станция ва 72 минг км.дан ортиқ газ

шаҳобчаларидан фойдаланилади. Йилига истеъмолчиларга 2,1 млрд. м³ ичимлик сув, 36,5 млрд. м³ дан зиёд таббий газ етказиб берилди.

Мустақиллик йилликларида Ўзбекистонда коммунал хўжалиги йирик соҳага айланди, саноат ишлаб чиқаришининг ривожини ва аҳолининг тез ўсишига боғлиқ ҳолда илдам суръатлар билан ривожланди. Қишлоқ жойларида аҳоли яшайдиган жойларни обод қилишда лойиҳалаш ишлари йўлга қўйилди, шаҳарчалар, кўплаб экспериментал агрошаҳарлар қурилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1993 йил 15 июлдаги "Ўзбекистон Республикасида коммунал хизмат кўрсатишни бошқаришни такомиллаштириш тўғрисида"ги Фармонида мувофиқ вилоятлар ва Тошкент шаҳрида ҳудудий коммунал хўжалиги ва ундан фойдаланиш бирлашмалари барпо этилди. 1996 йилнинг бошидан бошлаб Республика Коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги тизимида купчина корхона ва иншоот хусусийлаштирилди, коммунал хизмат кўрсатиш корхоналари негизда 20 акциядорлик жамияти барпо этилди.

Республика уй-жой фонди жамоат, уй-қурилиш кооперативлари, давлат, фуқароларнинг шахсий мулки бўлган уй-жойларни ўз ичига олади. 20-асрнинг 20-йиллари бошларидан Ўзбекистонда давлат йўли билан уй-жой бинолари қурила бошланди. Шаҳар ва қишлоқларда замонавий европача андозадаги бинолар қад кўтарди. Кейинчалик аҳоли турар жойларини яхшилаш учун кўплаб маблағлар сарфланди. Республикада шахсий уй-жой қурилишнинг ҳиссаси катта. Жами уй-жой фонди 300,0 млн. м² дан ошиқ бўлиб, унинг 42,6% шаҳарларда жойлашган. Шаҳар уй-жой фонди марказлаштирилган сув таъминоти билан 75%, канализация билан 56,9%, марказлаштирилган иситиш билан 62,6%, газ билан 92,3% таъминланган, уй-жойларнинг 60,4% ваннахоналар билан жиҳозланган.

Ўзбекистон Республикасининг "Давлат уй-жой фондиди хусусийлаштириш тўғрисида" ги Қонунига кўра республикада давлат уй-жой фондиди хусусийлаштириш асосан тугалланди. Давлат уй-жой фондиди қарийб 99,0% фуқароларига хусусий мулк қилиб берилди. Умумий майдони 57 млн. м² бўлган 990,6 минг квартира арзон баҳоларда, шу жумладан, 18,87 млн. м² бўлган 318,7 минг квартира бепул (маданият, маориф, соғлиқни сақлаш ходимларига) хусусий мулк қилиб берилди.

Шаҳар, шаҳарча ва туман марказларида аҳолини сув билан таъминлаш, шунингдек, ичимлик сувининг сифатини яхшилаш мақсадида суткасига 381 минг м³ ичимлик суви етказиб берадиган водопровод шаҳобчалари қурилиб ишга туширилди, 90-йилларда Туямуйин-Урганч, Туямуйин-Нукус, Учқўрғон-Наманган, Дамхўжа ва бошқа сув қувирлари фойдалинишга тошширилди. Республикада водопровод тизимининг умумий қуввати бир кеча-кундузда 12,0 млн. м³, кўча водопроводлари яқка тармоғи узунлиги 36231,5 км га етди. Аҳоли жон боши ҳисобига бир кеча-кундузда истеъмол қилинадиган сув шаҳарларда 536,0 л ва қишлоқларда 240,0 л ни ташкил этди.

Уй-жойларни ободонлаштиришда канализация муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда археологик қазилмалар даврида айрим йирик шаҳарларда (Самарқанддаги Афросиёб қалъаси, Тошкентдаги Қоратош ҳаммои харобасидан) сопол қувурли канализация қолдиги топилган. Аҳоли асосан кир ўралар, хандаклардан фойдаланган. Канализация-тозалаш иншоотларининг бир кеча-кундуздаги қуввати эса 4,0 млн. м³ дан ошиқни ташкил этади. Канализация-санитария иншоотлари орқали 1,39 млрд. м³ оқава сув ўтказилади.

Мустақиллик йилларида республика шаҳар ва айниқса қишлоқларини газлаштириш устивор давлат сиёсатига айланди. Республиканинг шаҳар, шаҳарча ва қишлоқларида узунлиги 65,2 минг км дан ортиқ якка тортилган газ шохобчалари мавжуд. Жумладан 23,9 минг км дан ортиқ ер ости газ қувури, 27,5 минг газ тақсимлаш пункти (шундан 1573 таси кўчмас) ишлаб турибди. 3,38 млн. хонадон табиий газ билан таъминланган, бу умумий хонадонларнинг 70%га яқинини ташкил этади. Биноларни иситиш соҳасида 935 газ билан ишлайдиган буғ қозонлари ва 3671 минг км узунликдаги иссиқлик тармоғи ишлаб турипти.

Республика коммунал хўжалигининг яна бир муҳим тармоғи – шаҳар, шаҳарча ва туман марказлари санитария ҳолатини яхшилаш, қаттиқ ва суюқ чиқиндиларни ўз вақтида йиғиш ва уларни чиқинди майдонларига олиб бориш зарарсизлантиришдир. Бу хизмат 113 шаҳар, 97 шаҳарчада йўлга қўйилган. Умумий майдони 930 гектар бўлган 173 чиқинди зарарсизлантириладиган майдонлар бор. Йилига 11 млн. м³ қаттиқ ва 5 млн. м³ суюқ чиқинди йиғилади ва улар 5 мингдан ортиқ машина ва механизмлар (кўча супурадиган, сув сепадиган, ахлат ташийдиган, канализация ва кир ўраларини тозалайдиган ва бошқалар) орқали чиқиндихонларга ташилади. Йирик шаҳарлар – Тошкент, Андижон, Бухоро, Наманган, Учқўрғон, Фарғона ва бошқаларда махсус ихтисослаштирилган автобазалар бор. Коммунал хўжалик тармоғида уй-жойлар, ижтимоий, маданий-маиший иншоотлар, муҳандислик тизимларини капитал таъмирлаш корхонали мавжуд. Тармоқдаги саноат корхоналари санитария-техника буюмлари, саноат газ жиҳозлари, ностандарт буюмлар, кичик механизация воситалари ва халқ истеъмолчи молларини ишлаб чиқаради. Газ аппаратлари заводи – Тошкентдаги “Газавтоматика”, Фарғонадаги “Газашпаратлар”, Ангрендаги тажриба механика заводларининг маҳсулотлари МДХ мамлакатларига ҳам чиқарилади.

Республика Президентининг Фармонида асосан (2000 йил 19 декабр) Республика коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги «Ўзкоммунахизмат» агентлигига айлантирилди. Бундай қайта қуришнинг асосий мақсади аҳолига хизмат кўрсатиш тизимидаги ислохотларни чуқурлаштириш, ҳамда аҳолига хизмат кўрсатишда ўз-ўзини бошқариш ва маҳаллий давлат органларининг ролини ва жавобгарлигини ошириш ҳисобланади. Худудий коммунал-эксплуатация бирлашмалари вилоят ҳокимиятлари ихтиёрига берилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Коммунал

хизмат кўрсатиш соҳасидаги ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг янги босқичи тўғрисида» 2001 йил 17 апрелда ПФ-2832 сонли Фармони қабул қилинди. Унга мувофиқ уй-жой мулкдорларининг ширкатларини самарали фаолият кўрсатиши учун зарур шарт-шароитлар яратиш, аҳолига кўрсатиладиган коммунал хизматлар сифатини ошириш, коммунал хизматлар ҳақининг тўлиқ ва ўз вақтида туланиши юзасидан маъсулиятни кучайтириш масалалари кўриб чиқилди.

2002 йилнинг 26 февралда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Уй-жой мулкдорлари ширкатларининг фаолиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони чиқди. Унда таъкидланганидек республикада аҳолига коммунал хизмат кўрсатиш тизимидаги иқтисодий ислоҳотлар изчил амалга оширилмоқда. Зарур қонунчилик ва норматив ҳуқуқий базга яратилган. Уй-жой мулкдорларининг ширкатларини шакллантириш жараёни фаол давом этмоқда. Уй-жой мулкдорларининг салкам 1400 та ширкатлари ташкил этилган бўлиб, кўп хонадонли жами уй-жой биноларининг 86%ига раҳбарлик қилиш уларга топширилган. Кўрсатилган коммунал хизматларга ҳисоб-китоблар ўз вақтида амалга оширилиши учун коллектив маъсулият тизими яхшиланди. 1991 йилга қадар барпо этилган кўп хонадонли уй-жой биноларини капитал таъмирдан чиқариш дастурлари ишлаб чиқилди.

Ушбу ютуқлар билан бирга уй-жой мулкдорлари ширкатларининг фаолиятида қатор жиддий камчиликлар ва ҳал этилмаган муаммолар мавжуд. Хусусан, уй-жой мулкдорлари ширкатларини зурур моддий-техника базаси ночор, уларнинг моддий ресурслар, асбоб-анжомлар билан таъминлашда уларга амалий кўмак ва ёрдам кўрсатиш зарур эди, ҳамда уйлар атрофидаги ер участкаларини қонун йўли билан бириктириб қўйиш каби камчиликлар мавжуд эди. Оқибатда кўпгина уй-жой мулкдорларининг ширкатлари уй-жойларини жорий ҳамда капитал таъмирдан чиқариш, ободонлаштириш ишларини ўз вақтида бажариш учун етарлича маблағга эга эмас эдилар.

«Уй-жой мулкдорларининг ширкатлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси 1999 йил 15 апрелдаги Қонуни бажарилишини таъминлаш мақсадида уй-жой мулкдорлари ширкатларининг фаолияти учун қулай шароит яратиш, уй-жой фондиди сақлаш, таъмирлаш-тиклаш ишларини ўз вақтида ўтказишда, уй-жойлар атрофидаги ҳудудни ободонлаштиришни яхшилашда мазкур ширкатларнинг ролини ошириш, шунингдек, уларнинг моддий-техникавий ва молиявий базасини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари ишлаб чиқилди. Масалан, Уй-жой мулкдорларининг ширкатлари хизматлар кўрсатишдан тушадиган даромадлардан 2007 йилга қадар барча турдаги солиқлар ва бюджетга йиғимлар тўлашдан озод этилди ва бунинг натижасида бўшайдиган маблағлар айланма маблағларни тўлдиришга, уй-жой мулкдорлари ширкатларининг моддий-техника

базасини мустаҳкамлашга, уй-жой биналарини таъмирлашга, ҳудудни ободонлаштиришга йўналтириладиган бўлди.

§ 5. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармоғини қайта қуриш

Маиший хизмат кўрсатиш миллий иқтисодиётнинг ўзига хос соҳаларидан бирidir. Ҳозир Ўзбекистон Республикаси аҳолисига маиший хизмат кўрсатиш хизматининг ўз анъаналари ва тарихига эга бўлган тизими шаклланган. Маиший хизмат соҳасида 130,0 минг киши ёки республика иқтисодиёт тармоқларида банд бўлган жами ишчи ва хизматчиларнинг 8%дан кўпроғи ишлайди. Республикада 60,0 мингдан ошиқ модалар ательелари, салонлар, қабул пунктлари ишляпти. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш истеъмолчилар билан бажарувчилар ўртасидаги муносабатдир. Бу муносабатларни тартибга солиш учун Республика Вазирлар Маъжамасининг қарори билан Ўзбекистон республикаси аҳолисига маиший хизмат кўрсатиш қоидаларини ишлаб чиқилди ва тасдиқланди.

Тизим корхоналари аҳолига 800дан ортиқ хизмат турини кўрсатади. Улар пойафзал, кийим-кечак, трикотаж буюмларини якка тартибда тикиш, туқиш ва таъмирлаш, радио-телевизион аппаратуралар, рўзгорда ишлатиладиган асбоблар, металл буюмларини тузатиш ва ясаш, шахсий транспорт воситаларига техник хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш, мебелларни таъмирлаш, кийимларни кимёвий усулда тозалаш ва бўйаш, кир ювиш, суратга олиш, ҳаммом, сартарошлик хизматлари, рўзгор буюмларини ижарага бериш, транспорт хизматлари, уй-жойлар қуриш ва таъмирлаш хизмати, боғ ва поллизларда қишлоқ хўжалиги ишларини бажариш хизмати ва бошқа шунга ўхшаш ишларни бажаради.

Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналари давлат, жамоа, кооператив, шахсий, акциядорлик каби турлича мулк шаклларига асосланган корхоналардан иборат.

Маиший хизмат кўрсатиш корхоналарида ҳар йили аҳолига хизмат кўрсатишнинг 150 дан ортиқ тури ва усуллари жорий қилинди. Барча хизмат турларининг сони қарийб 800 га етди. Лекин аҳолига маиший хизмат кўрсатиш аҳолининг ўсиб бораётган талабини етарлича қондира олмади. Республиканинг кўплаб қишлоқларида маиший хизмат кўрсатиш талаб даражасидан жуда узоқ эди.

Аҳолига маиший хизмат кўрсатишни янада такомиллаштириш мақсадида 1992 йил апрел ойида аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналари ва ташкилотлари уюшмаси - "Ўзмаишийхизматуюшма" тузилди. Тизим тармоқларини бозор муносабатларига ўтказиш учун маиший хизмат кўрсатиш корхоналарини давлат тасарруфидан чиқариш - уларни ижарага, аҳолига шахсий мулк қилиб бериш ҳамда акциядорлик корхоналари ва кооперативларни тузиш бошқичма-бошқич амалга оширилди. Аини вақтда мулкчиликнинг аралаш шаклларига асосланган корхоналар ҳам барпо этила бошланди.

1992-95 йилларда маиший хизматга қарашли жами 12587 корхона хусусийлаштирилиб, 29 ижара корхонаси, 13 акциядорлик жамиятлари, 565 жамоа корхонаси, 527 шахсий корхона ташкил топти, 4 мингга яқин шахс яқка тартибда меҳнат фаолияти билан шуғулланишга ўтди. Шаҳар ва қишлоқларнинг гузарларида 474 савдо-маиший мажмуалари ташкил этилди, маиший хизматнинг 218 хил янги шакл ва усуллари ишлаб чиқаришга жорий этилди. 1996 йил бошларига келиб, “Ўзмаишийхизматушма”га қарашли барча давлат корхоналари хусусийлаштирилди ва улар турли мулкчилик шаклларидаги корхоналарга айлантирилди, айрим корхоналар зарурат тақозоси билан кўнгилли ассоциацияларга, концернларга бирлаштирилди. Корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш базан шопилинч амалга оширилганлиги туфайли Республика вилоятларининг яримида маиший хизмат уюшмалари тарқаб кетди. Маиший хизматга бўлган аҳолини талабини қондириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1995 йил 12 октябрда “Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналари фаолиятини барқарорлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Қарор қабул қилди. Унга кўра тармоқнинг вилоят ва туман тузилмалари қайтадан тикланди. Барча вилоят марказларида, туманларда ва шаҳарларда маиший хизмат соҳасидаги кичик, хусусий ва ўрта бизнесни мувофиқлаштириш ва қўллаб-қувватлаш уюшмалари тузилди. Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 17 сентябрдаги Қарори билан аҳолига маиший хизмат кўрсатиш соҳасини марказдан туриб бошқаришни тугатиш ва рақобат муҳитини мустаҳкамлаш, маиший хизмат корхоналари ва маҳаллий бошқарув органларининг хўжалик мустақиллигини ошириш мақсадларида “Ўзмаишийхизматушма” тугатилди. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш ишларини ҳудудий (вилоят) уюшмалари, маиший хизмат кўрсатувчи тадбиркорлар туман (шаҳар) уюшмалари бошқаради. Республикада аҳолига маиший хизмат кўрсатишни ривожлантиришни 1996-2000 йилларга мулжалланган дастури ишлаб чиқилди ва муваффақиятли бажарилди.

Ўзбекистон Республикаси аҳолига маиший хизмат кўрсатиш соҳасидаги чет эл инвестициясини жалб қилиш, янги ишчи ўринларини ташкил этиш мақсадида чет эл фирмалари билан қўшма корхоналар ташкил этилди. Ҳозирда Ўзбекистон – Туркия қўшма корхонаси “Шухрат” (Эркаклар ички трикотаж кийимлари), Ўзбекистон – Афғонистон қўшма корхонаси “Имкон” (пойабзал ишлаб чиқариш), Корея республикаси, Германия (“Аг Велла” фирмаси), Туркия, Югославия (“Лореаль”, “Легеран”, “Пьер Карден”, “Обреме”, “Филлипе” фирмалари) билан алоқалар ўрнатилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил сентябрдаги «Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тизимида ислохотларни чуқурлаштириш ҳақида»ги Фармонида асосан «Ўзмаишийхизматушма» тугатилди. Бундан кўзланган мақсад аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасини бошқаришда маҳаллий ҳокимият органлари ва

корхоналарни мустақиллигини ошириш ва бу соҳада рақобатчилик муҳитини мустаҳкамлашдир.

Аҳолига маиший хизмат кўрсатишни ҳудудий уюшмалари вилоят ва туман (шаҳар) ҳокимиятлари ихтиёрига берилди.

Ҳозир Республикада аҳолига маиший хизмат кўрсатишни унинг доимий янаш ва ишлаш жойига яқинлаштириш, маиший хизмат кўрсатиш турларини кенгайтириш, сифатини яхшилаш борасида катта ишлар қилинаёпти. Маиший хизмат кўрсатиш ишларига sanoat корхоналари, қурилиш ташкилотлари, фермер ва деҳқон хўжаликлари жалб қилинган. Бу ўз навбатида қишлоқ жойларидаги маиший хизмат кўрсатиш тармоқларини кенгайтириш имконини беради.

Таянч иборалар

- *Ижтимоий сиёсат*
- *Ижтимоий соҳа*
- *Таълим тизими*
- *Таълим соҳасидаги Давлат сиёсати*
- *Таълимни узвийлиги ва узлуксизлиги*
- *Кадрлар тайёрлаш миллий дастури*
- *Академик лицей*
- *Касб-ҳунар коллежи*
- *Бакалавриатура*
- *Магистратура*
- *Соғлиқни сақлаш тизими*
- *Тиббий хизмат*
- *Аралаш ва хусусий молиялаштириш*
- *Хорижий инвесторлар*
- *Шошлинч тиббий ёрдам*
- *Коммунал хўжалиги*
- *Узкоммуналхизмат*
- *Уй-жой мулкдорлари ширкати*
- *Маиший хизмат кўрсатиш тизими*
- *Узмаишийхизматушма*

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. *Ижтимоий тармоқлар мажмуи тўғрисида нима дея оласиз?*
2. *Ижтимоий сиёсат тушунчасини қандай тушинасиз?*
3. *Ижтимоий соҳадаги ишловларнинг вазифалари қандай?*
4. *Таълим тизими ўз ичига нималарни олади?*
5. *Таълим тўғрисидаги қонун ҳақида нима дея оласиз?*
6. *Таълим тизимини ишлов қилиш зарурияти нима?*

7. Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қандай?
8. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
9. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурида белгиланган таълим турлари қайсылар?
10. Мактабгача таълим тизимининг моҳияти нимада?
11. Умумий ўрта таълим тизимининг моҳияти нимада?
12. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизимининг моҳияти нимада?
13. Академик лицей тизимининг моҳияти нимада?
14. Касб-ҳунар коллежи тизимининг моҳияти нимада?
15. Олий таълим тизимининг моҳияти нимада?
16. Бакалавриатура тўғрисидаги тушунчангиз?
17. Магистратура ҳақида тушунчангиз?
18. Олий ўқув юртидан кейинги таълимни қандай тушунасиз?
19. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тўғрисида нима дея оласиз?
20. Мактабдан ташиқари таълимни қандай тушунасиз?
21. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини рўёбга чиқариш вазифалари қандай?
22. Миллий дастурни рўёбга чиқариш босқичлари ва вазифалари тўғрисида нима дея оласиз?
23. Кадрлар тайёрлаш тизимини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари қайсилар?
24. Соғлиқни сақлаш тизими тўғрисидаги тушунчангиз?
25. Соғлиқни сақлашнинг асосий принциплари қайсилар?
26. Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш давлат дастури
27. Коммунал хўжалиги деганда нимани тушунасиз?
28. Республика уй-жой фонди тўғрисидаги тушунчангиз қандай?
29. Давлат уй-жой фонди қандай хусусийлаштирилади?
30. Уй-жой мулкдорларининг ширкатлари тўғрисида нима дея оласиз?
31. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш нима дея оласиз?
32. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш турлари қандай?
33. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш соҳаси қандай ислоҳ қилинади?

Адабиётлар:

1. И. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Тошкент. Ўзбекистон, 1999 йил. 15-19 бетлар.
2. И. Каримов. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент. Ўзбекистон, 1996 й. 202 бет.
3. И. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хафсизликка таъдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент. Ўзбекистон, 1997 й. 1-63 бет.

4. И.А.Каримов. "Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислоҳотлар йўлидан изчил бориш-асосий вазифамиз" мавзусида 2004 йил 7 февралда бўлиб ўтган Республика Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи газетаси, 2004 йил 10 феврал.
5. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Тошкент. «Шарқ» 1997 йил. 1-63 бетлар.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 18 апрел 178-сонли «Аҳолига коммунал хизмат кўрсатишни такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарори. Ўзбекистон Республикаси Молиявий қонунлари №6. 2001 йил, 7-34 бетлар.
7. «Ўзбекистон Республикасининг соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш Давлат дастури тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. 1998 йил 10 ноябр, ПФ №-2107.
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори «Аҳолига шошилинч тиббий ёрдам хизматини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Халқ сўзи. 2003 йил 3 декабр.
9. «Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигини ташкил этиш тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. 2001 йил 13 феврал.
10. Ўзбекистон Республикаси аҳолисига маиший хизмат кўрсатиш қондалари. Ўзбекистон Республикаси Молиявий қонунлари. №9-2 қисм, 1998 йил 7-15 бетлар.
11. С. Ғуломов ва бошқалар. Мустақил Ўзбекистон. Тошкент. Тошкент Ислон университети, 2003 йил. 75-96 бетлар.
12. Региональная экономика под ред. Н. Г. Кузнецова и С. Теглова, изд. Феникс Ростов-на-Дону 2001 г. 219-279 бетлар.

9-БОБ. ТАДБИРКОРЛИК, ХУСУСИЙЛАШТИРИШ ВА МУЛКНИ ДАВЛАТ ТАСАРРУФИДАН ЧИҚАРИШ

- § 1. Тадбиркорлик. Унинг моҳияти, шакллари ва аҳамияти.
- § 2. Ўзбекистонда хусусийлаштириш жараёнларининг ўзига хос томонлари ва босқичлари.
- § 3. Акциялаштириш-хусусийлаштиришнинг муҳим йўналишидир.
- § 4. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларнинг иккинчи босқичида хусусийлаштиришни чуқурлаштиришнинг асосий вазифалари.

§ 1. Тадбиркорлик. Унинг моҳияти, шакллари ва аҳамияти

Бозор иқтисодиёти бизнесга асосланган иқтисодиётдир. Бизнес бирор иш юзасидан бўлган ишбилармонларнинг иқтисодий муносабати дир. Бизнес билан шуғулланувчиларни ишбилармонлар ёки бизнесменлар деб юритадилар (инглизча business – иш, man – одам).

Бизнес муносабат сифатида бир қатор белгиларга эга: Жизнечилар ўз манфаатига эга, фойда олишга интиладилар, хатарли ишга қўл уришга тайёр, ташаббускор, ишнинг сирини асрорларини биладиган, ўзаро иқтисодий алоқалар маданиятини эгаллаган бўладилар, уларнинг алоқалари ҳамма иштирокчилари учун наф келтиради. Бизнес – бу рухсат этилган, жамият аъзоларига наф келтирувчи фаолият билан шуғулланиб, пул, даромад топишни билдиради.

Бизнес кенг маънодаги қонуний йўл билан даромад топишга қаратилган фаолиятдир. Маданийлашган бозор иқтисодиёти пул топишнинг ғайри қонуний усулларини тан олмайди. Шу боисдан қаллоблик, товламачилик, порахўрлик, ўғирлик, фоҳишалик, тиламчилик, босқинчилик, наркотик моддалар билан шуғулланиб пул топиш кабиларни ҳақиқий бизнес деб аташ мумкин эмас. Ман этилган йўллар билан даромад топишни бизнес муносабати инкор этади. Аммо ижтимоий ҳаётда ғайри қонуний йўл билан пул топиш учраб туради, лекин бу бозор муносабати қонунилари билан боқлиқ эмас. Бизнес ишбилармончилик муносабати сифатида ўз иштирокчиларига эга. Улар жумласига:

- якка тартибда бизнес билан шуғулланувчи кишилар, тадбиркорлар жамоаси ва уюшмаси;
- якка истеъмолчилар, истеъмолчилар бирлашмалари;
- давлатнинг иқтисодий идоралари киради.

Бизнеснинг энг асосий жиҳати тадбиркорликдир. Тадбиркорлик бизнеси – бу маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизматлар кўрсатиш орқали даромад топишни кўзловчи фаолиятдир. Шунга

кўра у ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, тижорат иши ва тижоратда воситачилик қилишни ўз ичига олади.

Бизнесга бозор орқали талаб-эҳтиёжни қондирувчи фаолият ҳам киради. Истеъмолчилар (харидорлар)нинг бизнесда иштирок этишдан манфаати товар ва хизматларни сотиб олишларидир. Тадбиркорлик бизнесидан фарқлироқ истеъмолчи бизнесида ҳамма фуқаролар қатнашади, уларнинг талаб-эҳтиёжларини бозор орқали қондириш зарурати фаол тадбиркорликни талаб қилади. **Тадбиркорларнинг ўзлари:** биринчидан, инсон сифатида ҳаёт кечириш учун истеъмолчи бизнесига киришадилар; иккинчидан, улар ишлаб чиқарувчи сифатида ресурсларни харид этиб ишлатадилар, ўз товарини сотадилар. **Тадбиркорлик бизнеснинг бир қисми, у товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш йўли билан даромад топишдир.** Бизнесга тадбиркорликдан ташқари бошқа йўл билан, масалан, пул ёки қимматбаҳо буюмларни банкка қўйиб, даромад топиш ёки ерни ижарага бериб пул топиш кабилар ҳам киради, лекин бу фаолият соҳаларида яратувчилик йўқ, яъни ҳеч бир нарсани яратмай, у бойликдан бойлик ундиришдан иборат, холос.

Бизнес муносабатининг иккита асосий талаби бор: **Биринчидан,** бизнес иштирокчилари суверинитетга, мустақиллик, эркинликка эга бўлишлари шарт. Аммо бу бизнес субъектларининг мустақиллиги билан чекланмайди, балки ҳар бир субъектнинг бошқа субъект, яъни ўзи алоқа қиладиган субъект манфаатлари билан ҳисоблашиш, унинг ниятларини ва хатти-ҳаракатларини билиш ва тўғри тушунишни ҳам талаб қилади. Бошқаларни назар-писанд қилмаган ерда ҳақиқий бизнес бўлмайди. Субъектларнинг бизнес юзасидан бўлган муносабатлари белгиланган тартиб-қоидалар доирасида бўлади ва буни давлат назорат қилади. **Иккинчидан,** бизнес алоқаларидаги субъектлар манфаатларининг муросали муносабатда бўлиши талаб қилинади. Муроса иш юзасидан бир-бири билан алоқа қилувчилар ўзаро мажбуриятларини канда қилмай бажаришларини, хатти-ҳаракатлари ҳар икки томонга зарар келтирмаслигини уларнинг суверинитетини бузилмаслигини тақозо этади.

Бозор иқтисодиётининг асосини тадбиркорлик ташкил этади. **Тадбиркорлик** иқтисодиётнинг ҳаракатга келтирувчи кучи ҳисобланади.

Тадбиркорлик-кишиларнинг моддий ва пул маблағларини амалда хўжалик оборотига тушириб, даромад топиш мўлжалланган иқтисодий фаолиятидир. Тадбиркорлик, умуман пул топиш эмас, балки яратувчилик фаолияти орқали даромад олишни билдиради. Пул топиш ёлланиб ишлаш, ерни ижарага бериб рента олиш, пулни банкка қўйиб процент олиш орқали ҳам бўлади. Аммо улар тадбиркорликка кирмайди.

Тадбиркорлик мавҳум нарса эмас, балки аниқ мақсадга қаратилган фаолият аниқ шахслар хатти-ҳаракатида намён бўлади.

Тадбиркорлик иши билан шуғулланувчи шахслар тадбиркор ёки ишбилармон деб юритилади. «Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида»ги қонунга кўра «Тадбиркорлик — мулкчилик субъектларининг фойда олиш мақсадида таваккал қилиб ва мулккий жавобгарлиги асосида амалда қонунлар доирасида ташаббус билан иқтисодий фаолият кўрсатишдир». Тадбиркорлар синфи эркин бозор иқтисодиётига таянган демократик жамиятдаги ўртанча синфдир. Улар иқтисодий фаол гуруҳ ҳисобланади. Ўртанча синф икки қутбдагилар- бойлар ва камбағаллар ҳисобидан ортиб боради. Бу тоифа ўртанча мавқега эга, унинг вакиллари ҳам ўз бизнесига, мулкига эга, аммо айти вақтда ўзлари ҳам ишлайдилар. Улар ўзига тўқ гуруҳ, шу сабабли жамиятда социал кескинлик чиқармайдилар, синфий кураш ва революцияга мойил бўлмайдилар. Улар ўз табиати билан гибрид, яъни чапишилган социал табақадир. Тадбиркорлар синфи турли тоифадаги ишбилармонлардан иборат бўлади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида тадбиркор-ишбилармонларнинг қуйдаги гуруҳлари пайдо бўлади:

1. Майда ишлаб чиқариш билан банд бўлган ишбилармонлар; улар одатда якка тартибда фаолият кўрсатувчилар деб юритилади.

2. Интеллектуал мулк соҳиблари ақлий-ижодий меҳнат билан шуғулланувчи кишилар.

3. Фермерлар, томорқа хўжалиги соҳиблари, дала ҳовли эгалари.

4. Жамоа ва акционерлар мулкнинг биргалликдаги эгалари.

5. Ўз корхонасига эга, ўзгаларни ёллаб ишлатувчи мулк соҳиблари.

Айтилган тоифалар тадбиркорлик фаолиятининг субъекти, улар ўзаро муносабатда бўладилар.

Тадбиркорлик мулккий муносабатлар доирасида юз беради. Мулкчилик турли-туман бўлганидан тадбиркорлик ҳам бир хил эмас. Уни хусусий фаолият билан чеклаб бўлмайди. Хусусий тадбиркорлик билан бир қаторда жамоа, индивидуал-оилавий, давлат, аралаш (қўшма) тадбиркорликлар ҳам бўлади. Тадбиркорлик турли мулк қоришмасига таяниши мумкин. Масалан, акционер жамият доирасидаги тадбиркорликда, хусусан, жамоа, давлат ва хорижий капитал қатнашиши мумкин. Тадбиркорлик ривожланган жамиятда мулк эгалари кўпайганидан мол-мулкни талон-тарож қилгандан кўра, уни авайлаш ва кўпайтириш иқтисодий жиҳатдан ҳамма учун маъқул бўлади.

Тадбиркорликнинг муҳим белгилари ёки амал қилиш принциплари қуйидагича:

1. Мулккий муносабатларнинг иштирокчиси бўлиш ишлаб чиқариш омилларининг барчасига ёки баъзи бирига ва яратилган товарларга эгалик қилиш.

2 Иқтисодий эркинлик, хўжалик фаолияти турини танлаш, уни ресурслар билан таъминлаш, олди-сотди ишларини юритиш, ишлаб чиқаришни бошқаришда эркинлик.

3. Иқтисодий хатти-ҳаракатлар учун масъулиятни ўз зиммасига олиш; иш натижасига жавоб бериш, тавakkал қилиб иш юрита олиш, иқтисодий хатарли ишга қўл уриш

4. Фойда олишга интилиш; фойдага эришиш чора-тадбирларини кўриш, олинган фойдани ўз билганича ишлатиш.

5. Тижорат сирига эга бўлиш; бизнесга оид ва ўзгаларга ошкор этилмайдиган маълумотларни сир тутиш.

6. Рақобат курашида катнашиш; бозорда амал қилувчи қоидаларга риоя этган ҳолда ҳалол рақобатда қатнашиб, унинг фирром, ёввойи усулларидан воз кечиш.

7. Ҳалоллик билан иш юритиш, қаллоблик, фирромлик ва алдамчиликка мойил бўлмаслик. Обрў (имиж)га эга бўлиш, бошқаларга ишониш ва бошқалар ишончини қозониб эътибор орттириш, фирма номини эъзозлаб, унга путур етказмаслик, фирмани обрўсизлантирмаслик.

Тадбиркорлик деганда унинг утмишдаги қупол ёввойи шакллари эмас, балки замонавий турлари, яъни маданийлашган шакллари ҳақида гап кетади. Ҳозирги замон тадбиркори, энг аввал, бозорни талабгор товарга тўйдирга оладиган товар ишлаб чиқарувчидир. У янгиликни жорий эта оладиган, ишлаб чиқариш омилларидан оқилона фойдаланиб, иқтисодий ўсишни таъминлайдиган, ўзининг ва ўз жамиятининг бойлигини ошира оладиган, кишиларнинг фаровонлигига ҳисса қўша оладиган бўлиши зарур.

Савдо-сотикдаги тадбиркорликдан фарқ қилган ҳолда ишлаб чиқаришдаги тадбиркорлик нисбатан йирик капитал, узоқ вақт, катта тажриба, кенг ва чуқур билимлар, бошқариш маҳорати ва малакали иш кучини талаб қилади. У серкапитал, серхатар бўлади ва ниҳоят катта тоқат талаб қилади. Масалан, савдода 1 млн. сўмлик оборот қилиш учун 100 минг сўм оборот капитали ва бир ой муҳлат етарли бўлса, саноатда 1 млн. сўмлик маҳсулот яратиш учун 2—3 млн. сўмлик капитал ва 3—4 ой вақт кетиши мумкин. Ишлаб чиқариш тадбиркордан нафақат иқтисодий, балки техникавий ва бошқариш билимларини талаб қилади.

Тадбиркорлик инновация фаолияти тарзига кирса, яъни техника ва технология янгиликларини жорий этиш билан боғлиқ бўлса, иқтисодий, ўсиш тезлашади. Инновация туфайли меҳнат унуми ўсади, янги товарлар пайдо, бўлади, бозор янада тўйинади. Аммо инновацион тадбиркорлик учун илмий-техникавий ишланмалар, яъни патент, лицензия, ноу-хау бозори эркин ва байналмилал миқёсда амал қилиши шарт. Тадбиркорлик юзага чиқиши учун жамиятда иқтисодий эркинлик бўлиши шарт, яъни чекланмаган бозор, эркин нарх-наво, кредит, инновация, экспорт-импорт эркинлиги талаб

килинади. Тадбиркорлик ривожини учун эркинлик молиявий алоқаларни ҳам қамраб олиши керак.

Тадбиркорлар хоҳлаган банкни таялаб иш қўради, бир неча банкда ўз ҳисоб варағи (счёти)ни очиши, ўз пул маблағларини ўз билганича ишлатиши, ўз маблағини нақд пул қилиб ёки нақд пулсиз счётидан-счётига кўчириб олиши мумкин. Тадбиркор қонуний фаолият билан шуғулланганда унинг молиявий ишларига ҳеч қим аралашингга ҳақли эмас. Тадбиркор бюджет билан ҳам эркин алоқада бўлади. Белгиланган солиқ суммасини бюджетга тўлайди; бюджетдан тегадиган пулни ўзи ўзлаштиради. У хоҳлаган молиявий компания ёки ташкилот фаолиятида иштирок эта олади. Тадбиркорлик учун қулай муҳит — бу ягона иқтисодий майдоннинг, жумладан, ягона пул майдонининг мавжуд бўлишидир. Иқтисодий майдонда қорхона эркин иш тутиши, иқтисодий битимлар туза олиши шарт. Бу ерда товарлар, капиталлар ва иш кучи эркин ва чеklangмаган ҳолда кўчиб юра олиши керак, янги ишлаб чиқариш ресурслари ҳар томонга қараб эркин оқа олиши керак. Иқтисодий алоқалар пул ва бозор орқали амалга ошади, бартер эмас, ҳақиқий олди-сотди амал қилади. Олди-берди бўйича ҳисоб-китоблар ягона валюта билан қилиниб, у эркин муомалада алмаштириладиган бўлмоғи зарур. Ягона иқтисодий майдонда тадбиркорлик учун бир хил ишлаб чиқариш инфраструктураси хизматлари кўрсатилади. Бу ерда нарх ва тарифларнинг ташкил топиш қоидалари ҳам бир хил бўлади. Ягона иқтисодий майдоннинг доираси ҳар хил бўлиши мумкин.

Тадбиркорлик билан миллионлаб кишилар банд бўлганидан уни ҳеч қачон бир марказдан бошқариб бўлмайди. Шуниси муҳимки тадбиркорликни иқтисодий механизм тартибга солади. Унинг муҳим хусусияти ўзини-ўзи бошқариш ва муниципал-маҳаллий ҳокимият доирасида бошқаришдир. Бундай бошқариш усуллари иқтисодий федерализм деб юритилади. Иқтисодий федерализм шароитида халқаро, миллий ёки ҳудудий миқёсда тадбиркорликнинг у ёки бу кўриниши устувор ривожланади. Очик иқтисодий зоналарда хорижий тадбиркорлик ва қўшма-аралаш тадбиркорлик, ички ҳудудларда, ва йирик саноат марказларида миллий саноат тадбиркорлиги, қишлоқ ерларида агротадбиркорлик, дам олиш ва туризм ҳудудларида сервис тадбиркорлиги (хизмат кўрсатиш) ривож топади. Тадбиркорликнинг мулкӣ шакллари ҳам ҳар хил салмоққа эга бўлади. Саноат-савдо марказларида йирик бизнес, давлат тадбиркорлиги кенг ривожланади. Майда шаҳарларда кичик бизнес, қишлоқ фермер хўжаликлари тарқалади, майда ҳудудий бўғинларда оилавий-индивидуал ва маҳалла, жамоа тадбиркорлигига шароит қулай бўлади.

Тадбиркорлик ўз-ўзидан давлат иштирокисиз, унинг ёрдамисиз ривож топмайди. Давлат солиқ, субсидиялар, экспорт имтиёзлари, ўзининг ахборот хизматлари орқали, шунингдек, ўз ҳисобидан бепул умумий таълим бериш орқали тадбиркорликни қўллаб-қувватлайди.

Тадбиркорлик юридик жиҳатдан кайд этилади, унинг шарт-шароити, қонуни-қоидалари, ҳақ-ҳуқини белгиловчи, давлат ва жамоатчилик томонидан ҳимоя қилиниши ва кафолатланишини таъминловчи қонувлар амал қилади. «Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида»ги қонунда тадбиркорларга ўз мол-мулкидан фойдаланиш эркинлиги, маҳсулотларни тақсимлаш мустақиллиги, ҳуқуқий тенглик, ихтиёрий ишга ёллаш, чекланмаган даромад олишга имкони кафолатланади. Одатда тадбиркорлар қонувлар ман этмаган ҳар қандай фаолият - билан шуғулланишга ҳақли бўлади. Тадбиркорлик фаолияти мавҳум бўлмай, аниқ, очиқ-ойдин ишда, яъни турли-туман фирмалар, компаниялар ва корхоналар ишида ўз ифодасини топади.

Тадбиркорликнинг ўз ахлоқий қоидалари бор, улардан энг муҳими қалоллик ва ҳаромдан ҳазар қилишдир. Бу қоида ислом таълимотида қўлланиши шарт деб билинади. Аллоҳ таоло Қуръони Каримда «ҳалол ва покиза нафақа енглар ва солиҳ ишлар бажаринглар» деб буюрган. Ҳадиси шарифлардан бирида пайгамбаримиз «ҳалол нафақа билан таъминлаш ҳар бир мусулмон учун фарздир» - деганлар. Исломот таълимотига қўра меҳнатсиз қўлга киритилган луқма ҳаромдир. Тадбиркорлар ҳам ўз ризқу насибасини ҳалол меҳнат билан топишлари шарт, ҳалоллик — имишга эга бўлишни кафолатлайди.

Тадбиркорликни йўлга қўйишнинг қуйидаги учта муҳим шакли бор: якка ҳолда тадбиркорлик қилиш, ширкат ва корпорация (кооператив).

Якка ҳолда тадбиркорлик қилиш энг оддий шакл бўлиб, бунда бошқарув ишларини бир одам олиб боради, лекин бу барча ишни бир одам бажаради дегани эмас. Якка ҳолдаги тадбиркорликка асосланган корхонада жуда кўп ёлланган ишчилар меҳнат қиладиган жойлар бор. Агар ишни бир киши олиб борса, демак, у соҳибкор ҳисобланади. Соҳибкор назорат қилади, бутун масъулиятни ўз зиммасига олади ва тушган даромадни ҳисоблаб туради. Тадбиркорликни йўлга қўйишнинг мазкур шакли бир қанча афзалликларга эга. Бунда тадбиркор тижорат фаолиятини ҳеч бир шартномасиз, фақат ўз қарорига кўра бошлаши мумкин. Унинг ўзи қабул қиладиган қарор шахсий қарор бўлиб, у шерикка ҳам, директорлар кенгашига ҳам боғлиқ бўлмайди. Бундан ташқари тадбиркор фақат ўз қарори учун жавоб беради ва шунга асосланиб иш тутайди.

Ширкатчилик ҳам тадбиркорликни йўлга қўйишнинг оддий шаклидир. Бироқ у кўпроқ қонун йўли билан бошқариб турилади. Бундан ташқари шериклар ўртасида; муаммолар, худди учинчи томон билан шерикларнинг ўзаро муносабатлари муаммолари сингари вужудга келади.

Тадбиркорликнинг корпорация шакли, «корпорация» деган сўз Америка ҳуқуқшунослигида кенг қўлланилади. АҚШда корпорациялар ўртасида, шунингдек, шахслар, муассасалар, бир ёки

бир кеча кишининг хожиши билан ўз олдиларидаги мақсадга эришиш учун тузилган ва одатда тадбиркорлик тусида бўлмаган идоралар ўртасида фарқ бор деб ҳисобланмайди. Кенг маънода олганда АҚШда муайян давлат вазифаларини амалга оширадиган муниципал ташкилотлар, фойда олишни мақсад қилиб қўйган диний жамоалар, илмий, ўқув, маланий, тиббиёт муассасалари ва тижорат компаниялари корпорациялари мавжуд.

Республика тўлиғича мустақил бўлиши учун иқтисодий мустақилликка эга бўлиши ва тадбиркорликни кенг қўламда ривожлантириши шарт. Бунга эса осонликча эришиб бўлмайди, чунки мерос бўлиб қолган иқтисодий муносабатлар бу ишда тўғаноқ бўлиши табиий. Шундай бўлсада, тадбиркорликни ривожлантириш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш республикаимизда иқтисодиётни тез ривожлантириш имкониятини яратади.

Тадбиркорликни ривожланиши чет эл инвестицияларининг кириб келиши учун шарт-шароитлар мавжуд бўлишини тақозо қилади, аҳоли тадбиркорлик йўлларини улардан ўрганади.

Хусусий тадбиркорлик фаолиятини ҳар томонлама рағбатлантириш, майда улгуржи ва оилавий асосдаги савдо тизимларини ривожлантириш имкониятини беради.

Нақд чет эл валюталарини ва МДҲ мамлакатлари пул белгиларини Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва хорижий фуқаролар томонидан республикага келтириш кўпаяди.

§ 2. Ўзбекистонда хусусийлаштириш жараёнларининг ўзига хос томонлари ва босқичлари

Мамлакатда иқтисодий қайта қуришнинг асосий вазифаси бўлиб мулккий муносабатларни ислох қилиш ҳисобланади. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, бозор иқтисодиёти мулкчиликнинг кўп хиллигига таянади, чунки бозор муносабатларини асосини рақобат ташкил қилади. Социалистик тузумда давлат мулкчилиги унинг ягона иқтисодий асосини ташкил қилиб ўзининг самарасизлигини кўрсатди. Оқибатда халқ истеъмол товарларининг сифати паст бўлди, уларни ассортиментни жуда кам бўлди, янги техника, фан ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш жуда қийин кечди, ишлаб чиқаришда қатнашаётган кишиларни иқтисодий манфаатдорлигини пасайишга олиб келди ва ҳоказо.

СССРнинг тугаши ва ёш миллий давлатларни бозор иқтисодиётига ўтиши, энг аввало, ишлаб чиқариш воситаларига бўлган давлат мулкчилигини қайта кўриб чиқишдан ва кўп укладли иқтисодни яратишдан бошланди.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулкчиликнинг барча турлари тенг ҳуқуққа эга бўлади. Уларни пайдо бўлишлиги учун барча шарт-

шароитлар яратилди (ҳуқуқий нормалар, фаолият кўрсатиш механизмлари солиққа тортиш юзасидан имтиёзлар берилди ва ҳоказо.)

Мулкий муносабатлар тараққиётида хусусийлаштириш ёки приватизация заруратга айланади. Мулкий монополиядан мулккий эркинликка ўтиш муқаррарлигидан приватизация зарурати келиб чиқади. Приватизациянинг луғавий маъноси хусусийлаштириш дегани. Аммо приватизация иқтисодий жиҳатдан мулкни давлатлаштиришдан чекинишни, давлат мулкнинг бошқа мулкларга айланишини билдиради. У давлат мулки ҳисобидан нодавлат мулк шакллари ривож-лантиришдир. Мулкий муносабатларга ҳос нарса эркин мулкдан монопол мулк (бунга давлат мулки ҳам киради) ва қайтадан монопол мулкдан эркин мулкка ўтишдир. Шу сабабли приватизация фақат ҳозир биз яшаб турган даврда юз бермоқда десак нотўғри бўлади. Ўтмишда ер, сув, ўрмон бойликлари, бино, иншоот ва бошқалар давлат мулкидан чиқарилиб, айрим шахсларга – уларнинг давлат олдидаги алоҳида хизматлари учун, хусусий мулк сифатида бериш мавжуд бўлган. Аммо у пайтларда приватизация давлат мулкнинг фақат хусусий мулкка айланишидан иборат бўлган ва айрим мамлакатларда юз берган. Ҳозирги приватизация умуминсоний, умумдунё ҳодисаси бўлиб, монополлашган бозор иқтисодиётидан эркин бозор иқтисодига ўтиш билан боғлиқ. Бу ҳодисанинг ўз моддий асоси бор. Илгари ишлаб чиқариш фақат катта миқёсда тўпланган қолда ривожлана олган, чунки техника-технология шуни талаб қилган. Эндиликда ишлаб чиқаришнинг катта қисми озчилик қўлида тўпланиши шарт эмас. Аксинча майда фирмалар доирасида ҳам самарали ишлаб чиқаришини юргизиш мумкин, чунки катта хусусий маблағ бўлмаса-да, уни қарз олиб, ҳатто асбоб-ускунани ижарага олиб тадбиркорлик қилиш мумкин. Майда тарқоқ ишлаб чиқариш рақобатга шароит ҳозирлаб, иқтисодий ўсишни рағбатлантиради. Мулкнинг давлат ихтиёрида бўлиш зарурати камайди. Шу боисдан приватизация оммавий тус олиб, ҳамма давлатларда юз бермоқда, бозор иқтисодиётига ўтиб бўлган давлатларда ҳам амалга ошмоқда.

Хусусийлаштириш мулкни демократиялаштириш сифатида давлат мулкни кўпчилик ўртасида тарқатиб, мулкдорларни кўпайтиришни билдиради. Уни амалга оширишнинг бир неча йўли мавжуд:

1. Давлат корхоналарини акционерлар жамиятига айлантириб, унинг молу-мулки ҳисобидан чиқарган акцияларни халққа сотиш. Акцияни сотиб олган киши мулкдорга айланади.

2. Ижарага олинган давлат корхонасини ижарачилар жамоаси томонидан ўзи ишлаб топган пулга ёки қарзга сотиб олиб, уни жамоа мулкига айлантириш. Бунда янги мулкдорлар халқ эмас, фақат корхона жамоаси бўлади.

3. Давлат мулкни қийматига қараб чиқариладиган сертификатлар ёки ваучерларга биноан фуқароларга бепул бериш. Бунда мулк халқ ўртасида тарқатилади, чунки ваучер ва сертификат корхона акциясини олиш ҳуқуқини беради.

4. Давлат мулкни фақат танилган, ишнинг кўзини биладиган, масъулиятни зиммасига ола биладиган тадбиркорларга, бошқарувчиларга (менежерларга) сотиш. Бунда ҳам маълум қатламгина мулк соҳибига айланади.

5. Давлат мулкни хорижий қарзни узиш эвазига чет эл фирмалари ва фуқароларига бериш. Бунда миллий мулк ҳисобидан хорижий мулк ўсади.

6. Давлат мол-мулкни аукционларда ким ошди савдоси орқали сотиш. Бунда ҳам фақат маълум тоифадаги кишиларгина янги мулк соҳибига айланадилар.

Хусусийлаштириш усулларни танлаш ундан кутилган мақсадга боғлиқ:

- Агар ишбилармонликни рағбатлантириб мулкий масъулиятни кучайтириш назарда тутилса, хусусийлаштириш сараланган озчилик ўртасида ўтказилади.

- Мулкчилик социал адолатни таъминлаб, ҳамма учун тенг имконият яратиш шарт бўлса, хусусийлаштириш бутун халқ иштирокида ўтказилади. Бунга Россиядаги ваучеризация мисол бўла олади. Россияда 1992 йил ҳар бир фуқарога 10000 рубллик ваучер тарқатилди, бу билан ҳар бир киши давлат мулкида шу суммага тенг ҳиссага эга бўлди. Ўзбекистонда приватизация корхона жамоаси учун устуворлик бериш йўсинида бошланди. Бунда корхона мол-мулки унинг жамоасига берилади. Бундан мақсад приватизация жараёнида кўпроқ жамоа мулкни ўстириш бўлди, ammo иқтисодни либеризациялаш учун халқ приватизациясига ҳам йўл берилди.

- Агар приватизация чет эл капиталининг кириб келишига йўл очипи зарур бўлса, давлат мулки хорижийларга бериш шаклида амалга оширилади. Приватизация усулларидан айримларининг устуворлиги бошқа усулларни ҳам қўллашни билдиради. Масалан, Ўзбекистонда приватизация корхона жамоасига устувлик беради, лекин акционерлаш ҳам мавжуд, унда чет эл капитали ҳам иштирок этиб, мулкни сотиб олиши мумкин.

Приватизация шароитга қараб пулли, бепул ёки имтиёзли тарзда ўтказилади. Ўз шакли ва усулидан қатъий назар бу тадбир хилма-хил мулкчиликни таъминлайди, чунки давлат мулки ҳисобидан нодавлат мулкчининг ҳамма шакллари ва турлари ривожланади. Приватизация давлат мулки монополиясини тугатишга қаратилган, яъни антимонопол характерга эга, мулк соҳибларини, бинобарин, мустақил товар ишлаб чиқарувчиларни кўпайтириб, соғлом конкуренцияга йўл очади. Хусусийлаштиришнинг пировард мақсади мулкий масъулиятни ишга солиш орқали иқтисодий самарадорликни таъминлаш, халқ фаровонлигини оширишдир.

Чунки, хусусийлаштириш янги тадбиркорлар синфини вужудга келтиради. Улар ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, маҳсулот сифатини яхшилашга натижада фойда олишга ва унинг даражасини оширишга манфаатдордирлар.

Ўзбекистонда хусусийлаштиришнинг ўзига хос томонлари. Ўзбекистон Республикасида хусусийлаштириш жараёни ўз йўли билан амалга оширилмоқда. Унда регионларни социал-иқтисодий хусусиятлари, хусусийлаштиришга реал тайёргарлик даражаси ва хар хил томонларни манфаатлари ҳисобга олинапти. Бу соҳада Россияда жуда қисқа вақт ичида аҳолини сотиб олиш қобилиятини ҳисобга олмай, пухта ўйланган харакат дастурига эга бўлмай туриб ўтказилди. Россияда хусусийлаштиришга иқтисодий ва молиявий барқарорлик омилли сифатида қаралмади. Шунинг учун у иқтисодий жиҳатдан кучли бўлган мулкдорларни қатламини вужудга келтирмади. Россияда ўтказилган хусусийлаштириш жараёнига баҳо бериб таниқли олим Н.Шмелов («Бессовестная экономика-неэффективна», газета «Труд» 19 июл 1997 йил) шундай деган эди: Кишилارни сотиб олиш қобилиятидан махрум қилиб давлат мулкларини, шу жумладан «Уралмаш» каби гигантларни ҳам директорларга тарқатиб юборди. Шундай қилиб Россияда миллионерлар тайинланди. Хусусийлаштириш жараёнини гоёси бозорга тезроқ ўтиш учун ҳамма нарсани тезроқ тарқатиш бўлди. Амалда эса бу жараён ишлаб чиқаришни пасайиб кетишига, молиявий мувозанатни – бараварликни бузилишига олиб келди. Мулкчилик шаклини ўзгартирган корхона банкротлик ёқасига келиб қолди ва арзимаган баҳога қайтадан сотиб юборилди. Кенг мулкдорлар қатлами ўрнига ваучер эгалари, чек фондлари, Молия ва холдинг компаниялар тармоқлари вужудга келди. Натижада аҳолининг асосий қисми саводсиз бўлганлиги учун маблағлар бир жойга тўпланди ва ҳоказо. Социал адолат принципини таъминлаш қобилида Россияда ўтказилган «Чековый хусусийлаштириш» усули Ўзбекистонда қабул қилинмади. Бунга жуда кўп объектив сабаблар мавжуддир. Масалан: мамлакат бойлиги кўп авлод меҳнати билан яратилган. Шунинг учун Республика ҳар бир аҳолисини реал қўшган ҳиссасини аниқлаш қийин; текинга чек тарқатиш, мамлакат бойлигини кадрсизлантиради. Маълумки тарқатилган чекларни «Учарлар» арзимаган пулга сотиб олиб қўйдилар ва ҳоказо. Шунинг учун Ўзбекистонда бу йўл қабул қилинмади. Ўзбекистонда, энг аввало хусусийлаштириш давлат назоратида ўтказилди ва ўтказилапти. Давлат иқтисодий ислохотлар ўтказишни асосий принципларини ишлаб чиқди. Унинг асосида хусусийлаштиришнинг ҳуқуқий асосини яратиш, босқичма-босқич хусусийлаштириш ҳамда социал адолатлилик принциплари ётади. Хусусийлаштириш жараёнини бошланишидан олдин унга катта тайёргарлик кўрилди. Президентимизнинг 1992 йилнинг «Биржа ва биржалар фаолияти тўғрисидаги» Фармони, «Ўзбекистон Республикаси Мулкчилик тўғрисида»ги, «Ўзбекистон чет эл

инвестициялари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш» қонуни бунга мисол бўла олади.

Хусусийлаштириш жараёни республика аҳолисига турар жойни сотиш (текинга беришлар)дан бошланди. Бу боқичда савдо, умумовқатланиш, маиший хизмат кўрсатиш тармоқлари, маҳаллий, енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқларида ўтказилди. Бу кичик хусусийлаштириш деб аталади. **Иккинчи босқич**, ўрта ва йирик давлат корхоналари мулкани хусусийлаштириш билан аниқланади.

Бу босқичда саноат, қурилиш, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва алоқа соҳаларида хусусийлаштириш ишлари амалга оширилаяпти. Бу жараён таълим, соғлиқни сақлаш, маданият соҳаларига ҳам кириб бораёпти. Шубҳасиз келгусида уларнинг сони янада ортади. **Ўзбекистонда хусусийлаштиришнинг ўзига хос томонлари куйидагилардан иборат бўлди:**

1. Республиканинг қийин демографик вазияти, яъни меҳнат ресурсларининг кўплиги, аҳоли миграциясининг камлиги, аҳоли даромадининг пастлиги;
2. Хусусийлаштириш оқибатида бўшаб қолган аҳоли қатламини ижтимоий ҳимоялаш давлат томонидан кўп тадбир ўтказишни талаб қилди. **Иккинчи томондан** давлат корхоналарининг мол-мулкани хусусийлаштириш асосан меҳнат жамоалари томонидан уларнинг ихтиёрида қолган фойда ҳисобига амалга оширилди. **Шаҳсан** сотиб олувчиларнинг улуши нисбатан кам бўлди. Бунга сабаб давлат корхоналари мол-мулкани аукционда сотиш ҳали талаб даражасида ривож топмаган эди.
3. Чет эл инвесторларини хусусийлаштириш жараёнига жалб қилиш масаласи. Хусусийлаштиришни кўзда тутилган кўпчилик корхоналарга ишлаб чиқаришни техник ҳолатининг пастлиги, техника ва технологияни эскириб қолганлиги хосдир. Шунинг учун чет эл инвестициялари ишлаб чиқариш таркибини қуришга, модернизациялашга, халқ истеъмоли буюмлари билан бозорни тўлдиришга, жаҳон иқтисодий тизимига интеграциялашишга қаратилди.
4. Республикада амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларни ташкилотчиси ва асосий реформатори Давлат ҳисобланади. Давлат ўзи ташкил қилган органлари ва институтлари орқали мулкчилик шаклларини ўзгартириш йўллари, усулларини асосий йўналишларини ишлаб чиқди.

Республикада дастлаб давлат мулкани бошқариш ва хусусийлаштириш комитети тузилган эди. Республика Президентининг Фармонида биноан кейин бу комитет Республика Давлат мулкани бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш қўмитасига айлантилди. Ҳозир бу қўмита Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитаси деб номланган ва раис томонидан бошқарилади.

Бу қўмитанинг вилоят ҳокимиятлари қошида ҳудудий бошқармалари тузилган.

§ 3. Акциялаштириш-хусусийлаштиришнинг асосий йўналишидир

Акциялаштириш- маблағларни (капитални) марказлаштириш шакли бўлиб, шунинг билан бирга корхонани хусусийлаштириш йўналишларидан биридир. Акциялаштириш акционерлик жамияти (АЖ) тузиш йўли билан амалга оширилади.

Акцидорлик жамияти- бу турли корхона, ташкилот, банк, компания ва айрим шахслар пул маблағларини шерикчилик асосида бирлаштирадиган жамиятдир. Муомалага номинал қиймати кўрсатилган акциялар (облигациялар) чиқариш ва уни сотиш бундай жамиятнинг молиявий негизини ташкил этади. Акция эгалари – ширкатчилар дивиденд шаклида даромад оладилар. Акционерлик жамиятининг очиқ ва ёпиқ куринишлари бор.

Ёпиқ акционерлик жамияти – жамият акциялари фақат унинг таъсисчилари ўртасида тарқатилади.

Очиқ акционерлик жамияти – жамият акциялари эркин сотилади ва сотиб олинади.

Акционерлик жамияти юридик шахс бўлиб, мажбуриятлари учун ўзига тегишли мулк доирасида жавоб беради. Акционерлик жамиятлар эркин капиталларини марказлаштириш шакли ва шу билан бир қаторда аҳоли кенг қатламларининг жамғармаларини сафарбар қилиш, уларни капиталга айлантириш воситаси ҳамдир. Бунда акциялар чиқариш ширкатчилик жамиятларида иш ҳақи ва мукофотни бир қисмини ишчиларга корхона акцияси билан тўлаш сифатида тақсимлаш амалга оширилади.

Акция (французча сўз бўлиб фармойиш, рухсатнома, фаолият деган маънони билдиради) **акционер жамият чиқарган қимматбаҳо қоғоздир** (даромад келтирувчи). Акция эгасининг шу жамият маблағига қўшган ҳиссасини ва шунга мувофиқ топилган фойданинг бир қисмини дивиденд тариқасида олишини, уни бошқариб туришда қатнаша олишини тасдиқлайди.

Акция қимматли қоғозлар бозорида олди-сотди қилинади. Акция қиймати акцияда қайд этилган пул миқдоридир. У сотиладиган нарх **акция курси** деб аталади. Акциянинг АЖ таъсис этилганда **сотилган дастлабки нархи** **НОМИНАЛ қиймати** дейилади.

Акция курси қийматининг номинал қийматидан ошиб кетиши- **КАЖ**, пасайиб кетиши- **Дизажжо** деб аталади. Акция нархининг ошиб бориши ёки пасайиб туришига қараб айрим компаниялар аҳволига ва умуман иқтисодий вазиятга баҳо берилади. Акциялар оддий ва **имтиёзли** бўлади.

Оддий акцияларга дивиденд олинадиган фойдага қараб берилади, лекин акция эгаси акционерлар мажлисида овоз бериш ҳуқуқига эга бўлади.

Имтиёзли акцияларга дивиденд - олинган фойдага қараб эмас балки заёмга тулангани каби олдиндан белгиланган қатъий фоизларда берилади, ammo акция эгаси акционерлар мажлисида овоз бериш ҳуқуқига эга бўлмайди. Бундай акциялар қоидага кўра Акционерлик жамияти устав фондини 10%идан ортиқ чиқарилиши мумкин эмас. Жамият (корхона) биринчи навбатда имтиёзли акция эгалари билан ҳисоб-китоб қилганидан кейин қолган маблағ оддий акция эгаларига тақсимланади. Ўзбекистонда 90-йилларни бошларида Акционерлик жамиятларининг эркин сотиладиган акциялари чиқарила бошланди.

Акциялар вазорат пакети - акция эгасига Акционерлик жамиятида амалдаги ҳукмронлигини таъминлайдиган акциялар миқдори чиқарилган акцияларни умумий суммасида бир шахс, компания ёки давлатнинг йирик ҳиссаси. Акционерлик жамиятининг йиғилишида ҳал қилувчи овозга эга бўлиш ҳуқуқини беради (бунда жами акционер капитални 51%га эмас, балки 20-30%, баъзан ундан ҳам камроқ ҳиссага эга бўлиш кифоя). Акцияларнинг назорат пакетига эгаллик қилиш амалда акционер жамиятини ҳужайини бўлиш, унинг қолган аъзолари капитални бошқариш имкониятини беради.

Акционерлик жамияти 1600 йилларда Англияда, кейин Голландия, Францияда таъкил топган. У қарийб 2 аср давомида тадбиркорликни таъкил қилиш услуби бўлиб хизмат қилган. Унинг интенсив ривожланиши XIX асрни 30-йилларида темир йўл қурилишини бошланиши билан боғлиқдир. Россияда Акционерлик жамияти 1757 йилдан бошланган (Россия Константинополь савдо компанияси)да 1917 йилга келиб Акционерлик жамияти сони 2.9 мингга таъкил қилган. Революциядан кейин корхоналарни национализациялаш оқибатида Акционерлик жамиятларининг фаолияти тўхтатишган. Фақат НЭП даврида давлат тадбиркорлигининг фаолиятидаги чегаралашлар олиб ташланган. Натижада Россияда яна Акционерлик жамиятилар таъкил қилина бошлаган. 1922 йилга келиб 20 та Акционерлик жамияти таъкил қилинган 1922 йилнинг февралда уни сони 161 тага етди. Акционерлик жамияти капиталини асосий фаолияти савдо ва саноат маҳсулотлари савдосига йўналтирилган эди. 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг бошларида Акционерлик жамияти-секин аста тугатилга бошланди ва бу корхоналар давлат корхоналарига айлантирилди.

Шундай қилиб СССРда Акционерлик жамияти ривожланиши тарихи тугади. СССРнинг тарқалиб кетиши ва иқтисодий ислоҳ қилиниши ва бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан яна Акционерлик жамияти тузиш гоёси пайдо бўлди. Чунки капиталистик мамлакатларда Акционерлик жамиятини авфзалликларини тўғри тушунилиши туфайли у кенг қўлланилади. Энг муҳим авфзаллиги акционерларни шахсий капитални жалб

қилиш ҳисобига инвестицияларни сезиларли кўпайтириш имконияти мавжудлигидадир. **Иккинчи** авфзаллигининг моҳияти акционер бўлган ходимнинг фойда олишидадир. Акция эгалари яъни корxonани ишчилари уни самарали ишлашига ҳам маънавий ҳам моддий манфаатдордирлар. Бу ўз навбатида капитални кўпайишига, фойдани ва натижада дивидендни оширишга олиб келади. Буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш интизомини мустаҳкамланишига кадрларни кўнимлилигига ва умуман жамиятни барқарорлигига олиб келади.

Ўзбекистонда кичик хусусийлаштириш босқичи тугагандан сўнг кейинги босқич яъни ўрта ва йирик ишлаб чиқариш корxonаларини акциялаштириш асосидаги янги мулкчилик шаклига ўтиш даври бошланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентини 1995 йил 12 июндаги **Фармони**га биноан давлат корxonаларини акциялаштириш жараёнини тезлаштириш кўзда тутилди. Унда ислоҳ қилишдаги барча чегаралашлар олиб ташланди. Республикада корxonаларни акциялаштириш жараёни бозор муносабатларини ривожлантиришни объектив ифодаси бўлди. Бозор иқтисодиётини акциялаштириш шаклисиз тасаввур этиб бўлмайди. Чунки у капитални демократизациялаш учун шароит яратади, Фан техника тараққиёти ривожланишини таъминлайди, натижада ишлаб чиқаришни иқтисодий самарадорлиги ошади ва ўзгариб турадиган бозор талабларига мос келишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг мазкур Фармонини ривожлантириш мақсадида республика **Вазирлар Маъкамаси** махсус қарор қабул қилиб давлат корxonаларини очиқ ҳолдаги АЖга айлантиришни тартиб қоидаларини тасдиқлади. Унга кўра корxона раҳбари 3 кун ичида хусусийлаштириш тўғрисида хужжатларни тайёрлаш учун ишчи комиссия тузиш тўғрисида буйруқ чиқаради. Мазкур комиссия **бир ой** ичида давлат хусусийлаштириш қўмитасига ёки унинг жойлардаги бошқармаларига қуйидаги хужжатларни ишлаб чиқади ва тақдим этади:

1. Хусусийлаштириш режаси
2. Мол-мулкни баҳолаш акти
3. Акционерлик жамияти уставининг лойиҳаси
4. Акция эмиссиясининг проспекти (эмиссия қоғоз пуллар ва қиммат баҳо қоғозларни муомалага чиқариш)

Бу хужжатлар Республика Давлат хусусийлаштириш қўмитасида ёки уларни жойлардаги бошқармаларида қараб чиқилади ва тасдиқланади, сўнгра ҳокимиятда рўйхатга олинади.

Республика Вазирлар Маъкамасининг мазкур қороридан, шунингдек, акционерлик жамияти акцияларини чиқариш тартиби ҳам аниқланган.

Республикада хусусийлаштириш жараёни ва акционерлик жамияти тузиш анча интенсиф тарзда амалга оширилди. Шу билан бирга унда сезиларли даражада хатоларга ва расмиётчиликларга йўл

қўйилди. Акционерлик жамиятларининг ҳаммаси ҳам тула рўйхатдан ўта олмади. Унга жуда кўп ҳужжат тайёрланиши, уларни энг камида 6 та инстанциядан ўтиши, рўйхатдан ўтиш учун тўланиши лозим бўлган суммани катталиги ва ҳо.лар натижасида акционерлик жамияти тузиш ниҳоятда мушкул бўлди. Шунинг учун 1995 йил 15 июн Республика Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан акционерлик жамияти тузишни янги тартиби белгиланди ва муаммолар, бюрократик тўсиқлар олиб ташланди. Натижада хусусийлаштириш жараёни муваффақиятли ривожланди. Акционерлик жамияти нафақат саноат ва бошқа ўрта корхоналарни балки йирик корхоналарни ҳам аста секинлик билан ўз ичига ола бошлади. Масалан, очиқ турдаги Акционерлик жамияти холдинг компаниялари, (Ўзс/хмаш-холдинг компанияси) ТТЗ таркибига (Ўзи, Госкоммушества, Ўзсельхозснабремонт, Ўзпростройбанк,) кирди.

Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси Давлат акционерлик жамиятига (очиқ турдаги) айлантирилди. Унинг акционерларини юридик ва жисмоний шахслар ҳамда бошқа давлатлар-нинг юридик шахсларини ҳам олишлари мумкин.

1997 йил март ойида Республика Президентининг Фармонида биноан очиқ турдаги АЖ устав капиталини ташкил қилишда давлат ўз улushiни сақлаб қолади ва қўйидагича акция пакетларини белгилайди:

- Давлат -25% ошиқ бўлмаган
- Меҳнат жамоаси -26% ошиқ бўлмаган
- Чет эл инвесторларига -25 % кам бўлмаган
- Қолган қисми эркин сотиш учун қолдирилади.

Бундай тартиб фақат бир йил давомида ҳаракат қилади (эмиссия чиқарилгандан бошлаб). Кейин сотилмаган акциялар давлат хусусийлаштириш қўмитаси томонидан эркин-очиқ савдога (жисмоний ва юридик шахслар) шу жумладан чет эл граждaнларига ҳам сотилиши мумкин бўлади.

Қимматли қоғозлар бозори – Акционерлашнинг зарур шартидир.

Республикада хусусийлаштириш жараёни ва АЖ тузиш қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш ҳамда жараёнга хизмат кўрсатадиган инфраструктура бўлимларини тузиш йўли билан олиб борилди. Қимматли қоғозлар бозори бу қимматли қоғозлар билан амалга ошириладиган фаолият бозоридир.

Қимматли қоғозлар – бирламчи ва иккиламчи бозорга бўлинади.

Бирламчи бозор янги чиқарилган акцияларни сотишни билдиради. Акциялар биринчи марта ўзи сотиб олаётган кишилар қўлига ўтади.

Иккиламчи бозор бу акцияларни кейинги сотилишидир. Унда эмитентга янги молия ресурслари келиб тушмайди, балки у фақат инвесторлар ўртасида қайта тақсимланади.

Яхши йўлга қўйилмаган иккиламчи бозорсиз бирламчи бозорни самараси тўғрисида гапириш мумкин эмас. Акцияларни қайта сотиш янги бозор нархларида олиб борилади.

$$\text{Бозор баҳоси} = \frac{\text{Дивиденд}}{\text{ҳисса, улуш буйича процент}} \cdot 100$$

Қимматли қоғозлар бозори ўз ичига Инвест фонди ва Миллий депозитарий биржасини олади.

Депозит – бу банклар ва омонат кассаларига қўйилган омонатлар. Давлат муассаларига топшириладиган ва уни топширган шахсга муайян шароитда қайтариб бериладиган маблағлардир.

Қимматли қоғозлар биржасини юрагини фондлар биржаси ташкил қилади.

“Тошкент” номидаги республика фонд биржаси “Тошкент” номидаги товар-фонд биржаси асосида ташкил топган.

Фонд биржаси – бу қимматли қоғозлар билан олди сотди операцияларини амалга оширадиган муассасадир.

Қимматли қоғозларни кенг тарқалган турлари бўлиб акциялар, облигациялар, векселлар, сертификатлар ва бошқалар ҳисобланади. **Республика фонд биржасининг энг асосий вазифалари бўлиб:**

1. Алоҳида тармок, умуман иқтисодийetni ривожлантириш учун аҳолини ва юридик шахсларни бўш пул маблағларини жалб қилиш. Бунинг учун кишиларда, айниқса жойларда бўш пул маблағларини акциялар сотиб олиш учун қизиқиш уйғотиш;
2. Қимматли қоғозларни иккиламчи бозорини ривожлантириш ҳисобланади.

Юқорида кўрсатилган вазифаларни ҳал қилишда ХИФларни тузиш ва ривожлантириш дастурини қабул қилиниши муҳим аҳамият касб этади. У 1996 йилда ҳукумат қарори асосида тузилган. (ХИФ – хусусий лаштирилган инвестиция фонди). Ҳозирги вақтга келиб республикада 85000 акционерларни бирлаштирган 85дан ошиқ ХИФлар тузилган. Мазкур дастур акцияларига аҳолини 300 млн сўмга яқин маблағлари жалб қилинган.

§ 4. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларнинг иккинчи босқичида хусусийлаштиришни чуқурлаштиришнинг асосий вазифалари

Давлат мулкани хусусийлаштириш ва ижтимоий йўналтирилган қўп укладли иқтисодийetni шакллантириш иқтисодий ислохотларнинг иккинчи босқичининг устувор вазифасидир.

Давлат мулкани дастлабки хусусийлаштиришни тугаллаш, чинакам мулкдорлар қатламини шакллантириш, уларни ҳақиқий

мулк эгаси қилиш, давлатга қарашли бўлмаган сектор ҳукмрон макъени эгаллайдиган ижтимоий ишлаб чиқариш таркибини тубдан ўзгартириш энг муҳим вазифалардир.

Айни вақтда хусусийлаштириш жараёнини иқтисодий ислохотларнинг бирдан-бир мақсади, деб қарамаслик керак.

Хусусийлаштириш иқтисодий ислохотлар натижаси бўлмай, унинг йўналишларидан бири, уни амалга оширишнинг энг муҳим йўлларидадир. Хусусийлаштириш натижасида камида иккита асосий вазифа ҳал қилиниши керак.

Биринчидан, мулк ўзининг ҳақиқий хўжайинига эга бўлиши керак. Мулкни тежаб тергаб, ишнинг кўзини билган ҳолда тасарруф қила оладиган мулкдорга бериш зарур. Шу мулкни у кўпайтира биладиган, техника билан қайта жиҳозлайдиган ва замон талабларига муофиқ такомиллаштира оладиган, унинг негизда ракобатга бардошли маҳсулот чиқаришни йўлга кўя олиш зарур. Шунинддек, иш билан банд бўлмаган аҳолини иш ўринлари билан таъминлаши, ўзига ҳам, ипловчиларга ҳам, давлатга ҳам даромад келтирадиган ишлаб чиқаришни ташкил қила олиш керак.

Хусусийлаштиришни пул тўлаш асосида, уни бунёд қилишга илгари сарфланган харажатларни қоплаш асосида ўтказиш тартиби қўлланилди. Бунинг учун хусусийлаштиришнинг акциялаш, объектларни тавлов бўйича ва ким ошди савдосига қўйиб сотиш каби усулларида кенг фойдаланиш зарур бўлди.

Ҳақиқий хўжайин туйғусини ҳис этиш: Иқтисодий муносабатларнинг хусусиятини тубдан ўзгартиради; Ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва кенгайтиришга маъмурий-буйруқбозлик йўли билан мажбур этиш учун зарурат қолмайди. Ҳақиқий ишлаб чиқарувчи эркинликка чиқади, юқоридан бериладиган буйруқ билан ишлагандан халос бўлади. Ишлаб чиқарувчини сифат жиҳатдан янги рағбатлар ва ташаббуслар, ўз фаолияти натижаларини амалда ҳис этиш туйғусини ҳаракатга келтиради, иқтисодий жавобгарлик ҳам кучайтирилади.

Ўзини мулкдор, мулк хўжайини, ўз меҳнатининг ва ишлаб чиқарган маҳсулотининг хўжайини деб ҳис этиш инсоннинг яширин куч-ғайратини юзага чиқаради. Унинг ақлий ва ижодий имкониятларини, ташкилотчилик қобилиятларини намоён этади, уни ташаббускор ва омилкор қилади. Ҳақиқий хўжайин раҳбарлик қилаётган корхонанинг ривожланиш истиқболлари ҳаминша ёрқин ва аниқ равшан, ишлаб чиқариш самарадорлиги ҳаммадан кўра юқори, оладиган фойдаси ҳам, ходимларнинг иш ҳақи ҳам анча юқори. Ҳақиқий, мустақил мулкдорлар қанча кўп бўлса, барча кишиларнинг ўз меҳнатлари эвазига юқори иш ҳақи олишларига имкон берадиган иқтисодий шарт-шароитни шунча тез вужудга келтиради.

Хусусийлаштириш давомида ҳал қилинадиган иккинчи муҳим вазифа — кўп укладли иқтисодиётни ва рағбатлантирувчи ракобатчилик муҳитини вужудга келтиришдан иборат.

Рақобатчилик муҳитини вужудга келтиришда хусусийлаштиришнинг иштироки турличадир. Энг аввало, бу мулкнинг давлат монополияси эканлигига барҳам бериш ва фаолиятнинг шунга ўхшаш турлари билан шуғулланувчи ёки бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи, хизмат курсатувчи, ammo мулкчиликнинг турли шаклларига — давлат, жамоа, акциядорлик, хусусий ва бошқа шаклларига асосланган кўпдан-кўп корхоналар ташкил қилишдан иборат. Хусусийлаштириш айрим корхоналар ва фаолиятнинг бутун бир соҳаларига нисбатан мавжуд яккаҳокимликни тугатиш, эркин иқтисодиёт ва рақобатчилик муҳитини вужудга келтириш учун шароит яратиш имконини беради. Ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги, хом ашё ва материаллар, сармоя бозори, ўз маҳсулотини сотадиган бозор учун иқтисодий беллашув юзга келади.

Пировард натижада бу иқтисодий ва илмий-техникавий тараққиётнинг қудратли воситаси бўлиб хизмат қилади.

Хусусийлаштириш жараёнида фақат мулкчилик шакллари ўзгарибгина қолмайди. Шу билан бирга, энг муҳими, ягона халқ хўжалиги мажмуи шароитида таркиб топган тор ихтисослашган тармоқ монополия тузилмаларига ҳам барҳам бериш имконияти туғилади.

Монополия қилиб олинган корхоналар утиш даврида барча ишлаб чиқариш чиқимларини қоплашга ва монополия имкониятидан фойдаланиб, нархларни кўтариш ҳисобига юқори иш ҳақи тўланишини таъминлашга интиладилар. Бу эса пулнинг қадрсизланиши ортиб бориши сабабларидан биридир. Шу боисдан монополиялаштирилган тузилмаларни хусусийлаштириш чоғида, ишлаб чиқаришнинг ўзини нисбатан ихчамлаштириш, уни яккаҳокимликдан чиқариш чораларини кўриш зарур.

Илгари хусусийлаштирилган корхоналардан маълум давр давомида аввалги фаолияти соҳасини сақлаб қолишлари талаб қилинар эди. Энди бундай чеклашлар бекор қилинди. Бу эса мулкчилик шаклларини ўзгартириш билан бир вақтда чиқарилаётган маҳсулот таркибини ҳам тубдан ўзгартириш, талаб катта бўлган, ички ва ташқи бозорларда рақобатлаша оладиган маҳсулот ишлаб чиқаришни йулга қўйиш учун янги имкониятлар очади.

Хусусийлаштирилгандан кейинги даврда корхоналарнинг барқарорлигини таъминлаш мақсадида уларнинг молиявий имкониятларига баҳо бериш керак. Бозор талабларини ҳисобга олган ҳолда, ишлаб чиқариш таркибини қайта ўзгартириш лозим. Бунда корхоналарни техникавий, технологик ва ташкилий иқтисодий жиҳатдан қайта ўзгартириш лойиҳаларини ишлаб чиқишни назарда тутиш зарур.

Хусусийлаштириш иқтисодиётнинг давлатга қарашли бўлмаган секторини шакллантиришнинг ягона йўли эмас. Якка тартибдаги хусусий мулкчиликка асосланган, турли хил кооперативлар, ширкатлар, масъулияти чекланган жамиятлар кўринишидаги янги

кичик ва ўрта корхоналарни ташкил қилиш — иккинчи қудратли жараён хисобланади. Бозор муносабатлари ривожланган мамлакатларда барча корхоналарнинг ярмидан кўпроғи мана шундай кичик корхоналарнинг улушига туғри келади.

Бу ҳар бир кишига ўз ишини ташкил қилишда ўзини синаб кўришга, истеъдодини ва бор имкониятларини намоён қилишига имкон берувчи гоёта муҳим манбадир. Бу манба орқали катта сармоя сарф қилмасдан ҳам жуда кўп миқдорда ишчи ўринларини вужудга келтириш, шаҳарларда ҳам, шунингдек, қишлоқ жойларда ҳам аҳолининг иш билан бандлиги муаммосини ҳал этиш мумкин. Ихчам технология ускуналари билан жиҳозланган кичик корхоналарни ривожлантириш ҳисобига қисқа муддат ичида рақобатга бардошли маҳсулот ишлаб чиқаришни авж олдириш, бу билан ички бозорни тулдириш мумкин.

Шунинг учун ҳам давлат кичик ишлаб чиқаришларни ривожлантиришга бутун чоралар билан ёрдам кўрсатиши керак. Бунинг учун уларни ташкил қилиш ва рўйхатдан ўтказиш тартибини мумкин қадар соддалаштиришга, энг имтиёзли солиқ тизимини вужудга келтиришга ҳаракат қилинаёпти. Шунингдек, уларнинг кредитлар ва моддий ресурслардан фойдаланишлари учун кенг имконият туғдирилаяпти, тадбиркорлик ва ташқи иқтисодий фаолият юритишда уларга эркинлик берилаяпти. Давлат тасарруфидан чиққан кичик корхоналар қонун орқали ва давлат ижроия ҳокимиятининг бутун кучи билан қаттиқ ҳимоя қилинади. Республика Иқтисодиётининг барча соҳаларида кичик бизнесни ривожлантириш ва уни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш бўйича бир қанча ҳукумат қорорлари қабул қилинди. Масалан, 1995 йил 28 августда «Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш давлат дастури,» 1997 йил 7 февралда — «Кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш учун хорижий кредитлар беришни ташкил этиш масалалари туғрисида» республика Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари қабул қилинди.

Кичик бизнесга, хусусий тадбиркорликка нисбатан республикамизни иқтисодий жиҳатдан жадал ривожлантиришни таъминлайдиган омил деб қаралди.

Президентимиз И.Каримов: «Айни шу хусусий сектор энг ҳаракатчан, энг ташаббускордир. Агар хусусий секторнинг ривожланиши учун қулай шарт-шароитлар яратиб берилса, у иқтисодиётимизни тангликдан олиб чиқишга қодир локомотив бўлиб хизмат қилади. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг асосий қисмини хусусий, давлатга қарашли бўлмаган сектор берадиган бўлган тақдирдагина иқтисодиёт ҳақиқий эркинлик олди ва ўз келажагига эга бўлди, деб дадил айтиш мумкин бўлади», деган эди.

Табиийки, иқтисодиётнинг давлат корхоналари сақланиб қолиши керак бўлган бошқа соҳалари ҳам мавжуд. Франция, Япония, Италия ҳамда бозор иқтисодиёти ривожланган бошқа мамлакатларнинг

тажрибаси давлат сектори бозор шароитида ҳам сезиларли рол ўйнайверишидан далолат беради. Аслини олганда, давлат секторининг роли сезилмайдиган мамлакат йуқ деса бўлади.

Хусусийлаштириш дастури ишлаб чиқиладиганда бир томондан, хусусийлаштирилмайдиган корхоналар доирасини аниқ-равшан белгилаб олиниши, бунда уларни жиддий суратда камайтириш йўлидан бориши зарур бўлди. Иккинчи томондан, мазкур корхоналар учун уларнинг бозор шароитларига таркибан мослашувига имкон берадиган хўжалик юритиш механизмини ишлаб чиқиш талаб қилинди. Давлат корхоналари иқтисодий жиҳатдан иложи борича эркин бўлиши зарур. Хўжалик юритиш механизми, фойдани тақсимлаш ва моддий рағбатлантириш шартларига кўра давлатга қарашли бўлмаган корхоналардан кам фарқ қилишлари керак. Аксинча, республика учун принципиал янги ишлаб чиқариш турларини барпо этиш билан боғлиқ соҳалар учун муайян имтиёзлар берилиши ҳам мумкин. Бу республиканинг иқтисодий ва миллий мустақиллигини мустаҳкамлашга йўналтирилгандир.

Республикада давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларини янада чуқурлаштиришнинг асосий мақсадлари қуйидагилар:

— хусусийлаштириш миқёсларини кенгайтириш ҳамда ана шу жараёнга амалда иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва соҳаларидаги ўрта ва йирик корхоналарни киритиш;

— яққаҳоким ишлаб чиқариш-хўжалик тузилмаларини ихчамлаштириш ва улар учун рақобатли бозор муҳитини яратин;

— республика аҳолисининг кенг қатламлари, хорижий юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулкни давлат тасарруфидан чиқаришда қатнашувини таъминлайдиган хусусийлаштириш механизмини такомиллаштириш;

— давлат тасарруфидан чиқарилган корхоналар хусусийлаштирилгандан кейинги даврда уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш;

— қимматли қоғозлар ва кучмас мулкнинг бозорини вужудга келтириш ҳисобланади.

Хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантириш ва чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари қуйидагилардир: Биринчидан, бундан буён ҳам давлат корхоналарини мулкчиликнинг бошқа шакллариغا ўтказиш махсус ишлаб чиқилган тармоқ ва минтақавий хусусийлаштириш дастури асосида амалга оширилиши керак.

Хусусийлаштириш республикада ишлаб чиқилган дастурларга асосан саноат, қурилиш, транспорт ва алоқада, агросаноат мажмуида, шунингдек ижтимоий соҳада ва фаолиятнинг бошқа соҳаларида амалга оширилди.

Иккинчи босқичда саноатнинг асосий тармоқлари: ёқилғи-энергетика, кон саноати, машинасозлик ва пахтани қайта ишлаш

комплексларида давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёни кенг тус олди. Чунончи, "Ўзбекнефтегаз" корпорацияси тизимида Энергетика вазириликда, "Ўзметанасаноат" уюшмасида ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқларида ҳам хусусийлаштириш кенг кўламда амалга оширилди ва оширилаяпти.

Транспорт корхоналарини, шу жумладан автобус ва таксомотор паркларини ҳам, транспорт воситаларини хусусий мулк қилиб сотиш орқали давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёни олиб борилаяпти.

Бухоро, Самарқанд, Хива, Тошкент шаҳарларидаги саёҳатчиларга хизмат қилувчи мажмуаларни тендер асосида сотиш, акциядорлик жамиятлари қилиб қайта ташкил этиш, хорижий шериклар иштирокида корхоналар ташкил қилиш йўли билан улар ҳам хусусийлаштирилади.

Иккинчидан, хусусийлаштириш бўйича барча ишларнинг маркази тармоқ, умумреспублика даражасидан худудий даражага кўчирилаяпти. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастурларининг амалга оширилиши учун худудий идораларнинг мақомини ошириш, уларнинг ҳуқуқларини кенгайтириш ва жавобгарлигини кучайтириш зарур.

Учинчидан, йирик ва ўрта корхоналарни кенг кўламда акциядорликка ўтказиш, уларнинг негизда очиқ ҳиссадорлик жамиятлари тузиш хусусийлаштиришнинг асосий йўналиши бўлмоғи лозим. Шу билан бирга илгари тузилган ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятлари очиқ турдаги жамиятлар қилиб қайта тузилиши керак.

Акциядорликка ўтиш жараёни республика аҳолисининг кенг қатламлари учун, шунингдек, хорижий жисмоний ва юридик шахслар учун очиқ бўлиши лозим. Ўз маблағларининг бир қисмини йирик корхоналарнинг акцияларига қўйишни истаган ҳар бир киши шундай имкониятга эга бўлиши керак. Бунинг учун қимматли қоғозларнинг очиқ савдосини ўтказиб туриш, фонд биржасининг фаолиятини кенгайтириш, инвестиция компаниялари, инвестиция фондлари, қимматли қоғозлар бозори инфраструктурасини вужудга келтириш зарур. Ҳар бир корxonанинг акциядорликка ўтиш жараёни очиқ ва ошқора бўлиши даркор. Акцияларни жойлаштириш шартларини ва улар бўйича дивидендларни тўлаш тартибини аҳоли орасида кенг тушунтириш зарур.

Тўртинчидан, хусусийлаштириш ишнинг муваффақияти у қишлоқда қандай ўтказилаётганига кўп жиҳатдан боғлиқ. Деҳқон хўжаликларини ривожлантиришнинг давлат инвестиция дастурида қишлоқ хўжалигида хорижий инвесторларнинг қатнашиши, ер деҳқонларга умрбод фойдаланиш учун берилиши кўзда тутилган.

Хусусийлаштириш учун ва хусусийлаштирилган савдо ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари фойдаланиши учун ер участкалари сотишни кенгайтириш, ишхоналар, турар-жойлар, кичик

корхоналар, дўконлар ва хизмат кўрсатиш объектлари қуриш учун ер участкалари сотиш керак. Қишлоқ хўжалиги ерларини мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод фойдаланишга бериш бўйича ким ошди савдолари ва танловларни тез-тез ўтказиб туриш лозим.

Ривожланган мамлакатларнинг тажрибаси ер бозорисиз бозор хўжалиги бўлиши мумкин эмаслигини кўрсатади.

Иккинчи босқичда хусусийлаштириш механизмининг ўзини янада такомиллаштиришга алоҳида эътибор берилиши керак. Аҳолининг хусусийлаштиришда қатнашадиган қисми купайиб боришини таъминлайдиган оммавий тарзда хусусийлаштириш механизмини ишлаб чиқиш ҳамда жорий этиш, унинг қимматли қоғозлар бозорига кириши учун кенг имкониятлар очиб бериш зарур.

Танловлар ва ким ошди савдолари ислохотларини иккинчи босқичда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ҳамда хусусийлаштиришнинг энг асосий усули бўлиши лозим.

Фонд биржаси ва кўчмас мулк биржаси фаолиятини янада ривожлантириш зарур. Давлат тасарруфидан чиқариш суръатлари жадаллаштирилиши, очиқ турдаги акциядорлар жамиятлари тузилиши билан улар олдида сифат жиҳатидан янги истиқболлар очилди. Кўчмас мулк ва қимматли қоғозлар билан савдо қилувчи бирламчи бозорларни ташкил қилган ҳолда асосий эътибор иккиламчи бозорларни яратиш ва ривожлантиришга қаратилиши лозим. Айни шу иккиламчи бозорлар давлат мулки ҳисобланган акциялар ва пайлар улушини кескин камайтиришга, зарар келтирадиган ва банкротга учраган корхоналарни тугатишга, қимматли қоғозларнинг табиий ҳаракати ва айланишига, уларнинг қадр-қиммати ошишига имкон туғдириши керак.

Хусусийлаштириш жараёнини чуқурлаштириш ва рақобатчилик муҳитини вужудга келтириш юзасидан белгиланган тадбирларнинг амалга оширилиши бозор иқтисодиётини таркиб топтириш йўлида илгариланг томон яна бир амалий қадам ташлашга имкон беради.

Таянч иборалар

- Бизнес
- Тадбиркорлик
- Хусусий тадбиркорлик
- Тадбиркорлик шакллари
- Рақобат
- Кўп укладли иқтисодиёт
- Приватизация
- Хусусийлаштириш
- Акциялаштириш
- Акционерлик жамияти
- Ёпиқ акционерлик жамияти
- Очиқ акционерлик жамияти
- Акция
- Дивиденд
- Акционер
- Акция курси
- Оддий акция
- Имтиёзли акция
- Акциялар назорат пакети
- Қимматли қовозлар бозори
- Бирламчи бозор
- Иккиламчи бозор
- Фонд биржаси

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Тадбиркорлик, унинг моҳиятини қандай тушунасиз?
2. Тадбиркорликнинг муҳим принциплари қайсилар?
3. Мулкий муносабатлар ва хусусийлаштиришни моҳияти нимада?
4. Хусусийлаштиришни амалга ошириш усуллари қайсилар?
5. Ўзбекистонда хусусийлаштиришнинг ўзига хос томонлари нимада?
6. Хусусийлаштиришнинг ҳуқуқий асослари нимада?
7. Хусусийлаштириш қандай босқичларда амалга оширилади?
8. Акциялаштиришнинг моҳияти нимада?
9. Акционерлик жамиятлари. Ёпиқ ва Очиқ акционерлик жамиятлари деганда нимани тушунасиз?
10. Хусусийлаштириш тўғрисидаги ҳужжатларни тайёрлаш тартиби қандай?
11. Қимматли қовозлар бозори. Бирламчи ва иккиламчи бозор тушунчаси қандай?

12. Фондлар биржаси, уларнинг асосий вазифалари қайсилар?
13. Хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш қандай кечади?
14. Ўзбекистонда хусусийлаштириш жараёнини янада чуқурлаштиришнинг устувор йўналишлари нималардан иборат?

Адабиётлар:

1. И.Каримов “Ўзбекистон буюк келажак сари” Тошкент “Ўзбекистон”-1998 йил, 329-411 бетлар.
2. И.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” ўша ерда. 524-599 бетлар.
3. И.Каримов “Жамиятда тадбиркорлик руҳини қарор топтириш – тараққиёт гарови” Халқ сўзи 2001 йил 18 июл.
4. И.А.Каримов. “Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислохотлар йўлидан изчил бориш- асосий вазифамиз” мавзусида 2004 йил 7 февралда бўлиб ўтган Республика Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи газетаси, 2004 йил 10 феврал.
5. Тадбиркорлик ва тадбиркорлик фаолиятини кафолатлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1998 йил 22 январ
6. Э.Акрамов, А.Тоиров. Экономические реформы Республики Узбекистан. Москва тоо «Люкс-арт», 1998 йил 141-203 бетлар
7. А.Ўлмасов Иқтисодиёт асослари. Тошкент «Меҳнат» 1997 йил 68-91 бетлар
8. А.Эшмуҳамедов ва бошқалар «Бозор муносабатлари шароитида Миллий иқтисодиётнинг ривожланиши». Тошкент. «Ўқитувчи», 1996 йил 169-186 бетлар.

10-БОБ. СТРАТЕГИК РЕЖАЛАШТИРИШ

- § 1. Стратегик режалаштириш назарияси, унинг моҳияти ва вазифалари.
- § 2. Иқтисодийни мувофиқлаштиришда давлатнинг роли.
- § 3. Стратегик режалаштиришнинг методологияси. Ўзбекистон Республикасида стратегик режалаштиришни ташкил қилиш.

§ 1. Стратегик режалаштириш назарияси, унинг моҳияти ва вазифалари

Маълумки, бозор муносабатлари ишлаб чиқариш воситаларига ва истеъмол буюмларига бўлган хусусий мулкчиликка, товар ишлаб чиқарувчиларни эркин фаолиятига, эркин рақобат ва иқтисодийни очиқлигига асосланади.

Иқтисодийнинг марказдан туриб бошқарув тизимига хос хусусиятлари бўлиб барча бошқичларни қамраб олиш, ишлаб чиқаришни юқори даражада концентрациялашуви ва уни давлат корхоналарида монополлашганлиги, ишлаб чиқариш фаолиятини халқ хўжалиги самарадорлигига йўналтирилганлиги, мамлакатнинг ягона халқ хўжалик мажмуини ёпиқлиги бўлиб ҳисобланади.

Собиқ СССРда режалаштиришнинг умумдавлат тизими мавжуд эди. У юқоридан токи қўйгача бўлган бошқарув ва хўжалик органларини фаолиятини барча қирраларини назорат қилар эди. Бозор иқтисодига ўтилиши муносабати билан вазият тубдан ўзгарди. Бозор иқтисодига ҳар қандай маъмурий буйруқбозлик билан киритиладиган режалар ётдир, чунки хўжалик субъектлари ҳам ҳуқуқий ҳам иқтисодий жиҳатдан давлат бошқарувида эмаслар.

Собиқ Иттифоқ лаврида тепадан туширилган режалар қонун даражасигача кўтарилган бўлса ҳам улардан самара бўлмади. Шунинг учун иқтисодий ислохотлар жараёнини бошлашидан режалаштиришга бўлган эътибор сусая борди. Ҳозир ҳам бу масалага бюрократик камчиликларга эга бўлган ҳол деб қараш учраб туради. Иқтисодий ривожланишни, аҳолини турмуш даражасини яхшилашни асосий вазифа қилиб қўйган ҳар бир давлат унинг механизмларини, бажариш муддатларини олдиндан белгилайди. Ҳолбуки, етти марта ўлчаб бир марта кесган киши ютқазмайди. Ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари билан боғлиқ бўлган ҳар қандай муаммо пировард натижаларни олдиндан кўра билишни, башорат қилишни ва режалаштиришни талаб қилади. Шундай экан, бозор иқтисодийи шароитида режалаштириш ва прогнозлаштириш ўз аҳамиятини йўқотмайди.

Ҳозирги замон цивилизациясининг ривожланиш тажрибаси бозор муносабатлари тизимини маъмурий буйруқбозлик, бюрократик

тизимга асосланган жамиятга нисбатан ҳаётий фаолиятнинг барча қирраларини самараси юқори бўлишини кўрсатапти. Унинг сабабларидан бири бозор муносабатлари тизимига асосланган барча давлат ижтимоий-иқтисодий жараёнларни давлат томонидан тартибга солиш усулларидан кенг фойдаланишидadir. Масалан, Япония, Ғарбий Европа, Жанубий-Шарқий Осиё давлатларини мисол келтирса бўлади.

Японияда урушдан кейинги йилларда иқтисодий ўсиш суръатлари юқори бўлганлиги туфайли дунёда иқтисодий қуввати бўйича иккинчи ўринга чиқиб олди. Японияда ижтимоий-иқтисодий ривожланишни умумдавлат режалари, қонун бўлмаса ҳам, иқтисодиёт таркибининг айрим бўғинларини умуммиллат манфаатларини таъминлашга сафарбар қиладиган давлат дастурлари бўлиб ҳисобланади. Япония биринчи 1956-1960 йилларга мўлжалланган «Иқтисодий ўз-ўзини таъминлаш 5 йиллик режа» Япон иқтисодини асосини ташкил қиладиган хусусий корхоналар эканлигидан келиб чиқди. Бундан кейинги тузиладиган мамлакатни социал-иқтисодий умумдавлат режалари Япониянинг умуммиллат-иқтисодий режалаштириш шаклига айланди.

Бозор муносабатлари шароитида умумдавлат режалаштириш юзасидан Францияда ҳам қизиқарли тажриба мавжуддир. Иккинчи жаҳон уруши тугаши биланоқ ҳукуматни бошқарган генерал Ш. Де-Голь иқтисодни тиклаш ва ривожлантириш йўлларини қидира бошлади. Шуни таъкидлаш лозимки, 1946 йилгача бозор шароитида режалаштириш тажрибаси йўқ эди.

Француз иқтисодиётини режалаштиришнинг бош маркази 1946 йилда режа тузишни ташкил қилади. Францияни биринчи давлат режаси-«Моонеплани» 1947-1953 йилларга мўлжалланган эди.

Саноати ривожланган кўпчилик давлатларни, айниқса, Осиёдаги Янги индустриал давлатларнинг иқтисодини таҳлили шуни кўрсатаптики, бозор ва режа нафақат муваффақиятли амал қиляпти, балки бир-бирига боғлиқ бўлиб қолган. Чунки тадбиркорликни ва эркин рақобатни ривожланиши учун шароит яратган бозор механизмларини шаклланишига ўз таъсирини ўтказиб туради.

Бу соҳада Жанубий Кореяни мисол келтирса бўлади. Бу ерда динамик ва қатъий ривожланишни бозор моделини тузишда давлат асосий ролни ўйнайди. 1963 йилда Жанубий Кореяда иқтисодий режалаштириш бошқармаси тузилди. Унга умумий иқтисодий стратегияни ишлаб чиқиш, ривожланишни жорий шакллларини тузиш, Давлат бюджетини тузиш ва бажарилишини назорат қилиш, молия ресурсларини жалб қилиш ва ундан фойдаланиш сиёсатини мувофиқлаштириш, ташқи давлатлар ва халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликни ривожлантириш каби вазифалар юклатилди. Кейин бу бошқарма иқтисодий режалаштириш вазирлигига айлантирилди.

Беш йиллик режа амалга оширилмоқда. Режалаштириш у ерда ривожланган бозор иқтисодиётини яратишнинг муҳим элементи бўлиб қолган.

Стратегик режалаштиришнинг мазмуни бу миллий иқтисодиётни, унинг барча тармоқлари фаолиятини ривожланишини режа асосида тартибга солишдир.

Режалаштириш бу бошқарув элементиدير. Режалаштириш бошқарув тизимида марказий ўринни эгаллайди. Бошқарувнинг муҳим хусусиятларидан бири эса - унинг режали характерга эга эканлигидир.

Режалаштиришнинг моҳияти шундаки, кишилар ўз ҳаракатларини онгли равишда белгилайдилар. Бу ҳаракатларни ресурслар билан солиштириб чиқадилар, ташқи муҳитга бевосита ва билвосита боғлиқ ҳолда олиб борадилар. Ҳозирги замон цивилизациясини ривож ишуги кўрсатаётгани, режалаштириш ҳар бир меҳнат актига тааллуқли бўлиб жамиятни ривожланишига, меҳнат тақсимоти ва кооперациясига қараб ривожлана боради. У бир ишлаб чиқариш бирлигидан ажралиб чиқиб тадбиркорлар уюшмаси, миллий корпорациялар, давлатни ўзига ҳам тарқалиб кетади. Шундай қилиб бошқарув, демак режалаштириш моддий неъматлар ва хизматлар ишлаб чиқарадиган тижорат тааллуқларига ҳам, жамият ва унинг айрим олинган тармоқларига ҳам тааллуқлидир.

Режалаштириш турлича шаклда бўлади:

- Тармоқлар, ижтимоий, илмий-техникавий, экология, молия ва бошқа аспектлар;
- Умумдавлат, регионлар, хўжалик юритувчи субъектлар, уларни бирлашмалари бўйича ва ҳоказо;
- Узоқ муддатли, ўрта муддатли ва жорий режалар.

Ҳал қилинаётган муаммолар даражасига қараб - улар стратегик ва тактик режаларга бўлинади. Стратегик режалаштириш бу кишиларни алоҳида бажарадиган амалий фаолиятидир. Бу фаолият прогнозлар, дастур ва режалар лойиҳасини тузиш билан боғлиқ бўлган ишлардир.

Мамлакат ривожланишини ва давлат иқтисодий сиёсатини асосий мезон бўлиб режалаштириш, айниқса, тармоқни ривожланишини прогнозлаш ҳисобланади.

Стратегик режалаштириш қуйидаги хусусиятларга эгадир:

- Бир йилдан ошиқ бўлган ўрта ва узоқ муддатли истиқболга интилиш;
- Эътиборни социал - иқтисодий ривожланишни таъминлайдиган энг долзарб масалаларни ҳал этишга қаратиш;
- Белгиланган вазифаларни ресурслар ҳажми ва таркиби билан чамбарчас боғлаш;
- Режалаштириладиган объектга таъсир қиладиган кўпдан-кўп ташқи омилларни ҳисобга олиш ва уларни салбий таъсирини камайтириш бўйича тадбирлар ишлаб чиқиш ва ҳоказо.

Стратегик режалаштиришнинг моҳиятини унинг жараёнлари белгилайди. Улар қуйидагилардир:

- Стратегик прогнозлаштириш (айрим тармоқларни ва соҳаларни ривожлантириш, демографик прогнозлар, социал прогнозлар, давлат прогнозлари, ташқи иқтисодий прогнозлар, экологик прогнозлар);
- Стратегик программалаш (стратегик дастурлар лойиҳаси);
- Лойиҳалаш (миллий иқтисодий ривожлантириш стратегик режалари лойиҳаси). Унинг моҳияти, стратегик режалар лойиҳасини ишлаб чиқишдир.

Стратегик режалаштириш орқали, амалда стратегик прогнозлар, дастурлар лойиҳаси ва режалар тузиш, бозор иқтисодийтини белгилайдиган объектив қонунларни ўрганиш, стратегик режалаштиришни қўпгина муаммоларини ҳал қилувчи методика ва методологияларни ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш ҳамда уни амалга ошириш имкониятлари яратилади.

Стратегик режалаштириш объекти бўлиб хўжалик субъектларини миллий иқтисоднинг таркибий элементларини ва бутун мамлакатнинг миллий иқтисодини ҳозирги ривожланишидан келиб чиққан ҳолда яқин келажакдаги ва истиқболдаги фаолияти ҳисобланади.

Стратегик режалаштириш назариясининг 3 муҳим тамойиллари мавжуд:

1. **Социал – иқтисодий.** У социал иқтисодий жараёнларни ривожланишини таъминлайдиган аниқ қонуниятларни ўрганишдан иборат.
2. **Стратегик режалаштириш методологияси.** У социал-иқтисодий жараёнларни билиш қуроли ҳисобланади.
3. **Ташкилий.** У ўз ичига стратегик жараёнида қатнашадиган ташкилотлар тизимини, уни аниқ функцияларини белгилаш каби ишни ташкил қилишни ўз ичига олади.

§ 2. Иқтисодий мувофиқлаштиришда давлатнинг роли

Ривожланган ва ривожланаётган давлатлардаги режалаштириш ва иқтисодий тартибга солиш тажрибаси шуни кўрсатаётгани бу механизмлар орқали давлат жамиятни социал-иқтисодий стабиллигини, макропропорцияни ташкил қилишни, иқтисодий динамика ривожлантириш таъминлайдиган асосий омилларни ўз қўлида ушлаб туради. Ҳар бир мамлакатда қарама-қарши манфаатларни, турли хил кучларни бирлаштирадиган, жамиятни ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқадиган ва амалга оширадиган давлатни роли беқийсдир. Бу умумий қондани менсимаслик оғир оқибатларни олиб келиши мумкин. Хусусан, иқтисоддаги зулушлар, макроиқтисодий пропорцияларни ва

микроиқтисодий боғлиқликларни бузилиши, молия, баҳо тизимидаги ва ҳоказолардаги вужудга келиши мумкин бўлган муаммолар, шулар жумласидандир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг беш тамойилидан бири қилиб республиканинг ижтимоий-сиёсий, социал-иқтисодий ривожланишида давлат асосий реформатор-ислоҳатчи қилиб белгиланган.

Давлатнинг иқтисодиётдаги ўрни ва аҳамияти қуйидагичадир:

1. Давлат иқтисодиётни тартибга солиб турувчи субъект ҳисобланади.
2. Давлат солиқ, субсидия, лицензия, бож тўловлари каби воситалар билан иқтисодиётга таъсир кўрсатади. Давлатнинг қўлида катта молиявий ресурслар тўпланади.
3. Давлат сиёсий ҳокимиятга эга бўлган алоҳида субъектдир. У ўз измини бошқа субъектларга ўтказди. Унинг органлари берадиган буйруқ ва фармойишлар барча иқтисодий субъектлар учун мажбурий ҳисобланади.

Айрим тадбиркор, ишчи ёки хизматчи, фирма, корпорация ёки фермер хўжалиги фақат ўзининг манфаатини кўзлаб фаолият кўрсатади, давлат эса яқка ёки гуруҳий манфаатларни яғоналикка бирлаштирувчи ва ҳамманинг умумий манфаатини ифодаловчи куч ҳисобланади. Давлат мулк соҳиби, аммо унинг иқтисодиёт учун аҳамияти иқтисодий фаолиятни тартиблай олишдан келиб чиқади. Гап шундаки, иқтисодиёт бир маромда ривожланиб бориши учун унинг турли тармоқлари бир-бирига мутаносиб бўлиши, бир-бирига боғланиб, бир-бирини тўлдириб туриши талаб қилинади. Буни таъминлашнинг асосий воситаси – бозор механизmidир. Агар бозор механизми иқтисодиётни нуқсонсиз тартиблаб турганида эди, танглик ва иқтисодий беқарорлик ҳеч юз бермаган бўлар эди. Ҳолбуки, бозор иқтисодиёти мамлакатларида танглик ва инқирозлар учраб турадиган ҳодисалардир. Демак, бозор механизми мувозанатни тўла-тўқис ва нуқсонсиз таъминлай олмайди, шу сабабдан давлат иқтисодиётни албатта тартиблани лозим.

Бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий (социал) тенгсизлик яъни бойлар ва қамбағаллар мавжуд. Уларнинг ўртасида низо чиқмаслиги учун давлат аҳолининг ночор қатламларига ижтимоий ёрдам беришдек вазифани ўз зиммасига олиши керак бўлади. **Жамиятда ҳамма баҳраманд бўладиган хизматлар бор.** Улар жумласига умумий таълим, соғлиқни сақлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, мамлакат хавфсизлигини таъминлаш, юртни обод қилиш, ижтимоий тартибни сақлаш ва бошқалар киради. Бу соҳалар гоёт серхаражат, лекин бевосита фойда олиш имковини бермайди. Шу сабабли уларга фирмалар қўл урмайди. Бу иш ҳаммага зарур бўлгани учун мазкур соҳаларни давлат ўз қўлига олади. Демак, давлат иқтисодий вазифани бажариши турган ган.

Давлатнинг иқтисодиётга аралашувини ўз меъёри бор. Иқтисодиёт муттасил ўсиб бораётган шароитда давлат бозор механизмига халақит

бермаслик учун иқтисодиётга камроқ аралашади. Бозор механизми яхши иш бермай, иқтисодий қийинчиликлар кучайган шароитда давлат иқтисодиётга фаолроқ аралашади ва унинг танглиқдан чиқиб, яхши ишлаб кетишига кумаклашади. Масалан, ўтган асрнинг 50-70 йилларида Ғарб мамлакатларида иқтисодий инқирозлар тез-тез бўлиб турганда давлат иқтисодиётга ўз сиёсати билан фаол аралашган. 80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб бозор механизми яхши ишлаб кетганлиги учун давлат иқтисодиётга камроқ аралашши йўлига ўтди.

Давлатнинг иқтисодиёт учун аҳамияти унинг тартиблаб турувчи куч бўлиши билан белгиланади.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиши қуйидаги қоидаларга асосланади:

а) Давлат иқтисодиётни тартиблаганда умумжамиyat манфаатларини кўзлашти, умумиқтисодий аҳамиятга молик чоратadbирларни қўллаб-қувватлаши лозим;

б) Иқтисодиётни тартиблашда давлат маъмурий воситалардан эмас, балки хилма-хил иқтисодий воситалар мажмуидан фойдаланиши зарур;

в) Давлат тadbиркорлар билан рақобатлашмаслиги, балки уларнинг эркин ўзаро рақобат қилишлари учун шароит яратиши талаб қилинади, давлат рақобат курашининг бевосита иштирокчиси эмас, балки унинг олий ҳаками вазифасини бажаради;

г) Давлат сиёсати мамлакатда ижтимоий барқарорлик, хотиржамлик, ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш орқали иқтисодий ўсиш ва оммавий фаровонликни таъминлашга қаратилиши керак.

Мазкур тамойиллар умумий, лекин улар турли мамлакатларда ҳар хил даражада амалга оширилади.

Давлатнинг иқтисодиётни тартиблаш воситалари

Давлат ихтиёрида хилма-хил сиёсий, ҳуқуқий ва социал-иқтисодий воситалар бор. Аммо улардан қайси бирининг устувор бўлиши иқтисодий вазиятга боғлиқ. Биринчи навбатда давлат қонунчилик орқали иқтисодиётни тартиблайди. Қонун чиқарувчи давлат органи томонидан иқтисодий ҳаётга оид қонунлар қабул қилинади, қонунларда иқтисодиётнинг тартиб-қоидалари белгиланади. Иқтисодий саъй-ҳаракатлар шу қонунларга биноан юз бериши талаб қилинади, давлат қонунларнинг бажарилишини назорат қилади, қонунбузарларни жазолайди.

Ўзбекистонда ҳам Олий Мажлис томонидан бозор иқтисодиётини шакллантириш, бозорга хос иқтисодий механизмни яратишга оид 400дан ошiq қонунлар қабул қилинди. Ўзбекистонда қонунлар устувор, ҳамма унга баб-баробар риоя этиши шарт.

Қонунчилик иқтисодий фаолиятнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб беради. Давлат қонунларни ишлаб чиқиш билан чекланмай, уларнинг амалда жорий этилишини ҳам таъминлайди. Давлатнинг иқтисодиётга

аралашуви унинг сиёсатида ифодаланади. Иқтисодий сиёсат кўзлаган мақсадлар ва уларга эришиш воситалари яхлитлигини талаб қилади.

Иқтисодий сиёсат

Мақсадлар	Воситалар
Барқарор иқтисодий ўсиш	Солиқлар
Тўлиқ иш билан банд бўлиш	Субсидиялар
Пул қадрини сақлаб қолиш	Фоиз ставкасини узгартириш
Даромадларни бир меъёردа тақсимлаш	Инфляцияга қарши кураш чоралари
Турмуш даражасини ошириш ва бошқалар	Даромадларни назорат қилиш
	Давлат мулки ва тадбиркорлиги, давлат буюртмалари ва истеъмол

Давлатнинг ихтиёрида кучли молиявий воситалар мавжуд. Шулардан энг муҳими солиқдир.

Солиқлар ҳар қандай ишлаб чиқарувчилар ва оддий фуқароларнинг харажатига киради. Давлат солиқларни оширса, харажатлар ҳам ошади, бинобарин, бу фойдани қисқартиради, натижада ишлаб чиқаришни ўстиришда манфаатдорлик камаяди. Солиқлар камайtirилса, харажатлар пасайиб, фойда кўпаяди. Бунда манфаатдорлик кучайиши билан бирга ишлаб чиқаришга фойданинг реинвестициялаш (қайта қўйиш) имкони ҳам кенгайди. Масалан, фирма солиқнинг ҳаммасини тўлаган шароитида 100 млн. сўмни инвестиция эта олади, бунинг натижасида ишлаб чиқариш кенгайиб қўшимча 60 млн. сўмга тенг маҳсулот яратилади. Агар фирмага солиқдан имтиёз берилса, у 120 млн. сўмни инвестицияга сарфлайди, натижа маҳсулот ишлаб чиқариш 72 млн. сўмга етади. Демак, солиқ имтиёзи туфайли маҳсулот 12 млн. (72-60=12) сўмга кўпаяди.

Фан-техника тараққиёти юзага келтирган Янги ишлаб чиқариш соҳалари борки, уларни жалад ўстириш талаб қилинади. Бу соҳаларда чиқарилган товарлар бозорбоп бўлиб, тез сотилади ва катта фойда келтиради. Бу маҳсулотлар саноатнинг бошқа соҳаларида ишлатилганида ҳам катта наф беради. Масалан, ёнилғини тежовчи, ўтга чидамли двигателлар ишлаб чиқарувчи корхоналарга солиқдан енгиллик берилса, уларнинг харажатлари солиқ ҳисобидан камаяди. Натижада двигателларни ишлаб чиқариш ва оммавий қўлланиши кўпаяди, улар иқтисодий ўсишга олиб келади.

Солиқлар ўз-ўзидан эмас, балки муқобил танлов қондасини ишга солиш орқали иқтисодий ўсишни рағбатлантиради.

Давлат солиқлардан тадбиркорликни, хайр-аҳсон ишларини, экспорт-импортни, хориж капиталининг кириб келишини рағбатлантириш учун ҳам фойдаланади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси қонунларига кўра янги очилган кичик фирмалар, фермер хўжаликлари маълум муддат давомида (икки йил) солиқдан

озод қилинади. Хайрия ишларига сарфланган даромадлардан ҳам солиқ олинмайди. Экспортбоп товар ишлаб чиқарувчи корхоналар ҳам солиқ имтиёзлари оладилар.

Давлат фирмаларга солиқ кредити беради. Бунда солиқ тўлаш муддати кечиктирилади, яъни солиқ пули кредитга (қарзга) айлантрилади ва уни инвестиция учун ишлатилади. Масалан, корхона ҳар йили 5 млн. сўм солиқ тўлаши керак. Бу солиқ 5 йил муддатга фоиз тўланмайдиган имтиёзли кредитга айлантрилади, натижада корхона 25 млн. сўмни ишлаб чиқаришга йўллаб уни ўстиради ва солиқни топган пулидан 5 йилдан сўнг тўлайди. Солиқлар иқтисодий вазиятга қараб ўзгартирилиб турилади. Иқтисодий танглик бўлганда инвестицияни рағбатлантириш мақсадларида солиқлар камайтрилади. Иқтисодий ўсиш шароитида солиқларни ошириш мумкин, чунки яхши фойда кўрилган шароитда уларни тўлаш оғирлик қилмайди ва инвестициялаш имконияти катта бўлади.

Давлат томонидан иқтисодиётни тартибланинг яна бир муҳим воситаси **молиявий санация** (соғломлаштириш) ҳисобланади. Санацияда давлат корхоналарнинг молиявий аҳволини яхшилашга қаратилган молия ва кредит тадбирларини ишга солади. Санация иқтисодиёт учун аҳамияти катта корхоналарни танг ҳолатдан чиқариб уларни нормал ишлаб туришини таъминлаш ҳамда корхонларни оммавий банкрот бўлишига йўл бермасдан, рақобатчи корхоналар сонини керакли меъёрда сақлаб туриш мақсадларида амалга оширилади.

Санациялаш йўллари кўп: корхона қарзини кечиб юбориш ёки уни ўзгалар ҳисобидан тўлаш, қарзни тўлаш муддатини кечиктириш, қарз учун бериладиган фоизни камайтриш ёки умуман олмаслик, корхонага солиқдан енгиллик бериш, солиқни кредитга айлантриш, корхонага буюртма бериб уни ҳақини олдиндан тўлаш, субсидия ажратиш, корхонага экспорт юзасидан имтиёзлар бериш.

Давлатнинг санациядаги иштироки **икки шартни** ҳисобга олади: **Биринчиси** – корхонанинг миллий ёки ҳудудий иқтисодиёт учун аҳамияти катта бўлиши керак, **иккинчиси** – корхонанинг танг аҳволга тушиб қолишига унинг ўзига боғлиқ бўлмаган бошқа объектив сабаблар бўлиши лозим. Давлатнинг корхонага ёрдами бозор талабига зид келмаган тақдирдагина унга қўл урилади. Ёмон ишлаган, бозор талабига мослаша олмасдан молиявий инқирозга юз тутган корхонага давлат ёрдам бермайди, чунки бу бозор қоидаларига зид келади.

Субсидия ҳам давлат ўз сиёсатида қўллайдиган асосий молия воситалари сирасига киради.

Субсидия давлат томонидан аниқ мақсад йўлида ишлатиш учун қайтариб олмаслик шарти билан ажратиладиган пул маблағидир.

Субсидиялар иқтисодиётни девирсификациялаш (таркибан ўзгартириш), экспорт-импортни мувозанатлаштириб туриш, иновация, (янгиликни ўзлаштириш) ишларини йўлга қўйиш, айрим ҳудудларга ёрдам бериш, Конверсия (ҳарбий ишлаб чиқаришдан халққа керакли

товар ишлаб чиқаришга ўтиш) мақсадларида ажратилади. Айтилган ишлар серхаражат бўлганидан субсидия харажатларни бутунлай ёки қисман қоплаш учун берилади. Масалан, девирсификация катта жорий сарфларни талаб қилади, шу боис уларни қоплаш давлат субсидияси ҳам иштирок этади. Субсидиялар экспортни қисқартириш ёки тўхтатиб туриш учун ҳам ишлатилади. Жаҳон бозоридаги нархни ушлаб туриш учун бозорга қўшимча товарларни чиқармаслик зарур бўлганда, давлат ўз товарларини захирага ўтказиб турган фирмаларга субсидия бериб, товарларни сақлаб туриш харажатларини қоплайди. Субсидиялар миллий саноатни ўстириш учун ҳам берилади. Ташқаридан хом ашё киритиб, ташқарига тайёр махсулот чиқарувчи корхоналар ҳам субсидиядан баҳраманд бўлади.

Давлат техника янгиликларини жорий этиш, ресурсларни тежаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ресурсларни иқтисодиёти сустривожланган ҳудудларга жойлаштириш, экспорт потенциалини ошириш дастурларини ишлаб чиқади. Бу дастурларда давлат тавсияларига биноан иш тутган корхоналар давлатдан субсидия олади.

Давлат миллий иқтисодий чегараларни белгилайди, иқтисодий чегара вазифасини эса миллий пул ва божхона тўловлари, яъни бож пули бажаради. Давлат миллий валютани мамлакат ҳудудидаги ягона ва танҳо тўлов воситаси сифатида киритади. Мамлакат ичидаги товар ва хизматларни фақат шу пулга олиш мумкин, бу билан миллий бозор ҳимоя қилинади. Шундай вазифани Ўзбекистон Республикаси пули — сўм ҳам ўтайди.

Давлат иқтисодий ўсиш учун аҳамиятли, лекин серхаражат ишларни ўзи ҳисобидан молиялаштиради. Булар жумласига фундаментал илмий тадқиқот ишлари, умумий таълим тизими, экология лойиҳалари, миллат-элат соғлигини таъминлаш тадбирлари, космик, атом саноати кабилар кирати.

Инфляцияга қарши чоралар

Давлат иқтисодиётни тартиблашни пул ва у билан боғлиқ иқтисодий воситалар орқали ҳам бажаради.

Давлатнинг пул-кредит борасидаги сиёсати унинг монетар сиёсати деб юритилади.

Монетар сиёсат пулнинг қадрини таъминлаб, уни иқтисодиётнинг кучли дастагига айлантириш ва пул муомаласини изга солиш орқали иқтисодиётни тартиблашга қаратади. Ҳаддан зиёд инфляция шароитида иқтисодий ўсиш стимуллари заифлашади. Шу боисдан давлат инфляцияни иложи борича меъёрий даражага пасайтиришга қаратилган сиёсат олиб боради. **Инфляцияга қарши тадбирлар икки йўналишда олиб борилади: Биринчидан, ишлаб чиқаришни ўстириш орқали товар ва хизматларни қўпайтириш ва шу йўсинда пулни моддий жиҳатдан таъминлаш; иккинчидан, пул миқдорини керагидан ортиқча бўлишига йўл бермаслик учун пул эмиссияси устидан қаттиқ**

назорат урнатиш, яъни ортиқча пулни муомалага чиқармаслик. Кўрилган чора-тадбирлар натижасида инфляция суръатлари пасаяди.

Кучли инфляция кезларида пулни ишлаб чиқаришга қўйиш хатарли ишга айланади. Шу боисдан давлат инфляцияга йўл бермайдиган қулай инвестиция муҳитини яратиб, иқтисодий ўсишга кўмаклашади, натижада, **биринчидан**, кредит олишни енгиллаштиради, қарз беришнинг хатари кам бўлади, **иккинчидан**, пулга унинг қадри пасайиб улгурмасдан ресурс олиб ишлаб чиқаришга жойлаштириш мумкин. Инфляцияни давлат нақадар жиловлай олишига қараб иқтисодиётда ўзгариш юз беради.

Кредит сиёсати

Иқтисодиётга кучли таъсир этувчи восита — бу фоиз ставкасидир. Бозор қондасига кўра фоиз камайса, қарз пулига талаб ошади, бинобарин, кредит кўпроқ олинади ва кўпроқ ишлаб чиқаришга қўйилади. Кредитнинг иқтисодий ўсишга алоқадорлигини ҳисобга олган ҳолда давлат уни арзонлаштириш чораларини кўради. Давлатнинг қўлида катта пул тўпланади, бу пул банкка қўйилади ва ишлатилишига қадар кредит ресурсини ташкил этади. Давлатнинг пули капитал бозорига чиқиб кредитнинг таклифини кўпайтиради ва бу фоизни камайтиради.

Давлат бўш турган пулнинг таркибини ўзгартириш орқали бозордаги пулга бўлган талаб ва таклифни ўзгартиришга эришади. **Бўш пуллар ҳозир қарз бериш учун ажратилган ва захирадаги кредит резерви сифатида турган пулларга бўлинади.** Захирадаги резерв пулнинг камайиши таклиф этилган пулнинг кўпайишини билдиради ва, аксинча, унинг кўпайиши пул таклифини қисқартиради. Одатда кредит ресурсининг 20 фоизи захирада бўлса, 80 фоизи бевосита кредит ишга ажратилади, яъни сотишга қўйилади. Давлат шу нисбатни ўзгартиради. У пул резервини қисқартириш ҳисобидан унинг кредит сифатида таклифини кўпайтиради. Натижада фоиз пасаяди, бинобарин кредит арзонлашганидан уни кўпроқ олиб, инвестиция учун ишлатиш қулай бўлади.

Давлат кредит ресурсига ўзи номидан чиқарилган қимматли қоғозларни, чунончи, акция, облигация, казина мажбуриятларини сотиш орқали таъсир этади. Бу қоғозлар сотилганда бўш пуллар давлат олган қарзга айланиб қолади ва улар кредит сифатида берилмайди. Натижада кредит таклифи қисқариб, фоиз ўсади. Давлат бу қоғозларни қайтадан сотиб олганда ўз қарзини узган бўлади, унинг қўлидаги пул қимматли қоғозларни сотганлар қўлига ўтиб, бўш пулни кўпайтиради, бинобарин, пулнинг кредит сифатида таклифини оширади. Натижада фоиз пасайиб, кредит арзонлашади. Масалан, мамлакатда 50 миллиард сўм бўш пул бўлиб, кредит ресурси сифатида хизмат қилади. Яратилган миллий маҳсулот 500 миллиард сўмга тенг. Бир сўм инвестиция 0,5 сўмга тенг қўшимча маҳсулот беради. Давлат 20 миллиард сўмга тенг қимматбаҳо қоғозларни сотганда бўш пул шу суммага қисқариб, 30 миллиард сўмга тушади.

Бу пул кредит орқали инвестицияланганда 15 миллиард сўмга тенг иқтисодий ўсиш беради, яъни ўсиш 3 фоиз $\left(\frac{15 \times 100}{500} = 3\%\right)$ бўлади.

Агар давлат олдин чиқарган қимматли қоғозлар сотиб олиш учун 10 миллиард сўм сарфласа, кредит ресурси шу миқдорда кўпайиб 60 миллиард сўмга етади. Бу эса кредитни арзонлаштиради. Инвестицияланган кредит пули 2 марта кўп бўлади $(50+10:30=2)$. Бу эса миллий махсулотни 30 миллиард сўмга $(60:2=30)$ оширади, яъни иқтисодий ўсиш 6 фоизни $(30 \times 100:500=6\%)$ ташкил этади.

Давлат тадбиркорлиги

Давлат катта мулк соҳиби ҳисобланади, аммо давлат мулки бошқа мулклар йўлини тўсмайди, балки уларга кўмак беради. Давлат эгаллик қиладиган мулкнинг ўзига хос чегараси бор. Уни қуйидаги шароитлар тақозо этади: иқтисодиётда шундай соҳалар мавжудки, уларнинг фаолияти умуммиллий ҳамда жамият манфаатлари учун зарур, аммо серхаражат бўлиб, кам фойда беради.

Давлат мулки заминида давлат тадбиркорлиги пайдо бўлади ва у иқтисодиётнинг давлат сектори деб аталади. Давлат секторининг иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамияти ҳамма мамлакатларда бир хил эмас. Бозор иқтисодиётига ўтишда Ўзбекистонга хос белги – бу иқтисодиётни давлат тасарруфидан чиқаришдир. Шу сабабдан Ўзбекистонда иқтисодиётдаги давлат секторининг салмоғи қисқариб бормоқда.

Давлат тадбиркорлигининг ўзига яраша зиддиятлари бор, бу тадбиркорлик, бир томондан, иқтисодиёт учун зарур, иккинчи томондан, у роят серхаражат.

Давлат бозорга истеъмолчи – харидор сифатида ҳам чиқади. Давлат бюртмачиларига биноан ишлаш фирмалар учун қулай бозор яратади, чунки товарлар ва хизматлар олдиндан белгиланган миқдорда ва келишилган нархда албатта сотилади. Давлат хусусий секторда жамғарилиб, бозорга чиқмай қолиши мумкин бўлган пулни солиқ ундириш орқали ўз қўлига олиб, уни ўз бюртмасини харид этишга жалб этади, яъни бозорни кенгайтиради. Демак, давлат ўз хариди билан иқтисодий тараққиётга ҳисса қўшади.

Бозор тизимида давлатнинг иқтисодиётни тартиблашдан иборат фаолияти маъмурий таъсиқ орқали эмас, балки иқтисодий воситалар билан амалга оширилади.

Ижтимоий (социал) сиёсат

Давлатнинг ижтимоий сиёсати иқтисодиётни тартиблашга бевосита таъсир этмайди, балки жамиятда социал тотувлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаб, иқтисодий ўсиш учун қулай ижтимоий шароит яратади. Фирма соҳиблари билан меҳнат аҳли ўрасидаги низо иқтисодиётни издан чиқаради, аксинча, уларнинг ижтимоий ҳамжиҳатликда ишлаши-иқтисодий ўсиш шарт ҳисобланади. Давлат

меҳнат муносибатларига аралашганида иш берувчилар билан ёлланиб ишловчилар ўртасида зиддият чиқмаслиги чораларини қўради, мабодо чиққан тақдирда ҳам қонунлар асосида тинч йўл билан ҳал этилишига эришилади. Давлат иш куни ва иш ҳафтасининг давомийлиги қонун йўли билан белгилаб қўяди, минимал(энг кам) иш ҳақи миқдорини ўрнатади, ундан кам иш ҳақи тулашга ҳеч ким жазм эта олмайди. Давлат ишсизларни янги касбларга ўргатиш учун маблағ ажратади, иш кунини қисқартириш ҳисобидан қўшимча равишда ишчи ва хизматчиларни ишга олган, янги иш ўринлари яратган фирмаларга солиқдан енгиллик беради. Давлат ўз ҳисобидан меҳнат биржалари орқали ишсизларга ишсизлик нафақаси тулайди, уларнинг хорижга чиқиб ишлашига шароит ятатади. Хуллас, давлат иш кучини тайёрлашда ҳам қатнашади. Давлат бойлар пулини прогрессив солиқлар воситасида қайчилаб, уни ночор кишилар ўртасида тақсимлайди. Бу билан бойлар ва камбағаллар ўртасидаги мувозанат таъминланади. Ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг социал-ижтимоий сиёсати жамиятни ўта бойиб ва ўта камбағал тоифаларга ажралишига йўл бермайди.

Давлат иқтисодиётни тартибга солиш тизимида **стратегик режалаштириш алоҳида ўрин тутатади, чунки у:**

1. Аниқ бир муддатга иқтисодиётни ҳолати ва социал муаммоларни ҳал қилинишини тўғрисида маълумотга эга бўлиш;
2. Ҳозирги иқтисодиётни ва социал муносибатларни келажакдаги ривожини лойиҳалаш;
3. Қўйилаётган вазифаларни барча турдаги ресурслар ҳажми ва таркиби билан боғлаш;
4. Мамлакатни олдида турган ҳар хил (федерал ва регионал) иқтисодий ва социал муаммоларни бир-бири билан боғлаш ва уларни ечимларини ягона дастурларга бирлаштириш ва бошқа имкониятларни яратиш беради.

§ 3. Стратегик режалаштириш методологияси. Ўзбекистонда стратегик режалаштиришни ташкил қилиш

Методология бу ҳақиқатни (воқеликни) билиш мақсадида қўлланилган барча методлар ва усуллар йиғиндисидир. У ўз ичига умумфалсафий усулни, ҳамда аниқ фанлар усулларини олади. Фалсафий усул жамиятни ва табиатни ривожланишини умумий қонунларига асосланадиган диалектикани ҳамда илмий фикрлаш принципларини олади:

- индукция-хусусий далиллардан фойдаланиб, айрим фаразлар (гипотезалар)га ўтиш йўли билан ақлий хулоса чиқариш;

- дедукция-қонун қоидалар асосида хулоса чиқариш;
- таҳлил;
- синтез-турли элементларни ягона бир бутунга бирлаштириш, қиёслаш;
- Эксперимент – тажриба ўтказиш.

Стратегик режалаштириш методологиясини аниқлаш унинг қуйидаги хусусиятларини ҳисобга олишни тақозо қилади:

- таркибий бирлик;
- стратегик прогнозлар, дастурлар ва режалар ишлаб чиқаришнинг мантиқи (логикаси);
- махсус услубий принцип ва ёндашувлар;
- стратегик режалаштириш жараёнида, прогнозлаштириш ва режалаштириш кўрсаткичларини тузишда ва асослашда фойдаланиладиган усуллар тизими.

Стратегик режалаштириш методологиясининг тизими прогнозлар, дастур ва режалар ишлаб чиқишнинг илмий асоси ҳисобланади. Стратегик режалаштириш методологияси қуйидаги бешта муҳим саволга жавоб олиш имкониятини беради:

1. Стратегик режалаштириш объектларини ривожлантиришни мақсади;
2. Прогнозлар, дастур ва режалар ишлаб чиқиб жараёни қандай кетма-кетликда бўлиши лозимлиги;
3. Стратегик прогнозлар, дастур ва режалар қандай бўлиши керак ва улар қандай талабларни қондириши керак?
4. Стратегик режалаштириш маълум муаммоларни ҳал қилишда қандай ёндашувлардан фойдаланади?
5. Стратегик прогнозлар, дастур ва режаларни оптималлаштириш қандай методлар ва кўрсаткичлар тизими ёрдамида таъминланади.

Бошқарувни, демак, стратегик режалаштиришни ҳар қандай муаммосини ҳал қилиш ўз мантиқига эгадир. Стратегик режалаштиришнинг мантиқи деганда, стратегик режалаштиришнинг барча муаммоларини ҳал қилишда тартибли кетма-кетлик, ўзаро боғлиқлик ва бажариладиган ишларнинг асосланганлигини тушунилади.

Стратегик режалаштиришнинг мантиқий мазмуни унинг қуйидаги таркибий элементларини ёритиб беради:

1. Стратегик режалаштириш даврида субъектнинг мақсадини аниқлаш ва шакллантириш;
2. Стратегик режалаштириш эришилган даражасини ва таркибини аниқлаш, уни таҳлил қилиш;
3. Режалаштириш даврида жамият талабининг ҳажми ва таркибини аниқлаш;
4. Режалаштириш даврининг бошланишига мавжуд бўлган ресурслар ҳажмини ва таркибини аниқлаш;

5. Социал-иқтисодий тармоқлар талаб ва ресурсларини мувозанатлаштириш, бир-бири билан боғлаш.

Стратегик режалаштириш методологиясининг принциплари

Стратегик режалаштириш жамиятнинг бошқарув тизимида марказий элемент бўлиб ҳисобланади ва унинг мантиқий режалаштириш принципларига суянади.

Режалаштиришнинг **асосий принциплари** бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Иқтисод ва сиёсатнинг бирлиги принципи
2. Марказлаштириш ва мустақиллик принципларининг бирлиги
3. Бошқарув ечимларини самарадорлиги ва илмий асосланганлик принципи
4. Умумий ва локал (айрим олинган) манфаатларни бирлиги принципи. Стратегик дастурлар ва режаларни бажаришда шахсий ва жамоа манфаатини рағбатлантириш.

Кўрсаткичлар тизими ва стратегик режалаштириш методлари

Прогнозлаштиришда, дастур ва режаларни тузишда кўрсаткичлар тизимидан кенг фойдаланилади. Фақат кўрсаткичлар тизими орқали стратегик режалаштиришни мантиқи, принциплари ва методологик ёндашувларини амалга оширилиши мумкин.

Кўрсаткич, деб ҳозирги замон ҳисоботи ва статистикасида жамиятдаги социал-иқтисодий воқелик ва жараёнларни миқдор ва сифат жиҳатидан тавсифлаш тушунилади.

Кўрсаткич тизими қуйидаги 4 гуруҳга бўлинади:

1. Миқдор ва сифат кўрсаткичлари
2. Тасдиқланадиган ва ҳисобланадиган кўрсаткичлар
3. Натурал ва қиймат кўрсаткичлари
4. Абсолют ва нисбий кўрсаткичлар

Уларни яна бошқача тизимга ҳам бўлиш мумкин:

- умумий режалаштиришда фойдаланиладиган кўрсаткичлар тизими;
- мамлакатни социал-иқтисодий ривожлантиришда, давлат бюджетда фойдаланиладиган кўрсаткичлар;
- федерация субъектларини ривожланишини ва маҳаллий бюджетни режалаштиришда фойдаланиладиган кўрсаткичлар;
- айрим тармоқни ривожлантиришда фойдаланиладиган кўрсаткичлар тизими;
- корхона, бирлашма, тижорат ташкилотларини ривожлантириш пронозларини, дастурларини ва режаларини тузишда фойдаланиладиган кўрсаткичлар тизими.

Стратегик режалаштиришда фойдаланиладиган кўрсаткичлар маълум талабларга жавоб бериши лозим:

1. Режалаштиришнинг маълум даражаси учун кўрсаткичларни мажбурийлиги ва уларнинг бирлиги.
2. Режа кўрсаткичлари статистика кўрсаткичлари билан мос келиши керак.
3. Кўрсаткичлар маълум улчов бирлигида ўлчанадиган, ифодаланадиган бўлиши керак.
4. Кўрсаткичлар тизими режалаштириладиган объектини барча қирраларига комплекс характеристика бера оладиган бўлиши керак.
5. Кўрсаткичлар букилувчан, эгилувчан бўлиши, режалаштириладиган объектлар ҳолатини барча ўзгаришларини аниқ эътибор оладиган бўлиши керак.
6. Кўрсаткичлар тизими режа топшириқларида бажарувчилар аниқ кўрсатилган, яъни адресли бўлиши керак.
7. Кўрсаткичлар маҳсулдорликни, самарадорликни ўсишга ундаши керак.
8. Кўрсаткичлар тизими сон жиҳатдан чегараланган бўлиши лозим.

Стратегик режалаштиришнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, унинг методикаси ҳисобланади. Методика – бу прогнозларни, стратегик дастурларни ва режаларни режа кўрсаткичларини таҳлил қилишда, асослашда ва тузишда қўлланилган барча методлар, усуллар йиғиндиси.

Стратегик режалаштиришнинг методи бу прогнозлар, дастур ва режаларни айрим кўрсаткичларини ҳисоблашда режалаштиришда муаммоларини ҳал қилишда фойдаланиладиган аниқ услуб, техник ёндашувдир.

Режалаштиришда норматив метод, баланслаш методи, иқтисодий математика методи ва модели, эксперт (баҳолаш) методи, социал-иқтисодий таҳлил қилиш методи, тизимли таҳлил ва синтез ва қўшгина бошқа методлардан фойдаланади.

Ўзбекистон Республикасида стратегик режалаштиришни ташкил қилиш

Ўзбекистонда социал-иқтисодий ривожланишни стратегик режалаштириш ва самарали бошқаришни зарур шarti бўлиб махсус ташкилотлар тизимининг мавжудлиги ҳисобланади. Апа шу ташкилотлар тизимида Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги алоҳида ўрин тутди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси 2003 йил 22 январда 37 сонли «Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида» махсус қарор қабул қилди.

Иқтисодиёт вазирлигининг асосий вазифалари сифатида қуйидагилар белгилаб қўйилди:

1. Иқтисодиётни ривожлантиришнинг кўп вариантли сценарийларини, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг минтақалар, тармоқлар ва иқтисодий секторлари бўйича қисқа ва ўрта муддатли прогнозлари ва дастурларини ишлаб чиқиш;

2. Муҳим қиймат, моддий ва меҳнат балансларини ишлаб чиқишни ташкил этиш;

3. Демографик прогнозларни, аҳолини аниқ тарзда ижтимоий муҳофаза қилиш, ички истеъмол бозорини тўлдириш, одамларни фаровонлигини ошириш, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш;

4. Иқтисодиётни таркибий қайта ўзгартиришларнинг ўрта муддатли прогнозларини, тармоқларни ривожлантириш, замонавийлаштириш ва технология билан қайта жиҳозлаш, ишлаб чиқаришларни маҳаллийлаштириш, илғор, ресурсларни тежайдиган технологияларни жорий этиш дастурларини ишлаб чиқиш;

5. Таркибий сиёсат мақсадларига эришишни, минтақаларни комплекс ривожлантиришни таъминловчи қисқа ва ўрта муддатли инвестиция дастурларини ишлаб чиқиш бўйича ишларни мувофиқлаштириш;

Юқоридаги Иқтисодиёт вазирлигининг вазифаларидан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикасида ҳозирги вақтда бозор иқтисодига ўтиш жараёни кетаётганлиги туфайли прогнозларга асосан қисқа ва ўрта муддатли прогнозларни ишлаб чиқишга эътибор қаратилган.

Республикамизда стратегик режалаштиришни концепцияси ишлаб чиқилаётти. Прогнозлар асосан тармоқлар бўйича ишлаб чиқилади. Умумиқтисодиёт бўйича эса ҳали бундай прогнозлар ишлаб чиқилмаган.

Таянч иборалар

- *Стратегик режалаштириш*
- *Режалаштириш шакллари*
- *Стратегик режалаштириш тамойиллари*
- *Давлат асосий реформатор*
- *Бозор механизми*
- *Итисодиётни тартиблаш воситалари*
- *Солиқ*
- *Молиявий санация*

- Инфляция
- Монетар сиёсат
- Кредит сиёсати
- Давлат тадбиркорлиги
- Ижтимоий сиёсат
- Индукция
- Дедукция
- Синтез
- Эксперимент
- Прогноз
- Дастур
- Метод, методика
- Методология
- Мантиқ
- Курсаткич

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Стратегик режалаштириш, унинг моҳияти нимада?
2. Стратегик режалаштириш-бошқарув элементи эканлиги?
3. Режалаштириш элементлари нималардан иборат?
4. Стратегик режалаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг объекти ва тамойиллари қайсилар?
5. Давлат асосий реформатор- ислоҳотчи эканлиги деганда нимани тушунасиз?
6. Давлатнинг иқтисодий тартиблаш воситалари нимада?
7. Молиявий санация ва унда давлатни иштироки қандай?
8. Субсидия қандай мақсад йўлида ишлатилади?
9. Инфляцияга қарши қандай чоралар қўлланилади?
10. Кредит сиёсати ҳақида нима дея оласиз?
11. Давлат тадбиркорлиги нима ва у қандай амалга оширилади?
12. Ижтимоий сиёсат иқтисодий тартиблашда қандай аҳамияга эга?
13. Давлат иқтисодий тартибга солишда стратегик режалаштиришнинг ўрни қандай?
14. Стратегик режалаштириш методологияси ва унинг принциплари қайсилар?
15. Курсаткичлар тизими ва стратегик режалаштириш методларини биласиз?
16. Ўзбекистон Республикасида стратегик режалаштиришни таъмин қилиш қандай амалга оширилаяпти?

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент. Ўзбекистон, 1992 йил. 23-24 бетлар.
2. И.А.Каримов «Ўзбекистон Буюк келажак сари» Тошкент. Ўзбекистон 1998 йил.
3. И.А.Каримов. «Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислохотлар йўлидан изчил бориш- асосий вазифамиз» мавзусида 2004 йил 7 февралда бўлиб ўтган Республика Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузиси. Халқ сўзи газетаси, 2004 йил 10 феврал.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 22 январь 37-сонли «Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги фаолиятини таъкил этиш тўғрисида» ги Қарори.
5. Йохансен «Очерки макроэкономического планирования» Инглизчадан рус тилига таржимаси 2 томли М.«Прогресс»,1982 йил.
6. М.Шарифхўжаев, Е. Абдуллаев. Менежмент. Тошкент. Ўқитувчи. 2001 йил, 399-447 бетлар.
7. Кныш М.И, Перекатов Б.А., Тютиков Ю.П. «Стратегическое планирование инвестиционной деятельности» Издательский дом «Бизнес-пресса» Санкт Петербург 1998 йил 89-180 бетлар.
8. Черныш Е.А, Молчанова Н.П. Новина А.А, Солтанова Т.А «Прогнозирование и Планирование в условиях рынка». Учебное пособие. Москва 1999г. Стр. 3-87
9. Стратегическое планирование под. ред Уткина Э.А Москва Ассоциация авторов и издателей «Тандем». издательство ЭКМОС – 1998 г.

11-БОБ. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТИ

- § 1. Ўзбекистоннинг мустақиллиги ва унинг ташқи иқтисодий фаолияти принциплари. Очиқ иқтисодиёт модели.
- § 2. Ташқи иқтисодий алоқалар ва ҳамкорликнинг асосий шакллари ва йўналишлари.
- § 3. Ташқи иқтисодий фаолият ва уни бошқаришни ташкил қилиш.

§ 1. Ўзбекистоннинг мустақиллиги ва унинг ташқи иқтисодий фаолияти принциплари. Очиқ иқтисодиёт модели

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг халқаро ҳамжамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлди. Ўзбекистон халқаро муносабатларда мустақил суверен давлат сифатида фаолият олиб боради. Мустақиллик туфайли кўпчилик хорижий давлатлари билан мустақил иқтисодий ҳамкорлик алоқалари ўрнатди. Бу ҳамкорлик давлат сиёсатининг муҳим қисми бўлиб, республика иқтисодий ривожланишининг устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланган бўлиб қўйилган. Ўзбекистон давлат сиёсатининг мақсади республика иқтисодиётини жаҳон иқтисодий тизимига интеграциялашувини таъминлаш ва ҳақиқатда очиқ иқтисодиётга эришишдир.

Ташқи иқтисодий фаолият деганда мазкур мамлакат юридик ва жисмоний шахсларининг хорижий давлатларнинг юридик ва жисмоний шахслари, шунингдек, халқаро ташкилотлар билан ўзаро фойдали иқтисодий алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантиришга қаратилган фаолияти тушунилади.

Ўзбекистон ўтмишда жуда кўп минерал хомашё ресурсларига, катта ишлаб чиқариш техника имкониятларига, бой меҳнат ресурсларига эга бўлгани ҳолда, стратегия жиҳатидан жуда қулай геополитик ҳолатда жойлашган бўлишига қарамай ташқи дунёдан ажралиб қолган эди.

«Шундай бир ғайритабиий вазият вужудга келиб қолган эдики, дейди Президентимиз И.Каримов - республика умуман «очиқ» иқтисодиётга эга бўла туриб, етиштирилган маҳсулотнинг 30 фоизига яқини ташқарига олиб чиқиб кетилишига қарамай, амалда ёпиқ мамлакат бўлиб қолаверди. У жаҳон бозорига тўғридан-тўғри чиқасди ва унинг барча ташқи алоқалари собиқ Иттифоқ ва ўзаро иқтисодий Ёрдам Кенгаши чегараларидан нарига ўтмасди. Масалан, Ўзбекистон ташқи савдо муносабатларининг 83 фоиздан зиёдриги Иттифоқ республикалари билан савдо сотиқ ҳиссасига тўғри келар эди». («Ўзбекистон- бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли». Тошкент. Ўзбекистон, 1993йил. 91 бет.)

Республиканинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллиги халқаро меҳнат тақсимотида, бошқа давлатлар билан тенг ҳуқуқли алоқалар ўрнатилгани нафақат имкониятини, балки унинг заруратини ҳам очиб берди.

Президентимиз И.Каримов ўзининг асарлари, маъруза ва нутқларида ташқи сиёсий ва иқтисодий алоқаларнинг асосий тамойилларини назарий ва амалий жиҳатдан пухта асослаб берди. Ташқи сиёсатга тинчлик барқарорлик, ҳамкорлик йўли асос қилиб олинди. Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини дунёдаги 165 та нуфузли давлат тан олди, улардан 120 таси билан дипломатик, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий алоқалар ўрнатилди.

- Тошкентда 43 мамлакатнинг элчихоналари очилди.

- Республикада 88 та хорижий мамлакат ваколатхоналари аккредитация қилинган, 24 та ҳукуматлараро ва 13 та ноҳукумат ташкилотлари фаолият кўрсатмоқда.

- Дунёдаги 30 дан ортиқ давлатда Ўзбекистоннинг элчихоналари ва консуллари ишлаб турибди.

- Ўзбекистон 30 та нуфузли халқаро иқтисодий ва молия ташкилотларининг тенг ҳуқуқли аъзоси.

- Жаҳоннинг 140 мамлакати билан савдо-иқтисодий муносабатлар ўрнатилган.

- Мустақиллик йилларида Ўзбекистон иқтисодиётига 12 млрд АҚШ доллари миқдорига хорижий инвестициялар жалб қилинди.

- Хорижий сармоя иштирокида 2000 дан ортиқ корхоналар фаолият кўрсатмоқда.

- Ташқи савдо обороти миқдори 2000 йилда 6 млрд. дан ортиқ АҚШ долларини ташкил этди, 2001 йилда бу кўрсаткич 3,1 фоизга ўсди.

- Жаҳоннинг 80 мамлакатига Ўзбекистон маҳсулотлари экспорт қилинади ва турли хизматлар кўрсатилади. Экспортнинг умумий ҳажми деярли 2 баравар, узоқ хорижий мамлакатларга эса 2,4 баравар ошди.

Ўзбекистон Республикасининг «Ташқи сиёсий фаолиятнинг асосий принциплари тўғрисида», «Чет эл инвесторлари ва хорижий инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида», «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги Қонунлари унинг халқаро майдонда фаол ва кенг қуламли ҳамкорлик қилиши учун ҳуқуқий кафолат бўлиб хизмат қилмоқда.

1992 йилнинг 2 март куни Ўзбекистон Республикаси ўзининг хожиш-иродаси ва таклифига кўра энг нуфузли халқаро ташкилот – БМТга қабул қилинди ва шу куни БМТнинг Нью-Йоркдаги биноси олидида Мустақил Ўзбекистон Республикасининг байроғи кўтарилди.

1993 йилда Тошкентда БМТнинг ваколатхонаси очилди. Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятининг тўла, тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида БМТ фаолиятида иштирок этмоқда.

1992 йилнинг феврал ойида Республикамиз Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ)га кирди. Кейин 105 та мамлакатни ўзида бирлаштирган Қўшилмаслик ҳаракати аъзосига айланди. 1992 йилнинг октябр ойида эса дунёнинг энг кекса ташкилотларидан бири Парламентларо иттифоқнинг 19-аъзоси сифатида тан олинди. 2001 йил июнда Шанхай ҳамкорлик ташкилотига аъзо бўлиб кирди. Ўзбекистон кўпгина минтақавий ташкилотлар, Европа иттифоқи ва бошқалар билан самарали ҳамкорлик қилмоқда. Ватанимиз, шунингдек, Халқаро валюта фонди, Бутунжаҳон банки, Халқаро молия корпорацияси, Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ИХТ), Осие ва Тинч океани мамлакатлари учун БМТнинг ижтимоий ва иқтисодий комиссияси, Қайта қуриш (тиклаш) ва ривожлантириш Халқаро банки, Қайта қуриш (тиклаш) ва ривожлантириш Европа банкига аъзо бўлиб кирди.

Ўзбекистоннинг БМТ ҳомийлигида таълим, Фан ва маданият билан шуғулланувчи халқаро ташкилот – ЮНЕСКО билан алоқалари кенгайиб бормоқда. 1993 йил 29 октябрда ЮНЕСКОнинг қароргоҳи Парижда Ўзбекистон ЮНЕСКОга аъзоликка қабул қилинди. 1994 йил октябрда Парижда ватандошимиз Мирзо Улугбек таваллудининг 600 йиллигига бағишланган Улугбек ҳафталиги тантанаси бўлиб ўтди. 1996 йилда Парижда Амир Темурга бағишланган маданият ҳафталиги, «Темурийлар даврида Фан, маданият ва маорифнинг гуллаб яшнаши» мавзусида халқаро конференция ва кўргазмалар бўлиб ўтди. 1997 йилда жаҳон маданиятининг дурдоналари ҳисобланган қадимий шаҳарларимиз Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллик муборак саналари Парижда кенг нишонланди, халқаро анжуман ва кўргазмалар ўтказилди.

Ўзбекистон Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатлари билан кўп томонлама ва икки томонлама ҳамкорлик қилишда фаол қатнашмоқда. Масалан, Ўзбекистон билан Украина ўртасида сиёсий, иқтисодий, техникавий, маданий алоқалар йўлга қўйилди. Икки давлат ўртасида товар айирбошлаш ҳажми 300 млн. АҚШ долларидан ортди. Ўзбекистон Украинага пахта, рангли металл, газ, тамаки, газлама ва бошқа турдаги матолар етказиб беради. Украинадан Ўзбекистонга техника асбоб-ускуналари келтирилади. Бугунги кунда Ўзбекистонда 20 дан ортиқ Ўзбек-Украина қўшма корхонаси фаолият кўрсатмоқда ва ҳоказо.

Ўзбекистон ташқи сиёсатида Марказий Осиёдаги Янги мустақил давлатлар – Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон муҳим ўрин тутди. Марказий Осиё Ҳамкорлик ташкилоти, унинг Марказий Осиё ҳамкорлик ва тараққиёт банки ташкил этилди. Ҳамжамият давлатлари ўртасида иқтисодий интеграция дастури ва биргаликда сармоя сарфланадиган 53 та лойиҳа амалга оширилмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистонда жаҳондаги 80 га яқин мамлакатнинг сармоялари иштирокида барпо этилган 2000 та замонавий қўшма корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Хорижий сармоялар иштирокида ишлаётган қўшма корхоналар жумласига «ЎЗДЕУ авто»,

«СамКучавто», «Зарафшон-Ньюмонт», Қўқдумалоқ компрессор станцияси, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Шўртан газ-кимё мажмуи ва кўпгина бошқалар қиради.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин ўзининг мустақил ташқи иқтисодий сиёсатини ўтказмоқда. Қуйидаги принциплар унга асос қилиб олинган:

- мафкуравий қарашлардан қатъи назар ташқи муносабатларда ошкоралик;

- тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли ҳамкорлик, бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик;

- ўзининг миллий-давлат манфаатлари устуворлигида ўзаро манфаатларни ҳар томонлама ҳисобга олиш; республика бирон-бир буюк давлатнинг таъсир доирасига кирмаслиги даркор;

- тўла ишонч, халқаро иқтисодий ва молиявий ташкилотлар доирасидаги ҳамкорликни чуқурлаштириш асосида икки томонлама, шунингдек, кўп томонлама ташқи алоқалар ўрнатиш ва уларни ривожлантириш;

- умум эътироф этилган халқаро ҳуқуқ нормаларига риоя қилиш ва халқаро тартибларга изчиллик билан ўтиш.

Бутун ташқи иқтисодий сиёсат республиканинг жаҳон бозоридаги мавқеларини мустаҳкамлашга, унинг тўлов балансини кучайтиришга, қулай инвестиция муҳитини вужудга келтирилишига қаратилгандир.

Ташқи савдо, иқтисодий, илмий ва маданий алоқаларда қуйидагилар устувор йўналиш деб белгиланади:

Биринчидан, республиканинг экспорт қудратини ривожлантириш ва янада мустаҳкамлаш, экспортга йўналтирилган иқтисодиётни шакллантириш. “Ривожланган экспорт қувватисиз Ўзбекистоннинг келажаги йўқ.”-деган эди Президентимиз И.Каримов.

Иккинчидан, экспорт имкониятини кенгайтириш, жаҳон бозорларига кириб бориш учун, аввало, қимматбаҳо хом ашёни қайта ишлаш негизида тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи қўшма корхоналарни ривожлантириш зарур. Хорижий шериклар билан биргаликда замонавий ихчам корхоналар барпо этиб, уларни меҳнат ресурсларининг манбалари бўлмиш қишлоққа яқинлаштириш лозим. Одатда, уларнинг ҳаммаси илғор технология билан таъминланиши, рақобатга бардошли маҳсулот ишлаб чиқаради.

Учинчидан, экспортни кенгайтиришга қаратилган стратегияни фаол қўллаш билан бир қаторда импортнинг салмоғини қисқартиришга қаратилган сиёсатни изчиллик билан ўтказиш, ўзимиз ишлаб чиқаришимиз мумкин бўлган товарлар ва маҳсулотларнинг четдан келтирилишини оқилона даражада камайтириш талаб қилинади. Импортнинг салмоғини қисқартиришга қаратилган дастур доирасида эътиборни озиқ-овқат маҳсулотлари ва ресурсларнинг четдан олиб келиш ўрнига серҳосил экин навлари уруғларини ва уларни етиштириш бўйича саноат технологиясини, ўсимликларни

ҳимоя қилиш воситаларини, деҳқончилик маҳсулотларини саноат усулида чуқур қайта ишлаш ва сақлаш учун замонавий ускуналарни, шунингдек фермер (деҳқон) хўжаликлари учун техникани четдан олиб келишга қаратиш зарур.

Тўртинчидан, ташқи иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш, хўжалик ишларини юритувчи субъектларга хорижий шериклар билан бевосита алоқалар ўрнатишда. Ўз маҳсулотини чет элларда сотишда кўпроқ эркинлик бериш, товарларни экспорт ва импорт қилишда бирмунча имтиёзли тартибни жорий қилиш борасида аниқ мақсадни кўзлаб сиёсат ўтказиш.

Бешинчидан, хорижий сармояларни, асосан бевосита капитал маблағлар тарзида сармояларни республика иқтисодиётига кенг қўламда жалб этиш учун зарурий ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ҳамда бошқа шароитларни вужудга келтириш, қўшма корхоналарни ташкил қилишда кўмаклашиш, шунингдек сармояларнинг манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлаш.

Олтинчидан, ташқи иқтисодий фаолият таркибий қисмларини мажмуини-иқтисослаштирилган ташқи савдо, лизинг, консалтинг ва сўғурта фирмалари, ташқи алоқаларни ривожлантириш манфаатлари ва шартларига мос келадиган транспорт, алоқа ва коммуникациялар тизимларини вужудга келтириш.

Еттинчидан, халқаро ҳуқуқ ва ташқи иқтисодий фаолият, банк тизими, ҳисоб-китоб ва статистик ҳисоб соҳасида малакали кадрлар тайёрлашни ташкил қилиш.

Бундан ташқари, республика фуқаролар ва юридик шахсларнинг ақлий мулкни ҳимоя қилиш учун ўзимизнинг патент-лицензия ишлари тизимини йўлга қўйиш, зарур. Маҳсулотни стандартлаш ва сертификатлаш халқаро тизимга изчиллик билан ўтиш зарурдир.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг мана шу ва бошқа йўналишларини амалга ошириш Ўзбекистон иқтисодиётининг жаҳон иқтисодий ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаш имкониятини беради.

Шундай қилиб, мустақиллик туфайли Ўзбекистонда ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш ва “очиқ иқтисодиёт”га ўтиш учун барча шарт шароитлар яратилди.

Очиқ иқтисодиёт – бу шундай иқтисодиётки, унда мамлакатнинг барча фуқаролари халқаро товар ва капитал бозорида олди-бердиларни чекланмаган ҳолда амалга оширишлари мумкин.

Халқаро савдода иштирок этмайдиган иқтисодиёт ёпиқ иқтисодиёт деб аталади. Жаҳон тарихида шундай воқеалар ҳам бўлиб туради. Масалан, бирор бир мамлакат у ёки бу сабаблар билан ўз ҳудудлари чегарасида ўралашиб қолган бўлади ва хорижий давлатлар билан жуда кам айрибошлаш қилади. Масалан, Собиқ СССРда урушгача бўлган даврда шундай бўлган. Таъкидлаш лозимки, ҳозирги кунда мутлақ ёпиқ иқтисодиёт мавжуд эмас.

Очиқ иқтисодиёт қуришнинг асоси бўлиб халқаро меҳнат тақсимоти, мамлакатнинг жаҳон хўжалик алоқаларида кенг қатнашиши ҳисобланади.

Иқтисодий ривожланиш тажрибаси шуни кўрсатадики, фақатгина мамлакатлараро иқтисодий алоқалар, капитал ва товар айрибошлаш бозор иқтисодиётига ўтишни ва унинг суръатларини таъминлайди.

Амалиёт очиқ иқтисодиётнинг баҳолаш мезонини ҳам аниқлаб берган.

1. Ташқи савдо оборотини ривожланиш даражаси мамлакатда иқтисодий ўсишни рағбатлантиради. Бунга экспорт ва импорт алоқаларини кенгайтириш йўли билан эришиш мумкин.

2. Халқаро меҳнат тақсимотида қатнашиш мамлакат ишлаб чиқариш таркибини ташкил қилади ва такомиллаштиради. Бу ўз навбатида мамлакат бошқа мамлакатларга нисбатан самарали ва арзон товарлар ишлаб чиқаришга эътиборни қаратишга ундайди.

Пировард натижада иқтисодиётнинг очиқлиги бу мамлакатни жаҳон иқтисодиёти билан эркин рақобатга кира олишини билдиради. Очиқ иқтисодиёт тушунчаси ўзини ривожланиш тарихига эгадир. Бу тушунча мамлакат иқтисодиётини юқори даражада ривожланганлигини ифодалайди.

Очиқ иқтисодиёт миллий иқтисодий тизимларни бирлаштирадиган уч йўлда, яъни маҳсулот (товарлар) билан савдо қилиш, капиталнинг ҳаракати ва ўзаро миллий валюта алмашинишида ўз аксини топади.

Республикамызда жуда қисқа вақт мобайнида нафақат иқтисодий ривожланишни барқарорлаштирадиган ва уни ўсишини таъминлайдиган балки ташқи иқтисодий алоқаларни мувоффақият билан амалага ошириш имкониятини берадиган тадбирлар ишлаб чиқилди ва ҳаётга тадбиқ қилинди.

Ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил қилиш тизимини қайта қуриш:

1. Ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш учун халқаро меъёрларга ва стандартларга тўғри келадиган ҳуқуқий-меърий базанинг яратилишига;
2. Ташқи савдода демонополизация ва децентрализацияни амалга оширилишига;
3. Бутун жаҳонда қабул қилинган маъмурий жиҳатдан чегараланиладиган усулдан тарифлар орқали бошқариладиган (тартибга солинадиган) иқтисодий усулга ўтилишига;
4. Ривожланган ташқи савдо инфраструктурасини ташкил қилиш кабиларга бевосита боғлиқдир.

Юқоридагиларнинг барчаси республиканинг ташқи иқтисодий алоқаларини сезиларли даражада фаоллаштишига ҳамда экспорт ҳажмини ошишига ва ассортиментини кенгайтиришга имкон яратади.

§ 2. Ташқи иқтисодий алоқалар ва ҳамкорликнинг асосий шакллари ва йўналишлари

Ўзбекистонда ташқи иқтисодий алоқаларнинг қуйидаги шакллари кенг тарқалган:

1. Ташқи савдо;
2. Қўшма тадбиркорлик фаолияти;
3. Эркин иқтисодий зона;
4. Халқаро туризмнинг ривожланиши;
5. Фан-техника соҳасидаги ҳамкорлик ва ҳоказо

Ташқи савдо давлатлараро иқтисодий ҳамкорликнинг биринчи ва устувор йўналиши сифатида тан олинган.

Ташқи савдо — жаҳон меҳнат тақсимотининг зарурий шарт-шароити бўлиб ҳисобланади. Ташқи савдо жаҳон халқларини турли товарлар билан таъминлаш имкониятини беради ва шу билан биргаликда ҳар бир мамлакатнинг ихтисослашувини ривожлантириш, ўз ресурсларидан фойдаланиш самарасини ошириш натижаси бўлиб хизмат қилади.

Ташқи савдонинг даражаси, унинг ҳаракати ва аҳамияти мамлакат иқтисодини ривожланиш даражасига, миллий иқтисоднинг таркибига бевариқ бўлади.

Халқаро савдода миллатнинг диди, қизиқиши ва мамлакат аҳолисининг ҳарид қилиш қобилияти муҳим роль ўйнайди. Қадимдан халқимиз менталитетида илм олиш иштиёқи кучли бўлган шу сабабдан истиқлол йилларида таълим давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Бундай шароитда АҚШ, Олмония, Япония каби ривожланган давлатлардан замонавий компьютерларни сотиб олишга катта маблағлар сарфланмоқда ва ҳоказо.

Шуни айтиб ўтиш керакки, ташқи савдо, яъни товарларни четга чиқариш (экспорт) ва четдан товар келтириш (импорт) бизнинг мамлакатимизда жуда қадим замонлардан буён мавжуд.

Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом «ризқнинг ўндан тўққиз қисми тижоратдир», деб, у билан шуғулланишни буюрганлар.

«Буюк ипак йўли»нинг анчагина қисми мамлакат ҳудудидан ўтганлиги туфайли тадбиркор аجدодларимиз хорижий давлатлар билан савдо-сотиқ ишларини яхшигина ривожлантирганлар ва уни халқаро савдода жозибador мамлакатлардан бирига айланттирганлар.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон дунёдаги 140дан кўпроқ давлатлар билан ташқи савдо олиб боради, улардан 80 тасига товар ва хизматлар экспорт қилади. МДХ давлатлари ва узоқ хорижий давлатлар билан олиб борилади.

Ташқи савдонинг мамлакат иқтисодиётидаги ўрнини ялпи миллий маҳсулотда экспорт ва импортнинг ҳажмига қараб аниқлаш мумкин. Умуман олганда мамлакат иқтисодий аҳволига баҳо беришда экспорт ва импорт ўртасидаги нисбатни аниқлаш зарурати юзага

келади. Ушбу нисбат мамлакатнинг тулов балансини тузаётганда аниқланади. Савдо баланси тулов баланснинг таркибий қисми ҳисобланади. Тулов балансини умумлаштирувчи кўрсаткич унинг сальдоси ҳисобланади. У импорт ва экспорт орасидаги фарққа тенг. Балансда импортнинг экспортдан ошиб кетиши тулов балансини салбий сальдога эга эканлигидан далолат беради. У ташқи савдо дефицитига олиб келади.

Ташқи савдонинг мамлакат иқтисодиётидаги ўрни ва самарадорлигига таъсир кўрсатувчи энг муҳим омил экспорт ва импорт маҳсулотларининг таркиби, яъни мамлакат нимани четга чиқаради-ю, нимани четдан олиб келаётганидир. Четдан сотиб олинаётган товарлар ичида қайта ишлашга мўлжалланган хом ашёнинг улуши қанча катта бўлса, шу мамлакат импортдан кўриладиган наф шунча юқори бўлади. Четга чиқарилаётган товарлар ичида хом ашёнинг улуши қанча кўп бўлса, шу мамлакат экспорти шунча самарасиз бўлади. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистон Республикасининг экспортида пахта толаси улушининг йилдан-йилга камайиб бораётгани ижобий тенденциядан далолат беради.

2001 йилда Республикаимизнинг экспорт ҳажми МДҲ давлатлари билан 35,9 фоизни, узоқ хорижий давлатлар билан 64,1% фоизни, импортда эса-мос равишда -38,2 ва 61,8% фоиз ташқи савдо алоқаларини олиб борган. 2003 йилда ташқи савдо айланмасининг ҳажми 17,3 фоизга, экспорт ҳажми-24,6 фоизга ўсди. Ташқи савдо айланмасида 760 млн. АҚШ долларидан ортиқ миқдорда ижобий сальдога эришилди.

Республика экспортида ўрта ҳисобда пахта толаси 27,3%, энергетика (газ ва ҳоказо) 11,5%, хизматлар - 9,5%, озиқ-овқат товарлари 6%, рангли ва қора металл 4,3%, химия маҳсулотлари 3,1%, машина ва ускуналар 3,2%ни ташкил этган.

Республика экспортида Буюк Британия (11-13%), Швейцария (13-14%), импортида-Корея (16,18%), Германия (14-11,5%), АҚШ (10-14%) ва ҳоказони ташкил қилади.

Хорижий мамлакатлар билан савдо-соғиқ ишларини ривожлантириш, экспорт ва импортнинг таркибини такомиллаштириш соҳасида республика ҳукуматининг олиб бораётган сай-ҳаракатлари ўзининг ижобий натижаларини бера бошлади. Бунда озиқ-овқат маҳсулотларининг Ўзбекистон импортидаги улушидан кўrsa бўлади. Бу улуш 2002 йилга келиб 2 баробардан ошиқроққа камайди.

Энг муҳими, Ўзбекистонда хорижий давлатлардан келтирилаётган товарлар ичида технологик асбоб-ускуна ва жиҳозларнинг салмоғи йилдан-йилга ортиб бормоқда ва эндиликда у жами импортнинг ярмидан кўпроғини ташкил этмоқда. Гап шундаки, миллий иқтисодиётнинг тараққиёти ва Ўзбекистоннинг ривожланган далаатлар қаторига чиқиши учун авваламбор моддий ишлаб чиқаришни янги техника ва технологиялар асосида қайта қуриш талаб

қилинар экан, импорт таркибининг бундай ўзгариши ўта ижобий ҳолдир.

Ташқи савдонинг мамлакат иқтисодий тараққиётига таъсирини кучайтиришнинг муҳим омили экспорт билан импорт орасидаги ижобий сальдога, яъни экспорт ҳажмининг импорт ҳажмидан ортиқлигига эришишдир. Шунинг учун Ўзбекистон давлат мустақиллигининг илк давридан бошлаб республика ҳукумати мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ошириш, экспортни ҳар тамонлама рағбатлантиришга катта аҳамият бериб келмоқда. Экспортбоп, рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантиришга қаратилган бир қатор чора-тадбирлар белгиланган ва амалга оширилаяпти. Хусусан, 2000 йилнинг 1 июлидан бошлаб мулкчиликнинг барча шаклларидаги экспорт қилувчи корхоналарнинг ўзи ишлаб чиқарган ва эркин алмаштириладиган валютага экспорт қилинган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)дан олинган даромадларидан даромад(фойда) солиғини тўлашдан озод қилинган. Улар учун, шунингдек, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) экспорти улушига қараб мулк солиғи тўлашнинг қуйидаги тартиби жорий этилган:

-экспорт улуши 25 фоиздан 50 фоизгача бўлганида, белгиланган мулк солиғи ставкаси 50 фоизгача камайтирилади;

-50 ва ундан кўпроқ фоиз бўлганида, мулк солиғи умуман ундирилмайди.

Бироқ шуни айтиб ўтиш керакки, мазкур имтиёзлар пахта толаси, ип газлама калаваси, линт, нефть, нефть маҳсулотлари, газ конденсати, табиий газ, электр энергияси, қимматбаҳо, рангли ва қора металлари экспорт қилувчи корхоналар бундан мустасно.

Ташқи савдони амалга оширишда миқдорий чекловлар белгилангани ва товарларнинг айрим турларини экспорт ва импорт қилиш устидан давлат назорати ўрнатилган.

Республикада Қўшма тадбиркорлик фаолияти иқтисодий ҳамкорликнинг муҳим шакли сифатида кенг ривож топиб бораёпти. Бундай фаолиятнинг кенг тарқалган тури - бу қўшма корхоналардир. Улар ишлаб чиқариш, савдо-воситачи йўналишида ҳамда хизмат кўрсатиш ва бошқа йўналишларда тузилган.

Қўшма корхоналарни очиб чет эл капиталини жалб қилишнинг бир шакли бўлиб у ишлаб чиқаришнинг технологик даражасини оширишни, маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва ишчи кучининг малакасини оширишни таъминлайди.

Ўзбекистонда қўшма корхоналарни тузиш мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ бошланган. Масалан, Ҳозирги даврда ҳам фаол ишлаётган «Совпластитал» корхонаси, Асака шаҳрида, Жанубий Корея билан ҳамкорликда тузилган «ЎЗДЭУ» автомобил заводи, Самарқанд шаҳридаги «СамКочАвто» қўшма корхонаси (У шинам ва қулай автомобиллар юк ташувчи машиналар, ҳамда ўт ўчирувчи машиналар ишлаб чиқаради), Мурунгов олгин конида Ўзбекистон Америка «Зарафшон-Ньюмонт», Американинг Кейс фирмаси билан

ТТЗ қўшма корхоналари ташкил топди. Андижонда экскаватор ишлаб чиқарадиган Ўзбек-рус қўшма корхонаси, Фарғонада немис «Саламандер» фирмаси билан биргаликда «Ўзсаламан» қўшма корхонаси, Тошкент вилоятида Ўзбек-Корейс «Кабул-Тойтепа-текстайлз» каби йирик қўшма корхоналари тузилди. Энг йирик қўшма корхоналардан яна Кабул-Ўзбек, Қизилқум цемент, ЎзДЭУ электроникс, АЙ-Сель, Уздунробита, ДЭУ текстиль ва кўпгина бошқалар фаолият кўрсатишаяпти.

Тузилган корхоналарнинг 38-40% саноат тармоғида фаолият кўрсатаяпти, қишлоқ хўжалиги ва қурилишда бундай корхоналарнинг салмоғи ҳозирча, нисбатан камроқдир.

Президентимиз И.Каримов томонидан 1999 йилнинг иқтисодий ва социал ривожланиш яқунларига бағишланган мажлисда, чет эл капитали асосида ташкил қилинган қўшма корхоналар ишида жиддий камчиликлар борлигини таъкидлаган. Унда тузилган корхоналарнинг ярмидан кўпроғи ишламаётганлиги, уларнинг фақатгина 1/3 қисми ишлаб чиқариш соҳасига тўғри келиши, қўшма корхоналарнинг асосан Тошкент шаҳрида жойлашганлиги қайд этиб ўтилган эди. Шундан кейин бу соҳада қатор тадбирлар белгиланди ва қўшма корхоналарни тузиш, уларнинг фаолиятлари анча яхшиланди. Солиққа тортишда, божхоналардаги расмийлаштириш ишларида ва бошқаларда берилган имтиёзлар экспорт маҳсулотларини сезиларли даражада кўпайтишга олиб келди.

Ўзбекистон умумий экспорти ҳажмида қўшма корхоналарнинг улуши 14-15%ни ташкил қилади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, қўшма корхоналарнинг ривожланиши кўшимча иш жойларини яратишга имкон беради. Бу ўз навбатида меҳнат ресурслари кўп бўлган республикамиз учун жуда муҳим аҳамият касб этади.

Эркин иқтисодий зона (ЭИЗ)- бу хўжалик фаолиятини ташкил қилишнинг ҳамда мамлакат ташқи иқтисодий алоқаларининг янги шакли ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида ЭИЗлар учун ташқи иқтисодий фаолиятнинг алоҳида тартиби (божхона, валюта, солиқ ва бошқалар) ўрнатилиши мумкин бўлиб, у эркин иқтисодий зоналар тўғрисидаги қонун ҳужжатлари билан тартибга солиб турилади.

Уларни тузишдан мақсад у ёки бу давлат ҳудудида чет эл инвесторларини жалб қилиш уларни фаолият кўрсатишлари учун қулай шароит яратиш йўли билан иқтисодий ривожланишни рағбатлантириш ҳисобланади.

Эркин иқтисодий зона- аниқ белгиланган маъмурий чегаралари ва алоҳида тартиботи бўлган махсус ажратилган ҳудуддир.

Эркин иқтисодий зона- минтақани жадал ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш учун мамлакат ва чет эл капиталини, истиқболли технология ва бошқарув тажрибасини жалб этиш мақсадида тузилади.

Эркин иқтисодий зона ҳудудида юридик ва жисмоний шахслар молиявий ва бошқа фаолиятнинг исталган турлари билан шуғулланишига йўл қўйилади.

Дунёнинг турли давлатларида эркин иқтисодий зона турлича талқин қилинади. Масалан, Хитой Халқ Республикасида эркин иқтисодий зона «Эркин денгиз бўйи шаҳарлари» (14 та), «Иқтисодий ривожланиш районлари» деб аталса, Туркияда-«Эркин савдо зонаси», Японияда- «Технополис», Россияда- «Эркин иқтисодий зона», «Эркин тадбиркорлик зонаси», «Эркин савдо зонаси» деб юритилади.

Умуман, эркин иқтисодий зона у ёки бу давлатнинг маълум бир ҳудудий-хўжалик ёки маъмурий-худудий бирликларига нисбатан олиб бориладиган сиёсати билан белгиланади.

Охириги йилларда дунёнинг кўпчилик давлатларида эркин иқтисодий зона кенг тарқалиб борапти. 2000 йилнинг бошида 4500 дан ортиқ ҳар хил очик иқтисодий зоналар мавжуд бўлган.

Марказий ва Жанубий Америкада, Африка контингентининг бир қисмида, Жанубий-Шарқий Осиёда, Тинч океани региони давлатларида ҳамда Европа давлатлари ҳудудларида очик зоналар фаолият курсатмоқда.

Эркин иқтисодий зоналарни белгилаш ва тузиш қўйилган мақсадга боғлиқ. Агарда ривожланган давлатларда эркин иқтисодий зоналарни тузишдан мақсад фаолияти асосан халқаро савдони ривожлантириш бўлса, ривожланаётган давлатларда эса хом ашёни қайта ишлашни ташкил қилиш уларнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Ўзбекистонда 1996 йилда «Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида» қонун қабул қилинган.

Мазкур қонунда:

- эркин иқтисодий зоналар;
- эркин савдо зоналари;
- эркин ишлаб чиқариш зоналари;
- эркин илмий-техникавий ва бошқа зоналар тарзида тузилиши мумкин, деб курсатиб қўйилган.

Улар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тақдимномасига асосан Олий Мажлис қарори билан тузилади.

Эркин иқтисодий зонани тузиш жараёни Ўзбекистонда алоҳида аҳамият касб этади. Республикада узоқ вақт мобайнида режали марказлашган бошқарув тизими ҳукм сурган. Бу эркин иқтисодий зонани тузиш хусусиятини, унинг мақсад ва вазифаларини белгилашда асосий омил бўлиб ҳисобланган.

МДХ давлатларида эркин иқтисодий зонани тузиш чет эл капиталини жалб қилишни, янги технологиянинг импортини таъминлайди. Охир оқибатда мамлакат иқтисодий потенциалини оширади, уни дунё хўжалигига тенг ҳуқуқли ҳамкор сифатида интеграциялашувини таъминлайди.

Россияда эркин иқтисодий зона сезиларли даражада фаолият курсатаётганига қарамасдан МДХ давлатларида ҳозиргача ҳам эркин

иқтисодий зона тузиш, уларнинг фаолияти принципларини ҳуқуқий масалалари аниқланган эмас.

Амалиётда эркин иқтисодий зоналар қуйидаги аниқ принципларга роя қилган тақдирдагина самарали ишлашлари мумкинлиги тасдиқланапти:

1. Ҳар қандай эркин иқтисодий зона мамлакатнинг мустақил хўжалик бирлиги сифатида тузилиши ва ўз фаолиятини ўз бюджети асосида қуриши лозим.

2. Эркин иқтисодий зона бюджетининг даромад қисми қуйидагилардан иборат бўлиши керак:

- Эркин иқтисодий зона ҳудудда жойлашган корхона, бирлашма ташкилотлари ва у ҳудудда яшайдиган кишилардан тушадиган солиқлар;
- Божхона йиғимлари, мустақил тадбиркорлик фаолиятидан тушадиган тушумлар;
- Ҳомийлик маблағлари;
- Эркин иқтисодий зона эҳтиёжларига узоқ муддатли кредит шаклида бериладиган давлат бюджети маблағлари

3. Эркин иқтисодий зона давлат томонидан бериладиган субсидияларсиз, дотацияларсиз фаолият кўрсатишлари керак.

4. Эркин иқтисодий зона ҳудудидан йиғилган барча солиқлар ва бюджетга тўловларни ҳудудий бошқармалар ихтиёрида қолдириш лозим.

1990 йилнинг охирларида Ўзбекистон Республикаси Жиззах вилоятида Зомин, Тошкент шаҳар Сирғали туманида эркин иқтисодий зоналар тузиш бўйича лойиҳалар тузилган эди. Улар қатор молиявий, ижтимоий ва техник қийинчиликлар туфайли ҳаётга ўз ижобатини топмади. Мутахассисларнинг фикрича давлат ташкилотининг хулосасидан ўтаётган лойиҳа - бу махсус Самарқанд ва Самарқанд вилояти халқаро туризм бўйича эркин иқтисодий зонани ташкил қилиш реал лойиҳа ҳисобланади. Худди шундай Бухоро ва Хива халқаро туризм бўйича эркин иқтисодий зонани ташкил қилиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Халқаро туризм миллий иқтисоднинг даромадли тармоғи ва тапқи иқтисодий алоқаларнинг муҳим шаклларида биридир. Туризм иқтисодиётнинг муҳим тармоғи сифатида социал соҳани бир қисми ҳисобланади. Дунёдаги кўпчилик давлатлар туристик фаолиятини кенгайтириб жуда катта фойда оладилар. Туризмдан келадиган фойда, айрим давлатларда нефть ва газ тармоқлари билан, автомобил ишлаб чиқариш билан баҳслашади.

Францияда туризмдан тушадиган фойда автомобил саноатидан олиннадиган фойдадан ошиб кетди. Айрим давлатларда туризм фаолиятидан олиннадиган даромаднинг улуши ялпи миллий даромаднинг 15-35%ини эгаллайди. Греция, Италия, АҚШ, Франция, Испания, Миср ва бошқа давлатлар шулар қаторига киради. Испания бир йилда туризмдан 60 млрд. доллар, Италия-35, Миср-17 млрд. доллар

ва ҳоказо даромад оладилар. Туризмнинг ривожланиши бошқа тармоқлар ва хизмат турларини ривожланишига, муҳим социал вазифаларни ҳал қилинишига ва шунинг билан миллий иқтисодиётни ривожланишига олиб келади. Истеъмол товарлари ишлаб чиқарадиган ва савдо қиладиган корхоналар очилади, меҳмонхоналар қурилади, коммунал хўжалиги, транспорт, алоқа ва инфраструктуранинг бошқа соҳалари ривож топади. Туризм ривожланган давлатларнинг тажрибаси шунни кўрсатаётганики, бир туристга хизмат кўрсатиш учун иқтисодиётнинг турли соҳаларида 3-4 шартли ишчи жойини ташкил қилиш зарур бўлади.

Ўзбекистоннинг кўҳна тарихи, қадимий маданий-меъморий ёдгорликлари жаҳон туристларини ҳаминша ўзига чорлаб келган. Собиқ иттифоқ даврида ташқи мамлакатлар билан туристик алоқалар ва бу билан боғлиқ манбалар марказ ихтиёрида бўлганлиги сабабли республика иқтисодиёти ундан унча наф кўрмасди. Натижада туризм иши ўлкада жаҳон андозалари даражасига кўтарилмай, ташкилий жиҳатдан орқада қолди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг туризм ишини яхшилаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 27 июлдаги Фармони билан саёҳат соҳасида республикада ягона сиёсатни амалга оширувчи давлат органи- «Ўзбектуризм» миллий компанияси тузилди. Миллий компания Ўзбекистонда сайёҳликнинг ҳуқуқий, иқтисодий асосларини шакллантириб, жаҳон андозаларига мувофиқ келадиган сайёҳлик тизимини таркиб топтириб бормоқда. Хорижий инвестициялар жалб этилиб замонавий сайёҳлик мажмуалари қурилди. Тарихий меъморчилик обидалари таъмирланишига уларни тарғибот-ташвиқот қилиш ишига аҳамият берилмоқда.

Туризмга сарф қилинган маблағ бошқа соҳаларга қилинган харажатларга қараганда ўзини тезроқ оқлайди. Бироқ туризм фақат иқтисодиётнинг муҳим тармоғи, бизнес ва фойда олиш манбаигина бўлиб қолмай, у ташқи иқтисодий алоқаларни ҳар томонлама ривожлантиришга, яхши қўшничилиikka, турли халқларнинг маданияти, урф-одатлари, анъаналари билан кенг кўламда танишишга имконият яратади.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро ва минтақавий саёҳатни ривожлантиришга қулай географик жойлашуви, табиий иқлим шароитининг турли-туман ва ғоят қулайлиги, цивилизация тарихида муносиб ўринга эгаллиги, бебаҳо тарихий архитектура экзотикаси билан ажралиб туриши, юқори сифатли ширин-шакар мева ва полиз маҳсулотларига мўллиги ва, албатта, ўз анъаналарини, урф-одатларини сақлаб қолган меҳмондўст ва хушмуомала халқи борлиги туфайли катта имкониятларга эга. Буларнинг ҳаммаси чет эллик сайёҳларни қизиқтирмоқда.

Республикада сайёҳлик тўғрисида гап кетганда, аввало, тарихий ва қадимий маданият марказлари бўлган ҳамда дунёни қўйил қолдирган ёдгорликлар жамланган Самарқанд, Бухоро, Хива,

Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарларни кўрсатиб ўтиш ўринлидир. Ер юзининг кўплаб аҳолиси бу шаҳарларда бўлишни орзу қилади. Мумтоз архитектура-қурилиш санъати дурдоналари кишини қойил қолдиради ва ўзига мафтун этади. Серкўёш Ўзбекистоннинг қадимий шаҳарларини ҳақли равишда Шарқнинг дурдоналари дейиш мумкин. Ажойиб архитектура кўринишига эга ёдгорликларнинг ўзида узоқ асрлар қаърида қолиб кетган тарих бамисоли жонланиб тургандек. Шоирлар, олимлар, тарихчилар ва сайёҳлар ўлмас асарлар яратиб улуг истеъдод соҳибларини асрлар давомида мужассамлаштириб келган халқ ҳунармандлари, моҳир шаҳар қурувчилари-ю, ёдгорликларнинг бетакрор гўзалликлари хусусида ёзишган.

Шарқда Самарқанд ер юзининг сайқали, Бухоро эса ислом динининг ўчоғи ҳисобланган. Самарқанддаги Шоҳизинда ансамбли, Гўр Амир мақбараси, Бибихоним масжиди, Регистон ансамбли, Улугбек расадхонаси, Шердор мадрасаси, Бухородаги Калон минораси, Чорминор, Исмоил Самоний мақбараси, Девонбеги ва Мир Араб мадрасаси, Хивадаги Ичанқалъа, Душанқалъа ҳар бир сайёҳни ўзига маҳлиё қиладиган гўзаллиги билан ажралиб туради. Самарқанднинг гўзаллигига маҳлиё бўлган Александр Македонский шундай ёзади: «Самарқанд гўзаллиги тўғрисида нима эшитган бўлсам, ҳаммаси ҳақиқат, истисноси шундаки, у мен тасаввур қилганимдан ҳам ажойибдир».

Ўзбекистонда сайёҳлик индустриясини ривожлантириш мақсадида «Республикада халқаро сайёҳликни ривожлантириш ва Буюк Ипак йўлини тиклашда Ўзбекистон Республикаси қатнашувини фаоллаштириш чоралари тўғрисида», «2005 йилгача Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш давлат дастури тўғрисида»ги Президент Фармонлари чиқди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси «Ўзбекистон Республикасида халқаро туризмнинг замонавий инфратузилмасини тузиш чоралари тўғрисида» махсус қарор қабул қилди.

Иқтисодиётнинг бу соҳасини янада ривожлантиришда 1999 йил 20 августда қабул қилинган «Туризм тўғрисида»ги Қонун асосий ўринни эгаллайди.

Фан-техника ҳамкорлиги ташқи иқтисодий фаолиятнинг муҳим шаклларидан биридир.

Республикада ҳал қилинаётган стратегик вазифалар жаҳон ҳамкорлигида илмий-изланиш, лаборатория ва ишлаб чиқаришда иштирок этиш каби шаклларда фаол олиб борилиши керак.

Жаҳон тажрибаси бундай ҳамкорликнинг турли шаклларини ишлаб чиққан:

1. Ҳамкорликда фундаментал ва Амалий ишланмаларни олиб бориш ва уларнинг натижаларини алмашиниш;
2. Илмий техника имкониятларни бирлаштириб ҳамкорликда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш;

3. Муҳим умуминсоний муаммоларни ҳал қилишда илмий-техника жамотчилиги вакиллари халқаро конференцияларда, симпозиумларда қатнашиши;
4. Технологик ютуқлар, ахборотлар ва ҳоказолар билан айрибошлаш ҳамкорлигида қатнашиш;
5. Кадрлар, мутахассислар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малака оширишда қатнашиш.

Ўқорида қайд этиб ўтилган ҳамкорликни ҳаётга тадбиқ қилиш республиканинг интеллектуал ва иқтисодий потенциални ўстиришга хизмат қилади, ҳамда жаҳон иқтисодий ҳамжамиятида республика рейтингини сезиларли оширишга шароит яратиб беради.

§ 3. Ташқи иқтисодий фаолият ва уни бошқаришни ташкил қилиш

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кириб бориши, хорижий мамлакатлар ва халқаро ташкилотлар билан иқтисодий алоқаларни ўрнатилиши ташқи иқтисодий фаолиятни **бошқариш тизимини** тубдан қайта қуришни талаб этди. Бундай зарурият юзага келган қуйидаги икки муҳим ҳолат билан боғлиқ эди:

Биринчидан, Ўзбекистоннинг мустақиллиги, ташқи иқтисодий муносабатлар соҳасида мустақил сиёсат ишлаб чиқишни уни амалга оширишга жавобгар бўлган махсус ташкилотлар ташкил қилишни тақозо этди;

Иккинчидан, республикада миллий иқтисодиётни тубдан қайта қуриш жараёнининг бошланиши туфайли ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланувчиларнинг сони кенгайди, уларга турли соҳалар бўйича (савдо, сармоялар, банк ва бошқалар) ташқи иқтисодий битимларни тузишда кенгроқ ҳуқуқлар берилди.

Мустақил Ўзбекистонини Ташқи бозорга чиқиши ташқи иқтисодий фаолият туғрисида 1991 йил 14 июнда қабул қилинган қонун билан боғлиқдир. Бу қонунда ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил қилиш тартиби ва асосий принциплари белгиланган. Бу қонун ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда катта рол ўйнади. Ўзбекистонда **Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги, Республика ташқи иқтисодий фаолият миллий банки, Божхона қўмитаси** ташкил этилиши билан Ўзбекистонда ташқи иқтисодий комплексни бошқариш тизими яратилди.

Ҳозирги пайтда республикада ташқи иқтисодий фаолиятни бошқариш тизими асосан шаклланган ва унинг таркибига кирган ташкилотлар фаолиятлари такомиллаштирилмоқда.

Ташқи иқтисодий фаолиятни бошқариш тизимининг асосий вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

1. Республика миллий манфаатларига жабоб берувчи ва унинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини таъминловчи ташқи иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
2. Ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этишнинг қонуний асосларини ўрганиш;
3. Мулкчилик кўринишининг турли шаклларида қатъий назар, ташқи иқтисодий фаолиятнинг барча иштирокчилари учун энг юқори самарадорликни таъминлаш, уларнинг фаолияти ва манфаатларини ҳимоя қилиш;
4. Миллий иқтисодиётни муваффақиятли ислоҳ этиш учун ташқи иқтисодий омилдан тулиқ фойдаланиш.

Ҳозирги кунга келиб, ташқи иқтисодий фаолиятни бошқариш Республика Президенти, Олий Мажлис ва Республика Вазирлар Маҳкамаси томонидан амалга оширилади. Улар Ўзбекистон ташқи иқтисодий фаолиятининг ривожланиш стратегиясини аниқлайди, унинг норматив базасини ишлаб чиқади ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг барча иштирокчилари ҳаракатига умумий раҳбарликни ва улар устидан назоратни амалга оширади;

Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги-ягона ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишни, халқаро алоқаларнинг барча иштирокчилари, яъни давлат, ширкат, пайчилик, жамоат, хусусий ташкилотлар фаолиятини назорат қилишни таъминлайди;

- ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солишнинг давлат усулларини ишлаб чиқади ва қўллайди (божхона тарифлари, экспорт квоталари, ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланишга руҳсат беради ва бошқалар);

- вазирликка тақдим этилган рўйхатга мос келувчи маҳсулот бўйича экспорт-импорт операцияларини ўтказиши;

- ташқи иқтисодий фаолият субъектлари томонидан тузиладиган ташқи иқтисодий шартнома ва келишувларни текширишни амалга оширади.

«Инновация», «Ўзагроимпэк», «Интерсервис», «Ўзташқитранс», «Ўзэкспомарказ»- **Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги тизимидаги йирик** ташқи савдо ва иқтисодий ташкилотлар ҳисобланади. Улар шу ташкилотлар учун белгиланган маҳсулот ва хизмат турлари бўйича тижорат-хўжалик фаолиятини амалга оширадilar.

Ташқи иқтисодий фаолият банки ёки республика Миллий банки:

- ташқи иқтисодий операцияларга хизмат кўрсатади, шунингдек экспорт-импорт, сармоявий ва бошқа битимлар тузади;
- корхоналар, ташкилотлар, хусусий шахсларнинг валюталари ҳисоб-китобларини олиб боради;
- хорижий валюта сармояларини жалб этади, уларга хизмат кўрсатади, валютадаги кредит захираларини йиғади ва валютада кредитлашни амалга оширади;

- валюта захираларини яратади, сақлайди ва республиканинг валюта манфаатларини ҳимоя қилади.

1997 йил, июл ойида Республика Президенти Фармонида асосан Давлат божхона қўмитаси тузилди. Унинг асосий вазифалари этиб қуйидагилар белгиланди:

- Божхона масалалари буйича меъърий ҳужжатларни ишлаб чиқади ва уларнинг бажарилишини назорат қилиш;
- Республика ташқи иқтисодий алоқаларини ривожлантиришга ҳамкорлик қилиш;
- Республиканинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш;
- Божхона қонунбузарларига, контрабандага қарши курашиш ва бошқалар.

«Ўзбекивест» давлат суғурта компанияси мамлакат ва хорижий инвестицияларни суғурталаш бўйича ташкилотлар ҳисобланади.

Ташқи иқтисодий фаолиятни бошқаришнинг тармоқ ташкилотлари ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширувчи вазирликлар, идоралар, йирик корхоналар ва ташкилотларнинг махсус бўливларида ташкил топган. Улар тармоқ, идора, корхона ва ташкилотлар ташқи иқтисодий фаолиятини ривожлантириш дастурини ишлаб чиқади, хорижий шериклар билан шартнома ва битимлар тузади, ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантиришнинг аниқ йўналишлари бўйича Республика Вазирлар Маҳкамасига таклифлар тайёрлайди.

Ташқи иқтисодий алоқалар ташкилотларининг тузилиши ҳамда уларни ташкилий-ҳуқуқий механизминининг ишлаб чиқилиши, яратилиши республикада бошқаришни маъмурий усулларини чегаралайдиган либерализация принципларини ҳаётга тадбиқ қилишни таъминлади ва ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солишни ва бошқаришни бозор инструментларини (дастакларини) ривожланишига шарт-шароит яратди.

Ташқи иқтисодий сиёсатнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- Ташқи савдони либеризациялаш;
- Экспортга мўлжалланган ишлаб чиқариш ихтисослашувининг устуворлигини таъминлаш;
- Ташқаридан республикамизга сотиб олинадиган (импорт) маҳсулотлар рўйхатини мақсадга мувофиқ равишда ишлаб чиқиш ва бошқалар.

Ташқи иқтисодий фаолиятни бошқаришда функционал ташкилотлар ҳам муҳим роль ўйнайди. Бу ташкилотларга иқтисодиёт ва статистика вазирликлари, Молия вазирлиги, Давлат Солиқ ва божхона қўмиталари, Меҳнат вазирлиги ва бошқалар кирилади. Бу ташкилотларнинг ҳар бири ўз масъулият доирасига кирувчи масалаларни ҳал этади ва уларнинг натижаси учун жавобгардир.

Иқтисодиёт вазирлиги ташқи иқтисодий фаолиятни таҳлил қилишни ва истиқболни белгилашни амалга оширади, ташқи иқтисодий алоқалар самарадорлигини оширишга, иқтисодиётни ички омиллар воситасида кўтаришга асосланган, ташқи иқтисодий фаолиятни яхшилашга қаратилган таклиф ва тавсияларни тайёрлайди.

Республика молия вазирлиги республика валюта заҳираларини жамлаш, тақсимлаш ва фойдаланишга жавобгар бўлиб, бу жараёнларни бошқариш усулларини ишлаб чиқади ва қўллайди. Республика ҳукумати топшириғига кўра ва тузилган битимлар, шартномалар асосида валюта фонди ҳисобидан қандай маблағларни олиш, ўтказиш ёки қўйишни ҳал этади. Вазирликнинг Валюта бошқармаси, шунингдек, республиканинг тўлов балансини ишлаб чиқади. Унда унинг ташқи иқтисодий фаолиятдан келиб тушадиган барча даромадлар ва харажатлар акс эттирилади.

Республика солиқ қўмитаси ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишдаги солиқ солиш масалаларини тартибга солади, бу масалалар бўйича метёрий ҳужжатларни ишлаб чиқади ва сақланиши устидан назоратни амалга оширади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ташқи иқтисодий алоқаларнинг асосий иштирокчилари мулкчиликнинг турли кўринишларидаги корхона ва ташкилотлар бўлиб қолади. Шу жумладан, қўшма корхоналар ҳам ташқи иқтисодий алоқа қатнашчиси бўлиб, улар «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги республика қонунига мувофиқ хорижий шериклар билан экспорт-импорт, сармоявий ва бошқа битимларни тузишда маълум ҳуқуқларга эгадирлар. Ташқи иқтисодий фаолият билан шугулланишга рухсати бўлган корхона ва ташкилотларга маълум банкларда ўз валюта ҳисоблари бўлишига ва бу маблағлардан фойдаланишга рухсат берилган.

Республикада иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, умуман иқтисодиёт соҳасини либерализациялаш бўйича сезиларли ўзгаришлар рўй берди. Республика иқтисодиётида рўй берган ўзгаришларни ҳисобга олиб ва 2000 йил май ойида Олий Мажлиснинг иккинчи чақриқ иккинчи сессиясида «Республика ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида» Янги тахрирдаги қонун қабул қилинди.

ТИФ тўғрисидаги қонуннинг асосий вазифаси ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишдир.

Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш унинг иқтисодий суверенитети ва иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш, миллий иқтисодиёт ривожини рағбатлантириш, мамлакат иқтисодиётининг жаҳон иқтисодий тизимига интеграциялашуви учун шарт-шароитлар яратишдан иборатдир.

Мазкур қонунда белгиланганидек Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси:

- Ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқади;
- Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий хавфсизлигини, иқтисодий мустақиллиги ва иқтисодий манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлайди;
- Ташқи иқтисодий фаолият соҳасида Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларини тузади;
- Ўзбекистон Республикасининг тўлов балансини ишлаб чиқади;
- Чет элдан олинadиган кредитлар учун Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг кафолатларини беради;
- Ўзбекистон Республикасининг чет эллардаги мулкига эгаллик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади;
- Қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасида ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш соҳасидаги ваколатли давлат органи бўлиб Ташқи иқтисодий алоқалари вазирлиги ҳисобланади. Унинг номи Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 21 октябрдаги Фармониға мувофиқ «Ўзбекистон ташқи алоқалар агентлиги» деб ўзгартирилди.

Ташқи алоқалар агентлиги:

- Ташқи иқтисодий фаолият соҳасида давлат сиёсати олиб борилишини, ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий манфаатлари ҳимоя қилинишиға доир вазиғалар бажарилишини таъминлайди;
- Ташқи иқтисодий фаолиятнинг қонунчилик неғизи такомиллаштирилишиға доир таклиғларни ишлаб чиқади;
- Ташқи иқтисодий фаолият субъектлари фаолиятини мувофиқлаштиради ва тартибға солиб туради;
- Ташқи иқтисодий фаолиятни тартибға солиш соҳасидаги давлат бошқарув органлари ишини мувофиқлаштиради;
- Қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибға солиш қўйидаги йўллар билан амалға оширилади:

- ташқи иқтисодий фаолиятнинг қонунчилик неғизини шакллантириш ва такомиллаштириш;
- валюта билан тартибға солиш;
- солиқ билан тартибға солиш;
- тариф ва нотариф тартибға солиш;
- Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий манфаатларига риоя этилиши учун ҳимоя, компенсация ва демпингға қарши чораларни қўллаш;

- ташқи савдо фаолиятини амалга оширишнинг тартибини белгилаш, шу жумладан, миқдорий чекловлар ўрнатиш ҳамда товарларнинг айрим турлари экспорт ва импорт қилиниши устидан давлат монополиясини ўрнатиш;
- қурол-яроғлар, ҳарбий техника, икки хил мақсадда ишлатилиши мумкин бўлган товарлар ва технологияларга нисбатан экспорт назоратини ўрнатиш;
- олиб кириладиган ва олиб чиқиладиган товарларни сертификатлаш;
- техникавий, фармакология, санитария, ветеринария, фитосанитария, экология стандартлари ва талабларини белгилаш;
- ташқи иқтисодий фаолият субъектлари учун преференция ва имтиёзлар бериш.

Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқача усулларда ҳам амалга оширилиши мумкин.

Таянч иборалар

- *Халқаро ҳамжамият*
- *Ташқи иқтисодий фаолият*
- *Юридик шахслар*
- *Жисмоний шахслар*
- *Ташқи иқтисодий сиёсат*
- *Очиқ иқтисодиёт*
- *Ёпиқ иқтисодиёт*
- *Баҳолаш мезони*
- *Демонополизиция*
- *Децентрализиция*
- *Савдо инфраструктураси*
- *Ташқи савдо*
- *Эркин иқтисодий зона*
- *Фан-техника ҳамкорлиги*
- *Халқаро туризм*
- *Қўшма корхона*
- *Ташқи иқтисодий алоқа*
- *Функционал ташкилотлар*
- *Ваколатли давлат органи*
- *Ташқи алоқалар агентлиги*

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Ташқи иқтисодий фаолият деганда нимани тушунасиз?
2. Ташқи иқтисодий сиёсат, унинг принциплари ва асосий йўналишлари нималардан иборат?
3. Ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда қандай йўналишлар устувор ҳисобланади?
4. Очиқ иқтисодиёт модели деганда нимани тушунасиз?
5. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг қандай шакларини биласиз?
6. Ташқи савдонинг моҳияти нимада?
7. Эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилиш зарурати нимада?
8. Халқаро туризми ривожланишининг қандай йўналишларини биласиз?
9. Фан-техника соҳасидаги қандай ҳамкорликларни биласиз?
10. Ташқи иқтисодий фаолиятни бошқаришнинг асосий вазифалари нималардан иборат?
11. Ташқи иқтисодий фаолиятни бошқариш тизими тўғрисида нималар дея оласиз?
12. Ўзбекистон ташқи иқтисодий алоқалар агентлиги, унинг вазифалари нималардан иборат?
13. Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солишнинг қандай йўлларини биласиз?

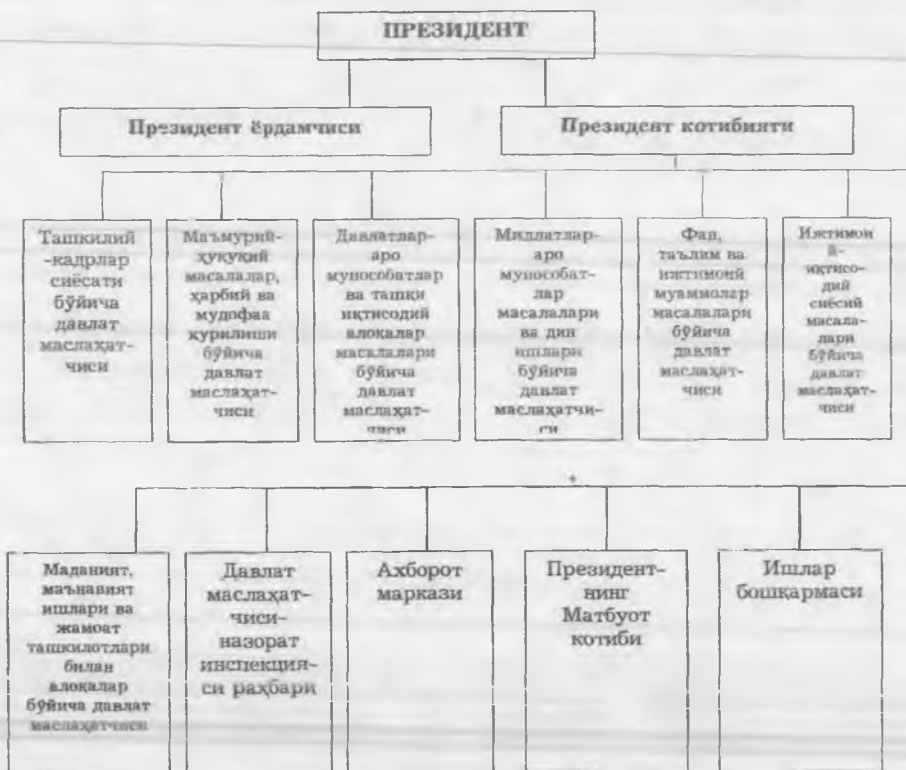
Адабиётлар:

1. И.Каримов Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли. Тошкент. Ўзбекистон, 1993 йил. 89-99 бетлар.
2. И.А.Каримов. "Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислохотлар йўлидан изчил бориш- асосий вазифамиз" мавзусида 2004 йил 7 февралда бўлиб ўтган Республика Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи газетаси, 2004 йил 10 феврал.
3. «Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 1991 йил 14 июн. Халқ сўзи газетаси 1991 йил 15 июн.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида»ги Қонуни. Янги таҳрири. 2000 йил 26 май. Ўзбекистон Республикасининг молиявий қонунлари. 7-сон. Тошкент 2000 йил, 27-38 бетлар.
5. Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг қонуни 1996 йил 25 апрел. Тошкент. Адолат 1996 йил 40-49 бетлар.
6. Ўзбекистон Республикасининг Туризм тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 1999 йил 24 август. Солиқ тўловчининг журнали 1999 йил 10 сон, 12-14 бетлар.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2005 йилгача Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш тўғрисида»ги Фармони 15 апрел 1999 йил. Ўзбекистон Республикасининг Президентининг Фармонлари 1995-1999 й. 4-сон. «Адолат» 2000 й. 637-638 бетлар.
8. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тошкент. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998 йил 201-212 бетлар.
9. Ўзбекистон Республикасининг 2002 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. Тошкент-2003 йил 19-27 бетлар.

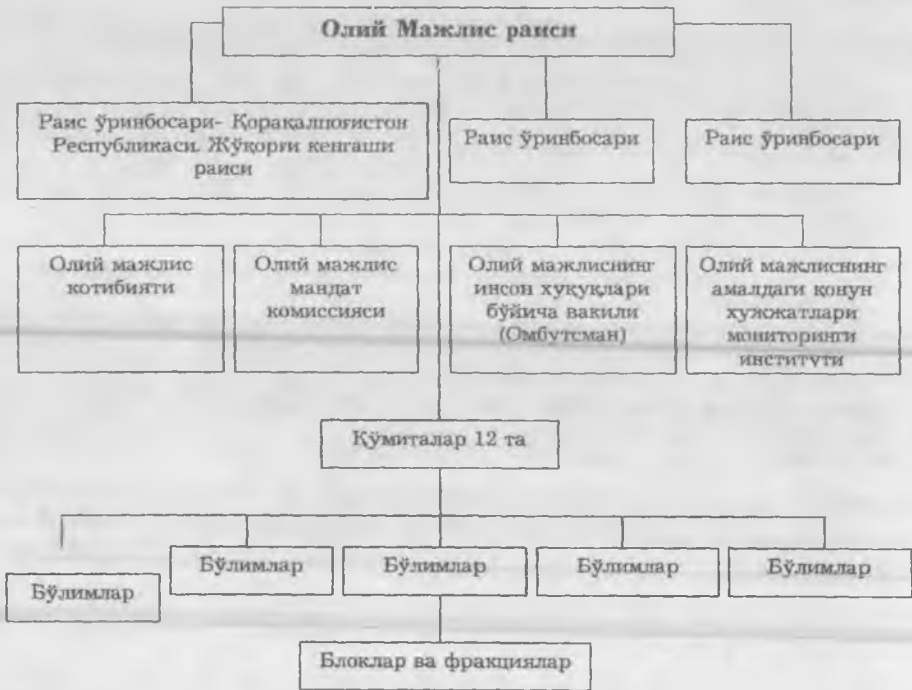
Ўзбекистон Республикаси Президенти аппаратининг таркиби

1-илова

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг таркиби

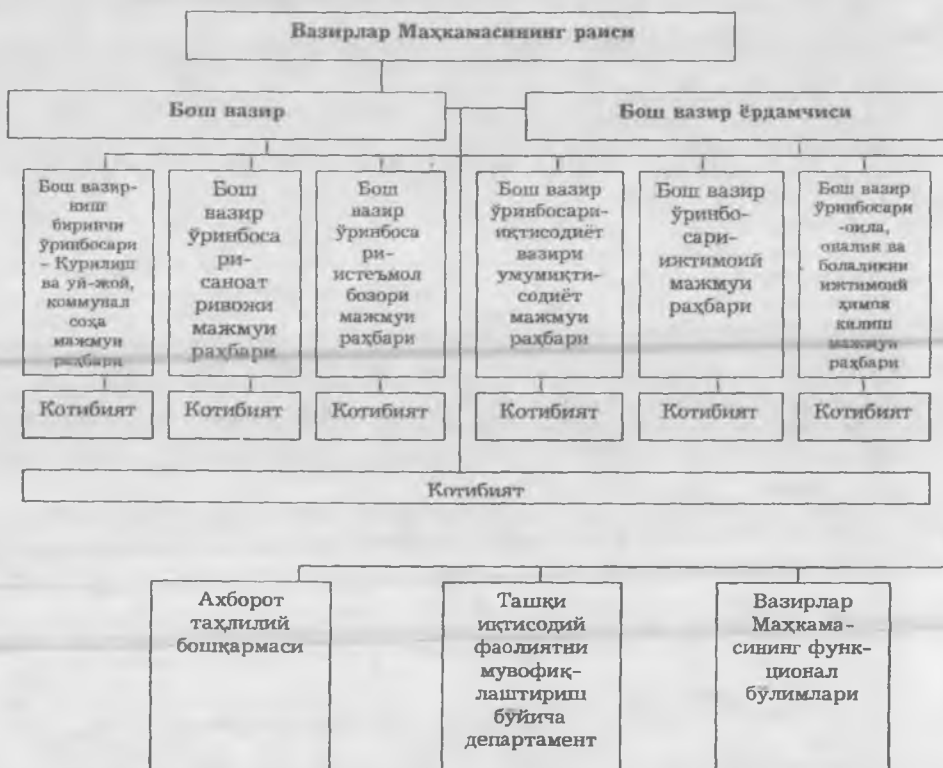
Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг мандат комиссияси

1. Бюджет, банк ва молия масалалари қўмитаси
2. Иқтисодий ислохотлар ва тадбиркорликни ривожлантириш қўмитаси
3. Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитаси
4. Халқаро ишлар ва парламентлараро алоқалар қўмитаси
5. Fan, таълим, маданият ва спорт масалалари қўмитаси
6. Саноат, энергетика, транспорт, алоқа ва аҳолига хизматлар кўрсатиш қўмитаси
7. Аграр, сув хўжалиги масалалари ва озиқ-овқат қўмитаси
8. Меҳнат ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш қўмитаси
9. Атроф-муҳит ва табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси
10. Қурилиш ва уй-жой коммунал хўжалиги қўмитаси
11. Матбуот ва ахборот қўмитаси
12. Мудофаа ва хавфсизлик масалалари қўмитаси

* Олий Мажлисининг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман)

* Олий Мажлисининг амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинг институти

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ташкилий тизими

1. Саноат мажмуи .
2. Агросаноат саноат мажмуи.
3. Истеъмол бозори мажмуи.
4. Қурилиш ва қурилиш материаллари саноат мажмуи.
5. Йул коммуникацияларини қурилиш ва ривожлантириш мажмуи.
6. Алоқа (коммуникация) мажмуи.
7. Ижтимоий мажмуи.
8. Умуқиқтисодий мажмуи.
9. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш мажмуи
10. Оила, оналик ва болаликни ижтимоий ҳимоя қилиш мажмуи.

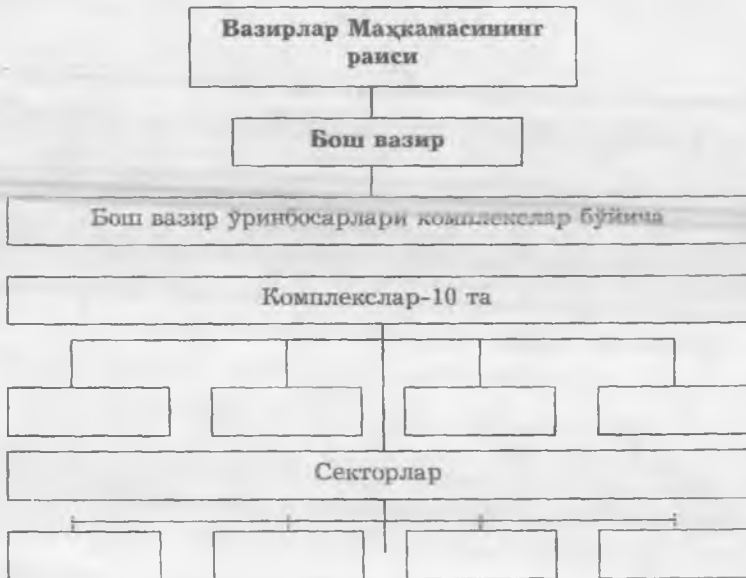
* Ахборот-таҳлил бошқармаси

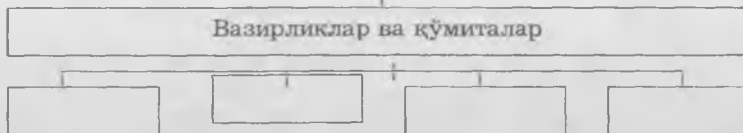
* Ташқи иқтисодий фаолиятни мувофиқлаштириш департаменти

* Инвестицион дастурлар департаменти

* Вазирлар маҳкамаси аппарати бошлиғи (Бош вазир ўринбосари ҳуқуқида)

- Котибият лудирини (Бош вазир ўринбосари ҳуқуқида)

4-илова

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛИКЛАРИ ВА ДАВЛАТ ҚЎМИТАЛАРИ

Вазирликлар ва қўмиталарнинг номлари

1. Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги.
2. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги.
4. Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги
5. Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги.
6. Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги.
7. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги.
8. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги.
9. Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги.
10. Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот ва меҳнат вазирлиги.
11. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги.
12. Ўзбекистон Республикаси Энергетика ва электрлаштириш вазирлиги.
13. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги.
14. Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда ҳолатлар вазирлиги.
15. Ўзбекистон Республикаси Коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги.
16. Ўзбекистон Республикаси Ташқи алоқалар агентлиги.
17. Ўзбекистон Республикаси Алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги.
18. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси.
19. Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси.
20. Ўзбекистон Республикаси Давлат геология ва минерал ресурслар қўмитаси.
21. Ўзбекистон Республикаси Деҳқончилик саноати комплексини моддий-техникавий таъминлаш ва техникани тузатиш давлат кооператив қўмитаси.
22. Ўзбекистон Республикаси Давлат жисмоний тарбия ва спорт қўмитаси.
23. Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси.
24. Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси.
25. Ўзбекистон Республикаси Давлат табиатни муҳофаза қилиш

қўмитаси.

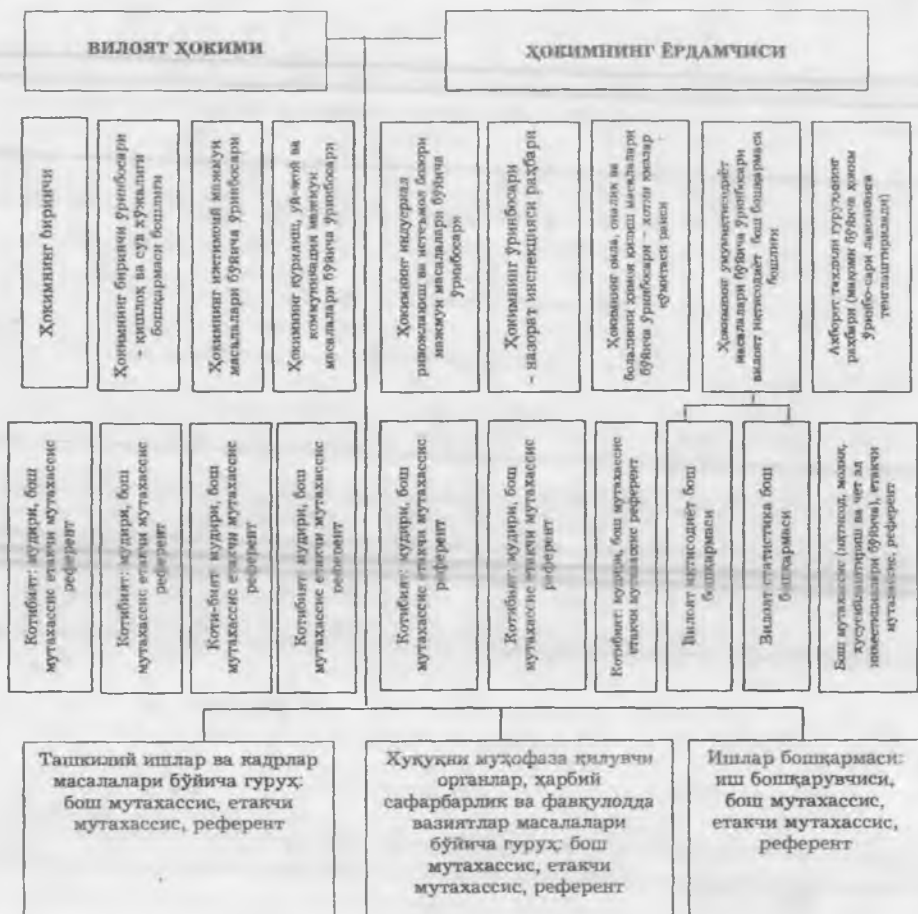
26. Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника давлат қўмитаси.

27. Ўзбекистон Республикаси Давлат ўрмончилик қўмитаси.

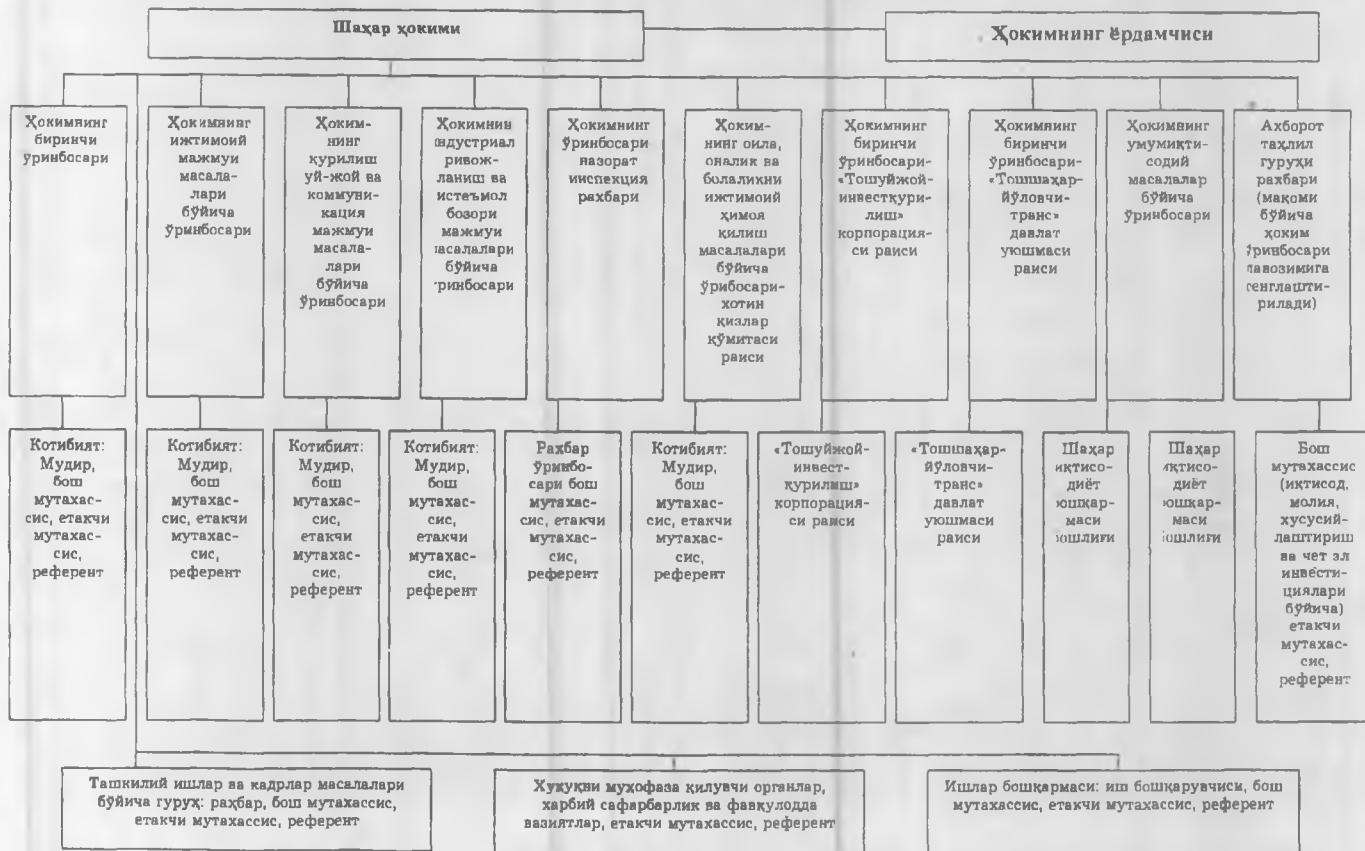
28. Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси.

5-илова

Вилоят ҳокимликларининг ташкилий тузилмаси

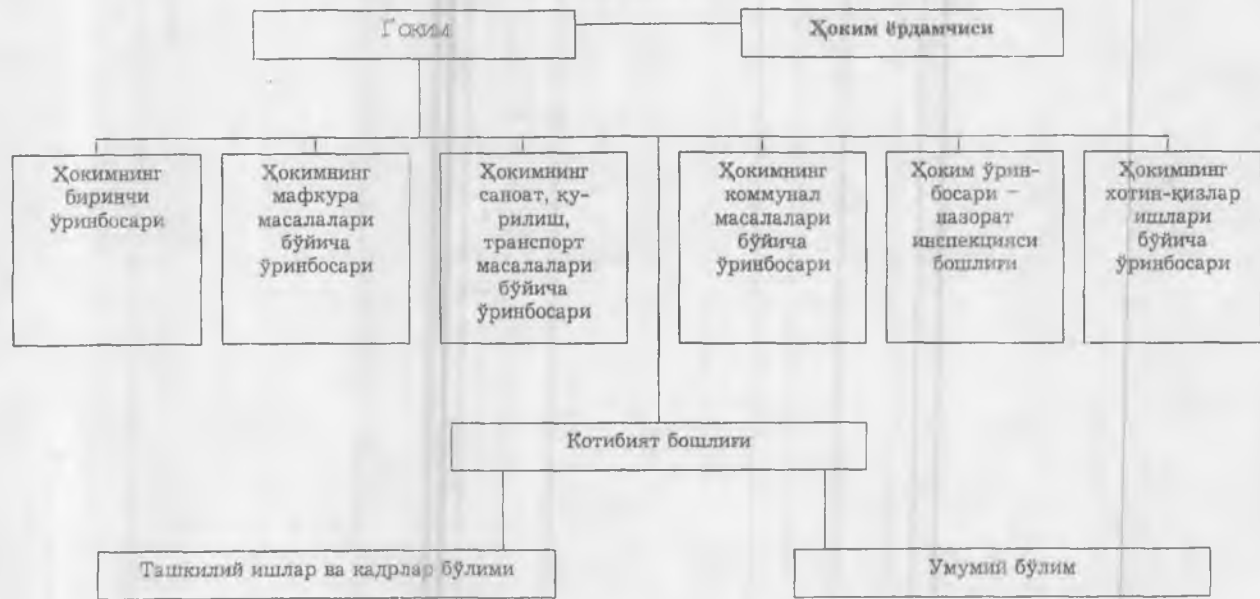

ТОШКЕНТ ШАҲАР ҲОКИМИЯТИНИНГ ТАШКИЛИЙ ТУЗИЛМАСИ

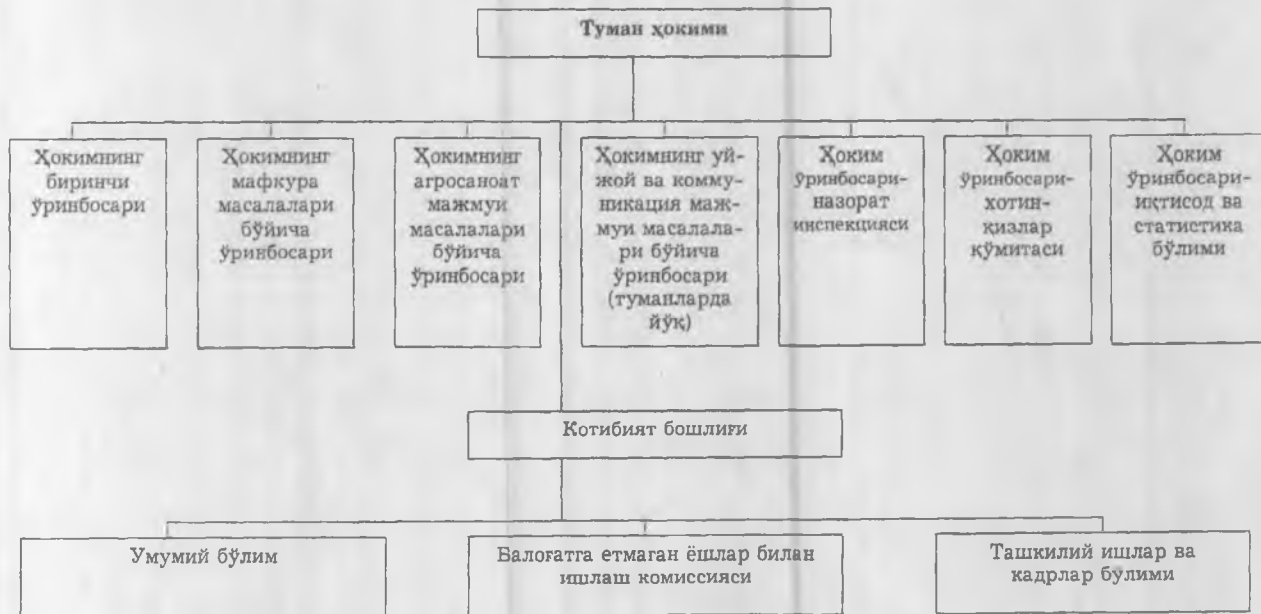

ШАҲАР ҲОКИМЛИКЛАРИ АППАРАТИНИНГ ТАШКИЛИЙ ТУЗИЛМАСИ

5.2-илова

ТУМАН ҲОКИМЛИКЛАРИ АППАРАТИНИНГ ТАШКИЛИЙ
ТУЗИЛМАСИ

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
1-БОБ. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ РИВОЖЛАНИШИ	5
§ 1. Миллий иқтисодиёт тушунчаси, мазмуни, курснинг предмети	5
§ 2. Ўзбекистон Республикасининг боаер иқтисодиётига утиши ва миллий иқтисодиётни шаклланиши	7
§ 3. Миллий иқтисодиётни бошқарув тизими ва унинг вазифалари	12
2-БОБ. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ МАКРОИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИ	16
§ 1. Миллий иқтисодиёт фаолиятини таъминловчи омиллар	16
§ 2. Иқтисодиётнинг ривожланишини белгилайдиган макроиқтисодий курсаткичлар тизими	19
3-БОБ. МИЛЛИЙ БОЙЛИК. ФАН-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ	23
§ 1. Миллий бойлик тушунчаси, унинг таркиби Миллий иқтисодиётни ривожлантириш асослари	23
§ 2. Фан-техника тараққиётининг моҳияти. Янги техника ва технологиянинг иқтисодий самарадорлиги	27
4-БОБ. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ ТАРКИБИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ	33
§ 1. Миллий иқтисодиёт таркиби, унинг мазмуни ва асосий шакллари	33
§ 2. Иқтисодий фаолият таркибини таҳлил қилиш	38
§ 3. Миллий иқтисодиёт таркибини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари	42
5-БОБ. ЯНГИ ХЎЖАЛИК ЮРИТИШ ШАРОИТИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАЖМУИ	50
§ 1. Саноат миллий иқтисодиётнинг йирик соҳаси	50
§ 2. Республика транспорт мажмуи	55
§ 3. Алоқа- инфраструктуранинг муҳим бутини	67
6-БОБ. АГРОСАНОАТ МАЖМУИ	77
§ 1. Агросаноат мажмуи. Унинг тушунчаси ва таркиби	77
§ 2. Қишлоқ хўжалиги- агросаноат мажмуининг ҳал қилувчи тармоғидир	79
§ 3. Республикада қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари	82
7-БОБ. КАПИТАЛ ҚУРИЛИШ МАЖМУИ	92
§ 1. Қурилиш мажмуи: мазмуни, стратегик социал-иқтисодий вазифаларни ечишдаги аҳамияти	92

§ 2. Капитал қўйилмалар уларнинг таркиби ва манбалари. Унинг ҳажмини ва иқтисодий самарадорлигини аниқлаш усуллари	97
8-БОБ. ИЖТИМОЙ ТАРМОҚЛАР МАЖМУИ ВА УЛАРНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ ..	104
§ 1. Ижтимоий тармоқлар мажмуи ва уни ривожлантириш вазифалари	104
§ 2. Таълим тизими ва уни ислоҳ қилиш. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури	106
§ 3. Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш	114
§ 4. Уй-жой коммунал хўжалигини ислоҳ қилиш	119
§ 5. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармогини қайта қуриш	123
9-БОБ. ТАДБИРКОРЛИК, ХУСУСИЙЛАШТИРИШ ВА МУЛКНИ ДАВЛАТ ТАСАРРУФИДАН ЧИҚАРИШ	128
§ 1. Тадбиркорлик. Унинг моҳияти, шакллари ва аҳамияти	128
§ 2. Ўзбекистонда хусусийлаштириш жараёнларининг ўзига хос томонлари ва босқичлари	134
§ 3. Акциялаштириш-хусусийлаштиришнинг асосий йўналишидир	139
§ 4. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларнинг иккинчи босқичида хусусийлаштиришни чуқурлаштиришнинг асосий вазифалари.....	143
10-БОБ. СТРАТЕГИК РЕЖАЛАШТИРИШ	152
§ 1. Стратегик режалаштириш назарияси, унинг моҳияти ва вазифалари.....	152
§ 2. Иқтисодиётни мувофиқлаштиришда давлатнинг роли	155
§ 3. Стратегик режалаштириш методологияси. Ўзбекистонда стратегик режалаштиришни ташкил қилиш.....	163
11-БОБ. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТИ	170
§ 1. Ўзбекистоннинг мустақиллиги ва унинг ташқи иқтисодий фаолияти принциплари. Очиқ иқтисодиёт модели	170
§ 2. Ташқи иқтисодий алоқалар ва ҳамкорликнинг асосий шакллари ва йўналишлари	176
§ 3. Ташқи иқтисодий фаолият ва уни бошқаришни ташкил қилиш	184

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	3
ГЛАВА 1. РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ	5
1.1. Сущность национальной экономики. Предмет курса и его место в системе экономических дисциплин	5
1.2. Переход республики Узбекистан в рыночную экономику и формирование национальной экономики	7
1.3. Система управления национальной экономики и его задачи	12
ГЛАВА 2. МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ	16
2.1. Факторы, обеспечивающие деятельности национальной экономики	16
2.2. Макроэкономические показатели оценки уровня развития национальной экономики	19
ГЛАВА 3. НАЦИОНАЛЬНОЕ БОГАТСТВО. НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЙ ПРОГРЕСС	23
3.1. Понятие и структура национального богатства. Основы развития национальной экономики	23
3.2. Научно-технический прогресс. Экономическая эффективность новой техники и технологий	27
ГЛАВА 4. СТРУКТУРА НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ И ЕЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ	33
4.1. Структура национальной экономики, его содержание и основные формы	33
4.2. Структурный анализ, его значение и метод	38
4.3. Основные направления структурной перестройки национальной экономики	42
ГЛАВА 5. ПРОИЗВОДСТВЕННЫЙ КОМПЛЕКС РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН	50
5.1. Место и роль промышленности в национальной экономике	50
5.2. Транспортный комплекс республики	55
5.3. Связь-важнейший компонент инфраструктуры производства	67
ГЛАВА 6. АГРОПРОМЫШЛЕННЫЙ КОМПЛЕКС (АПК)	77
6.1. Агропромышленный комплекс: понятие, состав и управление	77
6.2. Сельское хозяйство-профилирующая отрасль АПК	79
6.3. Основные направления реформирования сельского хозяйства	82

ГЛАВА 7. СТРОИТЕЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС	92
7.1. Строительный комплекс: содержание, значение в решении социально-экономических задач.....	92
7.2. Капитальные вложения: понятие структура и источники капитальных вложений. Методы определения объема и экономической эффективности капитальных вложений.....	97
ГЛАВА 8. СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА И ИХ РЕФОРМИРОВАНИЕ	104
8.1. Социальная сфера и задачи развития.....	104
8.2. Реформирование системы образования. Национальная программа подготовки кадров.....	106
8.3. Реформирование системы здравоохранения	114
8.4. Реформа в жилищно-коммунальной сфере	119
8.5. Реформа в сфере бытового обслуживания	123
ГЛАВА 9. ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО, РАЗГОСУДАРСТВЛЕНИЕ И ПРИВАТИЗАЦИЯ-ПУТЬ РЕФОРМИРОВАНИЯ СОБСТВЕННОСТИ И СОЗДАНИЯ МНОГУОКЛАДНОЙ ЭКОНОМИКИ.....	128
9.1. Предпринимательство: содержание, формы и значение	128
9.2. Особенности и этапы процесса разгосударствления и приватизации в Узбекистане.....	134
9.3. Акционирование-одно из направлений приватизации.....	139
9.4. Основные задачи разгосударствления и приватизации второго этапа экономических реформ в Узбекистане	143
ГЛАВА 10. СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ.....	152
10.1. Теория стратегического планирования: содержание и задачи	152
10.2. Роль государства в координации экономических отношений	155
10.3. Методология стратегического планирования. Организация стратегического планирования в Узбекистане	163
ГЛАВА 11. ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЗБЕКИСТАНА	170
11.1. Независимость Узбекистана и принципы его внешнеэкономической политики. Модель открытой экономики	170
11.2. Основные формы и направления внешнеэкономических связей и сотрудничества	176
11.3. Организация управления внешнеэкономической деятельностью	184
Приложение.....	192

CONTENT

INTRODUCTION	3
CHAPTER 1. DEVELOPMENT OF NATIONAL ECONOMY	5
1.1. Concept and essence of national economy, subject of the course.....	5
1.2. Transformation of the Republic of Uzbekistan to the market economy and formation of national economy.....	7
1.3. Management system of national economy and its tasks.....	12
CHAPTER 2. MACROECONOMIK INDICATOR OF NATIONAL ECONOMY	16
2.1 Factors ensuring activity of national economy.....	16
2.2. System of macroeconomic indicators determining the development of the economy.....	19
CHAPTER 3. NATIONAL WEALTH. SCIENTIFIC-TECHNICAL PROGRESS	23
3.1. Concept of national wealth and its structure. Basics of national economy development.....	23
3.2 Scientific-technical progress. Economic efficiency of new technology.....	27
CHAPTER 4. STRUCTURE OF NATIONAL ECONOMY AND MAIN DIRECTORS OF ITS IMPROVEMENT	33
4.1. Structure of national economy its essence and main forms.....	33
4.2 Analysis of structure of economic activity.....	38
4.3 Main directions of improvement of the structure of national economy.....	42
CHAPTER 5. PRODUCTION SECTOR UNDER NEW MODEL	50
5.1. Industry is a significant sector of national economy.....	50
5.2. Transport sector of the republic.....	55
5.3. Telecommunication is important element of the infrastructure.....	67
CHAPTER 6. AGRO INDUSTRIAL SECTOR	77
6.1. Agro industrial sector (AIS). Its essence and structure.....	77
6.2. Agriculture is a dexterminating brunch of agro industrial complex.....	79
6.3. Priority direction is a reform of agriculture of the Republic of Uzbekistan.....	82
CHAPTER 7. CONSTRUCTION SECTOR	92
7.1. Construction sector: its essence, importance in resolution of strategic socio-economic tasks.....	92
7.2. Capital investments: their structure and sources. Methods of determination of their volumes and economic efficiency.....	97
CHAPTER 8. SOCIAL SECTOR AND ITS REFORMS	104
8.1. Social sector and development objectives.....	104
8.2. Education and reforms. National program of staff training.....	106